

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет будівництва і архітектури

Г. В. ГЕТУН
В. О. ПЛОСКИЙ

**ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ
АРХІТЕКТУРИ
ТА БУДІВНИЦТВА**
У чотирьох книгах
Книга 1

Рекомендовано вченою радою КНУБА як підручник
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти спеціальностей
G17 «Архітектура та містобудування»
і G19 «Будівництво та цивільна інженерія»

Київ 2026

УДК 725

Г57

Рецензенти: **І. П. Гнесь**, д-р архітектури, професор, завідувач кафедри архітектурного проектування та інженерії Національного університету «Львівська політехніка»;

О. В. Савченко, д-р техн. наук, професор кафедри архітектури та дизайну Національного університету «Чернігівська політехніка»;

С. І. Ботвіновська, д-р техн. наук, професор кафедри нарисної геометрії, інженерної та машинної графіки Київського національного університету будівництва і архітектури

Рекомендовано вченою радою Київського національного університету будівництва і архітектури, протокол № 36 від 24 вересня 2025 року.

Гетун Г. В.

Г57 Історія світової архітектури та будівництва : підручник. – У чотирьох книгах – Книга 1 / Г. В. Гетун, В. О. Плоский – Київ : КНУБА, 2026. – 216 с.
ISBN 978-966-627-290-7

Висвітлено еволюцію архітектурних стилів та будівельних прийомів від найдавніших часів до епохи Візантії. Основний акцент зроблено на розвитку конструктивної основи зодчества, дало змогу розглянути історію архітектури крізь призму інженерної думки. Видання охоплює архітектуру Стародавнього Єгипту, Близького Сходу, Егейського світу, античної Греції, Стародавнього Риму та Візантії.

Підручник призначений для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей G17 «Архітектура та містобудування» і G19 «Будівництво та цивільна інженерія».

УДК 725

© Гетун Г. В., Плоский В. О. 2026

ISBN 978-966-627-290-7

© КНУБА, 2026

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	7
1. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ	8
1.1. Палеоліт (2 500 000...10 000 рр. до н. е.)	8
1.2. Мезоліт (11 000...6 000 рр. до н. е.)	11
1.3. Неоліт і енеоліт (6 000...2 000 рр. до н. е.)	14
1.4. Бронзова доба (2 000...1 000 рр. до н. е.)	17
1.5. Залізна доба (1 200 р. до н. е. ... 400 р. н. е.)	20
1.6. Мегалітичні споруди	21
Запитання для самоконтролю	26
2. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ	27
2.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності	27
2.2. Архітектура додинастичного періоду (5 000...3 000 рр. до н. е.)	28
2.3. Архітектура Раннього царства (3 000...2 778 рр. до н. е.)	30
2.4. Архітектура Стародавнього царства (2778...2220 рр. до н. е.)	32
2.5. Архітектура Середнього царства (2 160...1 580 рр. до н. е.)...	40
2.6. Архітектура Нового царства (1 580...1 085 рр. до н. е.)	43
2.7. Архітектура греко-римського періоду (332 р. до н.е...640 р. н.е.)	52

2.8. Сильові особливості архітектури Стародавнього Єгипту..	55
Запитання для самоконтролю	58
3. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО БЛИЗЬКОГО СХОДУ	59
3.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності	59
3.2. Архітектура Межиріччя (4 000...2 000 рр. до н. е.)	61
.....	
3.3. Архітектура Ассирії (1 300...605 рр. до н. е.)	67
.....	
3.4. Архітектура Нового Вавилону (626...539 рр. до н. е.)	71
.....	
3.5. Сильові особливості архітектури Близького Сходу	77
Запитання для самоконтролю	78
4. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО ЕГЕЙСЬКОГО (КРИТО-МІКЕНСЬКОГО) СВІТУ	79
4.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності	79
4.2. Троянська архітектура: еволюція міста-фортеці	81
4.3. Архітектура Криту: мінойська цивілізація	84
.....	
4.4. Архітектура материкової Греції: мікенська культура	88
.....	
Запитання для самоконтролю	95
5. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ	96
.....	
5.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності	96
5.2. Архітектура гомерівського періоду (1200...750 рр. до н. е.)	101
5.3. Архітектура архаїчного періоду (700...600 рр. до н. е.)	104
5.4. Архітектура класичного періоду (500...338 рр. до н. е.).....	111
5.5. Архітектура доби еллінізму (337...27 рр. до н. е.)	122
.....	
5.6. Сильові особливості архітектури Стародавньої Греції	127
Запитання для самоконтролю	129
6. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ	

	130
6.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності	130
6.2. Архітектура республіканського періоду (508...27 рр. до н. е.)	141
6.3. Архітектура імператорського періоду (27 р. до н. е...476 р. н. е.)	155
6.4. Сильові особливості архітектури Стародавнього Риму	185
Запитання для самоконтролю	188
7. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО ВІЗАНТІЇ	189
7.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності	189
7.2. Будівельна техніка	190
7.3. Архітектура ранньовізантійського періоду (330...685 рр.)	194
7.4. Храм Святої Софії в Константинополі	199
7.5. Архітектура середньо- і пізньовізантійського періодів (717...1453 рр.)	203
Запитання для самоконтролю	214
Список використаної літератури	216

ПЕРЕДМОВА

Головне завдання архітектури – організація простору для життя і діяльності людини за допомогою **будівельних конструкцій**. Мистецтво архітектури полягає у створенні матеріальних об'єктів (будівель, споруд, комплексів), що мають як утилітарне, так й естетичне значення. Естетична цінність споруди є важливою, але вона завжди виступає як частина її практичної значущості. На відміну від мистецтва, яке є формою духовного освоєння дійсності, архітектура – це форма **практичного суспільного буття**. Твори архітектури не відображають світ, вони є самим світом у його матеріальній формі. Хоча архітектура і мистецтво не є тотожними, вони взаємопов'язані з часів античності, коли обидві форми творчості були частиною *«technē»*. Цей зв'язок полягає в **синтезі мистецтв**, коли твори монументального мистецтва поєднуються з архітектурою будівель, збагачуючи їхній художній образ.

Взаємозв'язок між **конструкцією** й **архітектурно-художнім образом** є однією з найважливіших проблем в історії архітектури. Саме конструкція стає елементом архітектурного твору, коли її використано відповідно до функціональних й естетичних завдань. Виразність конструктивної форми, її пропорційність та об'ємно-просторове вирішення формують **тектоніку** (або **архітектоніку**) споруди.

Тектоніка – це фізична структура будівлі, взаємозв'язок несучих і огорожувальних конструкцій, від яких залежить її міцність, стійкість та жорсткість. **Тектонічність** – це відповідність архітектурної форми властивостям будівельних матеріалів і конструкцій. Особливості тектонічного мислення тісно пов'язані з естетичними уподобаннями та технічними досягненнями кожної історичної епохи. У сучасній архітектурі, в умовах бурхливого розвитку науково-технічного прогресу, значення тектоніки зросло, оскільки вона становить основу для постійного якісного вдосконалення будівель і споруд.

Структура та методологія підручника

Пропонований підручник виділяється інженерним підходом до вивчення історії архітектури. Матеріал викладено з акцентом на **інженерно-технічних основах** та **тектонічних особливостях** архітектури. Ця методологія слугує **містком, що поєднує архітектурну форму з конструктивною основою**. Вона дає майбутнім фахівцям з технічним мисленням змогу легше зрозуміти естетичні та образні аспекти, а також наголошує, що архітектори повинні глибоко розуміти важливість правильних конструктивних рішень для втілення своїх

художніх задумів у життя. Усвідомлення цього зв'язку є запорукою створення не лише естетично привабливих, але й надійних та довговічних будівель і споруд.

Основна мета цього видання – заповнити прогалину в україномовній літературі та надати студентам цілісне уявлення про еволюцію зодчества. У підручнику розглянуто історію архітектури не лише як явище мистецтва, а й крізь призму інженерної думки та конструктивних рішень, які формували світову спадщину.

Матеріал у підручнику викладено послідовно: від загальних історичних передумов та розвитку конструкцій до аналізу конкретних пам'яток. Основну увагу зосереджено на **функціонально-типологічних та художніх особливостях** будівель у зв'язку з їхньою інженерно-технічною основою. Для повноцінного сприйняття всі ключові положення максимально ілюстровані, що дає змогу студентам не лише читати, а й візуально уявляти видатні твори зодчества та стильові тенденції епох.

Автори прагнули уникнути перенасичення інформацією, щоб підручник не перетворився на довідник. Натомість виклад зосереджено на принципах і закономірностях, які формують творче мислення та підвищують професійний рівень й архітектора й інженера-будівельника. Використаний фактичний матеріал ґрунтується на фундаментальних дослідженнях провідних істориків архітектури, зокрема на **«Всеобщей истории архитектуры»** в 12 томах.

Цей підручник стане цінним джерелом знань для всіх, хто прагне ознайомитися з історією архітектури і будівництва, і допоможе подолати розрив між навчальними курсами та доступною літературою українською мовою.

*

ВСТУП

Метою вивчення дисципліни «Історія світової архітектури і будівництва» є формування у студентів комплексного розуміння історії архітектури та будівництва, а також усвідомлення взаємозв'язку між культурними, соціальними, технічними та конструктивними аспектами в процесі розвитку зодчества. Це дасть змогу майбутнім фахівцям застосовувати історичні знання для аналізу сучасних тенденцій та розроблення інноваційних проєктів.

Основні завдання, що стоять перед здобувачами вищої освіти в процесі засвоєння дисципліни, охоплюють такі аспекти:

- **систематизація** основних етапів і періодів розвитку архітектури;
- **вивчення** основних стилів, шкіл і напрямів;
- **аналіз** впливу будівельних матеріалів та конструкцій на архітектурні форми;
- **розвиток** навичок критичного мислення в оцінюванні історичних пам'яток та сучасних будівельних рішень.

Після вивчення дисципліни студенти повинні:

знати:

- **основні етапи** розвитку світової архітектури від стародавнього світу до сучасності;
- **характерні риси** та еволюцію архітектурних стилів;
- **основні технології** та будівельні матеріали, які визначали архітектурні досягнення різних епох;
- **доробок видатних архітекторів** та їхній внесок у світову спадщину;

вміти:

- **ідентифікувати** та класифікувати архітектурні об'єкти за стилем, періодом і регіоном;
- **аналізувати** взаємозв'язок між архітектурною формою, функцією та конструктивними рішеннями будівель;
- **використовувати** набуті знання для аналізу сучасних архітектурних рішень будівель;
- **розробляти** проєкти будівель відповідно принципів композиції, пропорцій та естетики, спираючись на історичний досвід.

Зміст підручника відповідає навчальній програмі дисципліни «Архітектура будівель та планування міст», яка викладається для спеціалізації «Промислове та цивільне будівництво».

1. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ

Первіснообщинний лад є початковою стадією розвитку людського суспільства та часом зародження архітектури і мистецтва. Умовно культуру найдавніших часів поділяють на періоди: **палеоліт** – 2 500 000 ... 10 000 рр. до н. е.; **мезоліт** – 11 000...6 000 рр. до н. е.; **неоліт і енеоліт** – 6 000 ... 2 000 рр. до н. е.; **бронзова доба** – 2000...1000 рр. до н. е.; **залізна доба** – 900...700 рр. до н. е.

1.1. Палеоліт (2 500 000...10 000 рр. до н. е.)

Палеоліт – давня кам'яна доба, найдавніший період в історії людства, що тривав від появи перших кам'яних знарядь праці до кінця останнього льодовикового періоду. Палеоліт припав на період льодовикових епох, який характеризувався значними змінами клімату, що суттєво вплинуло на умови життя людей. Протягом цього часу відбулася еволюція людини від найдавніших предків *Homo habilis* (людина вміла) до *Homo erectus* (людина прямоходяча), *Homo neanderthalensis* (людина з Неандертальської долини Німеччини) і, нарешті, *Homo sapiens* (людина розумна). Люди вели кочовий спосіб життя, займаючись полюванням і збиральництвом. Вони селилися поблизу джерел води, жили невеликими групами, ймовірно, з родинними зв'язками, і постійно пересувались у пошуках їжі. Люди палеоліту не будували постійних споруд, а використовували природні укриття, такі як печери та скельні навіси, виготовляли примітивні знаряддя праці з каменю, кісток і дерева. У цей період відбувається розселення людей по різних континентах. Палеоліт відіграв вирішальну роль у формування людини як біологічного виду та розвитку перших форм культури (рис. 1.1).

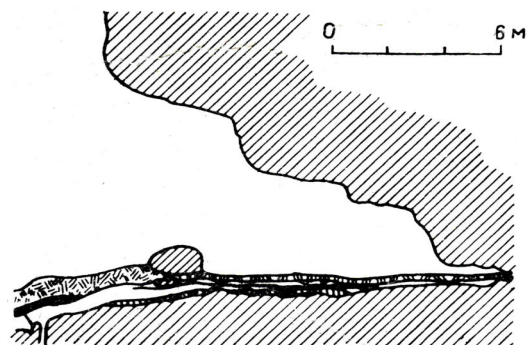

**Рис. 1.1. Пам'ятна монета
Національного банку України,
присвячена палеоліту
(у центрі – колесо історії)**

Доба палеоліт характеризується льодовиковим періодом, іншими контурами материків та іншим рівнем моря і поділяється на періоди.

- **Ранній (нижній) палеоліт** (2 500 000 ... 300 000 рр. до н. е.) поділяють на дві епохи (шель і ашель) – поява перших кам'яних знарядь праці, еволюція людини від *Homo habilis* до *Homo erectus*. Під час епохи шель у Східній Європі панував теплий, дещо вологий клімат. Люди володіли найпростішими знаряддями праці – загостреними палицями, кийками, рогатинами, дрючками й масивними крем'яними ручними рубалами та вели кочовий або напівкочовий спосіб життя, жили невеликими групами. Їхнє існування цілком залежало від полювання на диких тварин, рибальства та збирання їстівних рослин, плодів і коріння.

- **Середній палеоліт** (300 000 ... 40 000 рр. до н. е.) – існування *Homo neanderthalensis* у Європі, Західній Азії та частині Центральної Азії, а також поява ранніх форм *Homo sapiens* в Африці та на Близькому Сході. Основною археологічною культурою середнього палеоліту є мустьєрська, для якої характерні більш досконалі техніки обробки каменю. З'являються різноманітні знаряддя, виготовлені з відщепів, такі як скребла, гостроконечники, ножі та зубчасті знаряддя. Неандертальці були ефективними мисливцями, полюючи на велику дичину, таку як мамонти, шерстисті носороги, бізони та олені. Збирання рослинної їжі також відіграло важливу роль у їхньому раціоні. Неандертальці вміли підтримувати та розпалювати вогонь, потрібний для обігрівання, приготування їжі та захисту. Неандертальці жили в печерах, скельних навісах, а також будували примітивні наземні житла, використовуючи шкури тварин і кістки. Прикладом є печера Кіік-Коба – «Дика печера» в Криму площею 50 м², в якій знайдені кістки неандертальців і кам'яні

a

б

Рис. 1.2. Печера Кіік-Коба в Криму: а – сучасний вигляд; б – розріз

- **Пізній (верхній) палеоліт** (40000 ... 10 000 рр. до н. е.) – остаточне формування **анатомічно сучасної людини** *Homo sapiens* (людина розумна). Саме в цей час наші безпосередні предки розселяються по всій

планеті. Цю людину за місцем першої знахідки її кісток у гроті Кро-Маньйон (Франція) називають **кроманьйонцем**, на її основі виникла європеїдна раса. Порівняно з попередніми періодами спостерігається технологічний стрибок. З'являються **складні знаряддя праці**, такі як списи з кістяними та роговими наконечниками, гарпуни з зазубринами для риболовлі, лук і стріли для полювання на відстані, свердла, різці для оброблення кістки та дерева. Розвиваються нові техніки обробки каменю, що дають змогу виготовляти довгі та гострі леза. Пізній палеоліт є часом «мистецької революції». На цей період припадають перші зразки печерного живопису – зображення тварин, сцен полювання та абстрактних символів. Розвивається дрібна пластика (статуетки тварин і «палеолітичні Венери»), гравюри на кістці та рогу, прикраси з кісток і зубів тварин, що свідчить про розвиток абстрактного мислення, уяви та складної символічної системи.

Пізній палеоліт – час, коли на зміну первісному ладу прийшла родова община, стрижнем якої було об'єднання кровних родичів по материнській лінії. Головною особою роду була жінка, через те що родовід за групового шлюбу міг вестися лише по жіночій лінії, крім того, вона виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та опікувалася харчовими запасами. З появою кроманьйонців невпорядковані ендогамні (між особами однієї суспільної групи) статеві стосунки поступаються місцем екзогамним (між особами різних суспільних груп). Виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи, відбувається консолідація родів у племена, поступово склався родовий первіснообщинний лад, розвиваються ритуали і обряди, пов'язані з полюванням, родючістю та смертю. Поховання стають більш складними та ритуалізованими. Люди демонструють високу здатність адаптації до різних кліматичних умов та екологічних ніш, від холодних тундр до тропічних лісів. Кінець пізнього палеоліту збігається з початком потепління та відступом льодовиків, що сприяє змінам навколишнього середовища і способу життя людей.

У будівельній діяльності кроманьйонці спирались на досвід неандертальців і далі розвивали традиції печерного сприйняття простору. Використовували печери, гроти, скельні навіси, в яких впорядковували підлоги, для спорудження огорож використовували уламки скель і великі камені. Трапляються й штучні споруди – у вигляді вимощених каменем майданчиків, кругові кам'яні огорожі та заглиблення, входи до яких захищали завалом каменів. Зимові житла тоді зводилися з кісток і бивнів мамонтів, шерстистих носорогів, оленьчих рогів, гілок та покривали

шкурами звірів. Опорною конструкцією такого житла були великі довгі слугували шкури тварин (рис. 1.3).

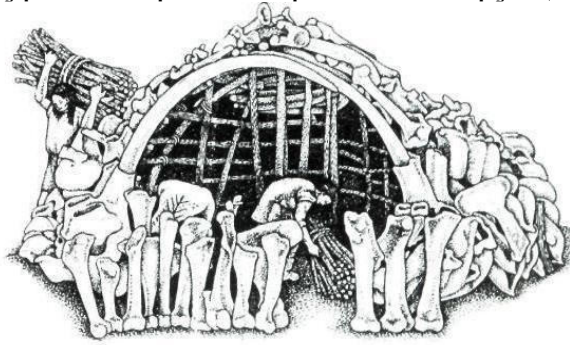

Рис. 1.3. Реконструкція житла з кісток мамонта, с. Межиріч, Черкаська область, Україна

На території України знайдено майже 800 пізньопалеолітичних стоянок (Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Межиріцька на Канівщині, Кирилівська у Києві тощо). У Мізині були знайдені ударні інструменти з кісток мамонта, пофарбовані червоною фарбою, а на Кирилівській стоянці – уламок бивня молодого мамонта, на якому вирізьблено голову птаха.

Таким чином, пізній палеоліт є періодом бурхливого розвитку людської культури, технологій та соціальної організації, що заклав основу для подальшого прогресу в епоху мезоліту та неоліту. Саме в цей час людина стає по-справжньому сучасною не лише анатомічно, а й за своїми когнітивними та культурними можливостями.

1.2. Мезоліт (11 000...6 000 рр. до н. е.)

Епоха мезоліту (середнього кам'яного віку) на різних територіях Європи і Близького Сходу розпочалася і закінчилася не одночасно: в Середземноморських країнах і країнах Стародавнього Сходу – в 11 000... 10 000 рр. до н. е., а в межах Східної та Центральної Європи – у другій половині 9 000 рр. до н. е. На території України мезолітична епоха датується кінцем 9 000...6 000 рр. до н. е.

Мезоліт позначений адаптацією людських суспільств до значних змін клімату та навколишнього середовища після закінчення останнього льодовикового періоду. Відбувається потепління, встановлюється клімат, близький до сучасного, змінюється рослинний і тваринний світ.

Характерною ознакою мезоліту є **розвиток мікролітичної техніки обробки каменю**. З невеликих кам'яних пластинок (мікролітів) виготовляли складні знаряддя праці – вкладки до кістяних та дерев'яних основ (наконечники стріл, списів, гарпунів, леза ножів, серпів). Мікроліти мали різноманітну геометричну форму (трикутники, трапеції, сегменти).

З'являються нові типи знарядь праці, пристосовані до нових видів діяльності та матеріалів – сокири, тесла, скребки, проколки, різці, а також знаряддя з кістки та рогу (гарпуни, наконечники стріл, голки).

Науковці вважають, що в мезоліті зростає роль парної сім'ї в межах родової общини. Збільшується осілість населення, з'являються перші постійні поселення, хоча мобільність залишалася важливою складовою способу життя. У деяких регіонах виникають перші спроби одомашнення диких тварин, відбулося приручення собаки, що почав відігравати важливу роль у полюванні, а в разі потреби, був живим запасом їжі. Завдяки поширенню лука і стріл полювання стало ефективним, більш безпечним, що сприяло індивідуалізації цього заняття, але зумовило значне скорочення дичини, особливо на окремих замкнених територіях, наприклад, у Криму. Вважають, за таких обставин могла виникнути криза мисливського господарства, яка, з одного боку, вела до посилення ролі збиральництва, а з другого – сприяла спробам приручити, крім собаки, деяких інших тварин. Є чимало свідчень на користь того, що вже за пізнього мезоліту в Криму почалося приручення свині. На територіях із сприятливими умовами, розвивалося рибальство. Знаряддя рибальства (гарпуни, гачки) були переважно з кісток. Населення в час мезоліту вже знало човни і рибальські сітки, володіло навичками підлідного лову риби. Люди часто селилися біля води і навіть на болотах, де споруджували житла на палях. У гірській місцевості за житло правили печери та місця під навісами скель, а на рівнинах люди будували примітивні штучні житла. На Ігреньському поселенні (нині в межах Дніпропетровська) досліджено рештки десяти напівземлянкових споруд округлої форми, до 8...9 м у поперечнику, з конічним дахом (розкопки Д. Я. Телегіна).

Перші будівлі епохи мезоліту по всій Південно-Східній Азії були круглими в плані та склалися з одного приміщення площею до 50 м². Перехід до будівель з прямокутними у плані приміщеннями відбувався між 9 000 і 7 000 роками до н. е. В більшості регіонів розвиток будівництва ішов від напівзаглиблених споруд із стінами сухої кладки до абсидних будівель з напівкруглими виступами з глини або каменю і, нарешті, до прямокутних – з глини і соломи або з цегли-сирцю.

Найдавнішими (ймовірно, культовими) спорудами на планеті, будівництво яких почалося в епоху мезоліту (9 000 рр. до н. е.) і тривало декілька тисяч років, є мегалітичні **храми Гебеклі-Тепе** на території Вірменського нагір'я Туреччини (рис. 1.4). Під час розкопок кургану «Пузатого пагорбка» (висота – 15 м, діаметр – 300 м) і виконаних у 2003

р. геофізичних дослідженнях, виявлено до 20 споруд з округленими формами планів. Археологічні розкопки чотирьох споруд діаметром від 10 до 30 м показали, що їхні стіни складаються з кам'яних стовпів заввишки понад 3 м, проміжки між якими закладено необробленими каменями. В центрі споруди також встановлені аналогічні кам'яні стовпи. Підлоги в приміщеннях зроблені з випаленого вапняку, а уздовж стін розташовані низькі кам'яні лавки. Стовпи храмів, вагою до 20 т, прикрашені різьбою по каменю у вигляді тварин й абстрактних піктограм. Серед упізнаних зображень леви, бики, кабани, лисиці, газелі, змії та інші рептилії, комахи, птахи і водоплавні. Камінь для споруд добували поблизу, виламуючи його за допомогою кам'яних клинців. В каменоломнях знайдено декілька незакінчених колон, завдовжки до 9 м. У 2018 р. мегалітичні **храми Гебеклі-Тепе** були внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

а

б

Рис. 1.4. Мегалітичні храми Гебеклі-Тепе, м. Шанлиурфа, Туреччина, 9 000-ті рр. до н. е.: *а* – сучасний вигляд; *б* – моноліт з барельєфом пантери

У другій половині епохи мезоліту почали будувати менші за розмірами наземні споруди, порівняно невеликі землянки, напівземлянки, халупи і курені для постійного та тимчасового проживання. За формою вони були **прямокутними з двосхилим дахом або круглі – конусоподібні**. Оскільки не збереглися навіть їхні залишки, то уявлення про них дають будівлі, які у недавньому минулому зводили індіанці та африканці (рис. 1.5). Неглибока яма неправильної форми мала відгалуження для відпочинку і зберігання припасів. З великих жердин, встромлених у землю і закріплених на підкосах, влаштовували похилий дах, критий гілками, травою, дерном і засипаний землею. Зовні споруда

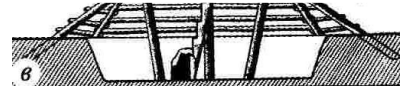
мала вигляд пагорба з отвором посередині, з як-
східцями для входу до помешкання і виходу ди-

a

б

в

Рис. 1.5. Житло індіанців у Північній Америці:

a, б – загальний вигляд; *в* – план і розріз

Печерний живопис, відомий за пізньопалеолітичної доби, в мезоліті зникає. Проте виявлено цікаві наскельні малюнки з динамічними сценами полювання. В межах України вони зафіксовані в гротах Криму і на плитах Кам'яної Могили на р. Молочній поблизу м. Мелітополя. Це зображення окремих диких тварин – бика, лані та сцен полювання. На території Іспанії досліджено зображення сцен воєнних сутичок, полювання лучників на оленів. Значну кількість наскельних зображень, що датуються епохою мезоліту, виявлено на Кавказі. На скелях Кобистану поблизу Баку знайдено зображення людей і сцен полювання. Зразками мистецтва мезолітичної пори вважають також розписані фарбами гальки (чуринги), виявлені в Азильській печері у Франції.

Згадані дослідження дають можливість уявити звичаї, традиції й обряди первісних людей. У Криму досліджено мезолітичні поховання в Мурзак-Коба (поховання чоловіка та жінки в одній могилі) та Фатьма-Коба (жіноче поховання). Обидва поховання були засипані камінням з метою недопущення повернення душ померлих.

1.3. Неоліт і енеоліт (6 000...2 000 рр. до н. е.)

Неоліт (X – початок III тисячоліття до н. е.), або **нова кам'яна доба**, став особливим етапом в історії Європи через фундаментальні зміни, які відбулися в житті людей. Розвиток неоліту почався на Близькому Сході, в Малій Азії та в Загросі (нагір'я Ірану). Хронологічні межі процесу неолітизації варіюються залежно від регіону. В Україні це

проміжок часу від початку IV тисячоліття до н. е. до середини III ст. до н. е.

На добу неоліту припадає розквіт родового ладу, відбувається «неолітична революція», головним змістом якої був **перехід від привласнювального господарства до відтворювального**. Відбувається також формування аграрної та скотарської культури, що спричинило **соціальні зміни**. Якщо раніше збирачі та мисливці розглядали здобуті ними харчі як спільні для всіх членів роду, то в епоху неоліту вони поступово почали розподіляти їх між окремими групами чи особами. Поява залишків продовольства стимулювала виникнення своєрідної військової касты, адміністративного персоналу, служителів культури та інших груп населення, які безпосередньо не здобували його, почалася соціальна структуризація населення. Люди перейшли до осілого способу життя, освоїли ткацтво, почали виробляти керамічний посуд, свердлили камінь, опанували технологію виробництва й обробки міді.

Одним із значущих винаходів періоду неоліту є **гончарство**. Виготовлення глиняного посуду для зберігання й приготування їжі стало надзвичайно важливим для розвитку господарства та побуту. Розвиток скотарства і землеробства (виращування льону, конопель) призвів до виникнення **ткацтва** та виготовлення першого одягу з рослинних волокон і вовни. У землеробстві замість мотичної обробки землі почали використовувати рала й тяглову силу волів і коней. З'являються нові типи знарядь праці для землеробства (мотики, серпи) та інших ремесел.

Енеоліт (IV – III тисячоліття до н. е.) – **мідно-кам'яна доба**, визначується в археологічній періодизації як перехідний період від неоліту до бронзової епохи, характеризується початком використання **міді** поряд з кам'яними знаряддями праці. На території України цей період пов'язаний, зокрема, з розквітом **трипільської культури**.

Основним нововведенням енеоліту є освоєння **обробки міді**. Спочатку використовували самородну мідь, яку обробляли куванням. Пізніше переходять до лиття міді. Однак кам'яні знаряддя праці все ще залишалися переважаючими. До Європи технологія металургії й металообробки приходить з Передньої Азії через Балкани. Виникають найперші мідні копальні (Ай-Бунар в Болгарії, Рудна Глава в Сербії), звідки руда, зливки та готові речі поширюються на терени України.

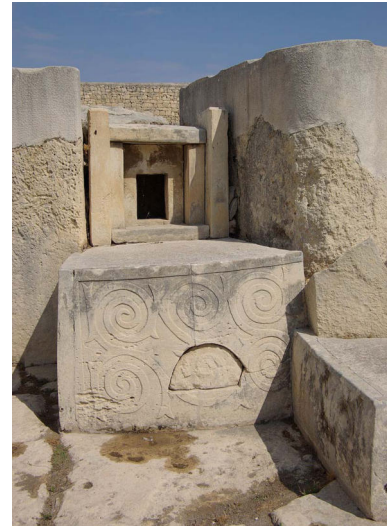
Протягом неолітичного періоду змінюється характер численних поселень на Близькому Сході, планувальні рішення яких мають більш відкриті форми з вулицями, алеями і дворами. Покращуються конструкції та просторові рішення багатокімнатних житлових будинків зі стінами з

цегли-сирцю. З'являються різні типи нежитлових будівель: сховища з прямокутними приміщеннями по боках центрального коридору, для проведення ритуальних церемоній та поховань; зводяться стіни оборонного типу, для огороження відкритих дворів і поселень.

Характерним прикладом розвитку будівництва періоду неоліту є група доісторичних мегалітичних храмів на острові Мальта в

м різн
галежа
р-Кім
щини

а

в

Рис. 1.6. Доісторичні мегалітичні храми, острів Мальта, 5000...700 рр. до н. е.:

а – Джгантія; б – Мнайдра;

в – Таршієн

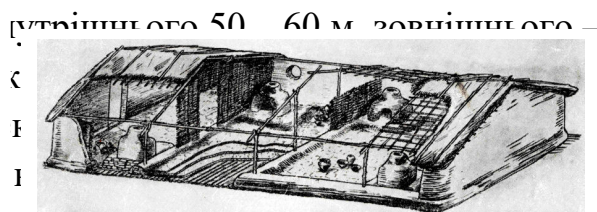
б

Ранні мегалітичні храми о. Мальта мали три- або п'ятинефні плани й склалися з 20-тонних кубічних вапнякових блоків. Найдавніший храм датується 4500 р. до н. е. Збереглися також **артефакти** (предмети, виготовлені людиною і знайдені в печерах, поховання в скелях) та **гіпогеї** (круглі в плані підземні приміщення з купольним перекриттям, використовувані як святилища і поховальні склепи). Знайдено шість архітектурних мініатюр-моделей храмів, які відтворюють реальні обриси цих споруд. Більшість з них виставлені в Національному музеї археології Мальти в м. Валленті.

На території України енеоліт датується IV – III тисячоліттями до н. е. У цей час з'являються перші металеві вироби – мідні та золоті. Основними заняттями населення стають землеробство і скотарство. Зароджується орне

землеробство з використанням тягової сили – бика, винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт. Серед енеолітичних племен на території східної Європи провідне місце посідали хліборобські племена Трипільської культури, яка досягла найвищого розвитку впродовж IV – III тисячоліть до н. е. Племена трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними будівлями, розташованими переважно радіально одним чи кількома колами (рис. 1.7, а). Будівлі мали форму прямокутників. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, вимащували їх глиною, а зверху накривали двосхилим дахом із соломи або очерету з отворами для диму. Посеред приміщення стояла велика піч, біля якої розміщували лежанки з випаленої глини. Стіни й піч подекуди розмальовували.

В урочищі Коломийщина, на березі Дніпра, в 1938 р. відкрито поселення з 39 будівель трипільського типу, розташованих двома

б
Рис. 1.7. Трипільська культура:

а – схема поселення;

б – житло секційного типу

а

1.4.Бронзова доба (2 000...1 000 рр. до н. е.)

Бронзова доба – історичний період, який прийшов на заміну енеоліту (мідній добі). Бронзова доба дістала свою назву від першого здобутого людьми штучного сплаву міді з оловом, свинцем або миш'яком. Бронза була значно міцніша за мідь. Ця перевага сприяла поширенню й закріпленню бронзи як основного матеріалу для виготовлення знарядь праці, зброї і прикрас, однак цілком витіснити мідні та кам'яні вироби їй не вдалося. Бронзова доба характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці та зброї, появою кочового скотарства, рільництва, писемності, рабовласницьких держав (II – I тисячоліття до н. е.). Найдавніші бронзові вироби з міді та домішку олова, знайдені в Ірані, датовано кінцем IV ст. до н. е.

Уміру зростання продуктивності землеробства і скотарства та розвитку металургії почали з'являтися надлишки продуктів, що зосереджувалися в руках деяких родових груп або племінної верхівки. Це призвело до визрівання внутрішніх і зовнішніх племінних суперечностей. Почала швидко вдосконалюватися зброя. Зводяться укріплені поселення. Очевидно, потреба в захисті окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен на рівні союзів. Помітні зрушення відбувалися й у сфері розвитку знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної культури. Виникла монументальна кам'яна антропоморфна скульптура, ускладнилася система релігійних вірувань, з'явилися зародки майбутнього письма – **пиктограми**.

Перші бронзові вироби, виготовлені на Кавказі та Балканах, почали поширюватися на території Східної Європи на початку II тис. до н. е. Поступово було налагоджене місцеве виробництво: у Донецькому басейні сформувався центр металургії, а в Карпатсько-Дунайському регіоні – металообробки. З появою бронзи відбувся **суспільний розподіл праці** – відокремлення скотарства від землеробства. Поділ праці між орачами і скотарями зумовив обмін продуктами праці, тобто примітивну торгівлю, яка охоплювала тепер не лише харчі (ячмінь, пшеницю, просо, жито, м'ясо, сіль), але й металеві вироби та предмети одягу. В епоху бронзи, яку називають періодом першого великого переселення народів, стрімко вдосконалюється зброя, відбувається подальша воєнізація суспільства, інтенсивно формуються й переміщуються етноси.

Під впливом радикальних змін у господарюванні в епоху бронзи відбулися кардинальні зрушення у сфері суспільних відносин:

- завдяки значному посиленню ролі чоловіка в господарстві й усіх сферах суспільного життя відбулася зміна матріархату на патріархальний устрій, родовід тепер вівся за батьківською лінією;
- підвищення продуктивності праці сприяло появі додаткового продукту, який почав концентруватися в руках окремих осіб, що спричинило майнову і соціальну диференціацію суспільства; з великосімейної громади виокремилася мала сім'я (чоловік, дружина, діти);
- формуються союзи племен, створюються органи керівництва союзами племен, виокремлюється соціальний стан воїнів.

Наприкінці III тис. – у першій половині II тис. до н. е. на теренах Прикарпаття, Поділля, Волині й Полісся проживали скотарські племена

індоевропейців, які стали етнічним підґрунтям формування пізніших племен германців, балтів і слов'ян. У XV ст. до н. е. їх змінили споріднені з ними племена комарівської та тшинецької культур, які розселилися на Прикарпатті, Волині, долині середнього Дніпра та басейні Прип'яті. Серед культур степового Причорномор'я, Наддніпрянщини і Лівобережжя виділялася ямна культура (назва походила від характеру поховань в ямах під курганами). У II тис. до н. е. особливо потужними були племінні **союзи зрубної культури** (померлих ховали у дерев'яних зрубках під курганами). Племена зрубної культури в XVI – XII ст. до н. е. проживали на територіях від Дніпра до Алтаю і займалися скотарством і землеробством. Вони стали пращурами іранської гілки індоевропейців. Частина цих племен, які називали себе аріями (благородними), у середині II тис. до н. е. зайняла Іран та завоювала Індію.

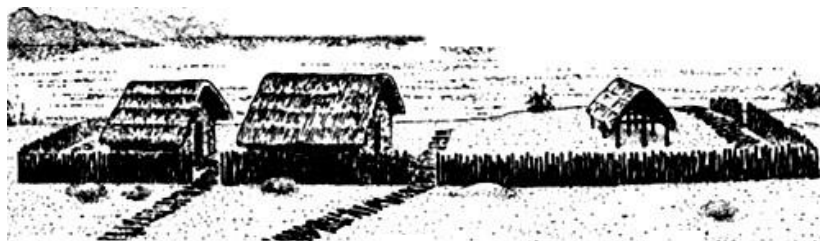
Суттєво змінився у добу бронзи характер трипільського поселення. У зв'язку з розвитком скотарства зникли великі багатосімейні наземні будови, їх замінили невеликі глинобитні будинки і напівземлянки. В II тисячолітті до н. е. вже не трапляється типова для більш ранньої трипільської культури розписна кераміка. Вона стає монохромною. Поширюється кераміка зі шнуровими орнаментами, виконана відбиванням мотузки на поверхні виробу. Все частіше у розкопках трапляються пряслиця, що свідчить про розвиток ткацтва.

У бронзову добу на особливу увагу заслуговують зрубні споруди, до яких належать **кургани**, які мають меморіальний характер.

Кургани споруджували таким чином. В землі викопували велику прямокутну яму, в якій влаштовували зруб з дерев'яною підлогою. В цьому зрубі розміщували дерев'яний ящик з колод, який слугував погребальною камерою. Простір між обома камерами іноді заповнювали камінням. Потім їх перекривали двома накатами з колод, покривали берестиною чи корою дерев і засипали землею, яка утворювала пагорб, на вершину якого укладали камінь.

Важливим фактором тих часів стала потреба в надійному захисті. Тому виникли **палафіти – пальові поселення на берегах озер, річок і в болотистій місцевості** у Швейцарії, Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Словенії. Більшість таких поселень існували в період з 5000 до 500 рр. до н. е. Пальові поселення, знайдені в передгір'ях Альп, включають 111 об'єктів, з яких 56 виявлено на території Швейцарії. На розвилках товстих стовбурів, які гострими кінцями забивали у дно озера чи болота, влаштовували ростверк у вигляді колод з настилом, на якому

розташовували дерев'яні або плетені з гілок і обмазані глиною житла (рис. 1.8). На рис. 1.8, *в*, наведено реконструкцію, що експонується в археологічному музеї пального будівництва просто неба у м. Унтерхульдінген, Швейцарія. **Доісторичні палюві поселення в Альпах** у 2011 р. належать до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

а

б

Рис. 1.8. Пальове поселення в Швейцарії (реконструкція):
а – загальний вигляд; *б* – розріз будинку на палях; *в* – музей просто неба, м. Унтерхульдінген, Швейцарія

в

1.5. Залізна доба (1200 р. до н. е. ... 400 р. н. е.)

Залізна доба – період, що характеризується значним поширенням металургії заліза та використанням залізних виробів.

Початок залізної доби у різних регіонах світу припадав на різний час. На Близькому Сході та в Південній Європі залізні знаряддя почали широко використовувати близько 1200 р. до н. е., в Індії та Центральній Азії – у 1100 р. до н. е., у Північній Європі технологія обробки заліза поширилася лише з 700 р. до н. е., а на території сучасної України залізна доба починається приблизно з 700 р. до н. е. і триває до 400 р. н. е.

Бронзові знаряддя праці більш довговічні, ніж залізні. Для виробництва бронзи не потрібна така висока температура, як для

плавлення заліза, крім того, залізо поступається бронзі у твердості та корозійній стійкості. Тому фахівці вважають, що перехід від бронзи до заліза пов'язаний з вичерпанням покладів **олова** і **міді**, потрібних для виготовлення бронзи. Залізні руди трапляються в природі частіше, ніж олово і мідь, а навички й технології лиття бронзи створили передумови для розвитку залізної металургії. Винайдення способів обвуглецьовування і загартовування заліза значно підвищило механічні характеристики виробів з нього, дало змогу виготовляти знаряддя праці та зброю у великій кількості, що сприяло розвитку сільського господарства та військової справи. Суттєво розширився й асортимент знарядь праці, що створило нові можливості для розвитку господарства, будівництва і підвищення продуктивності праці. Доступність заліза сприяла виготовленню більшої кількості зброї, що посилило роль воїнів та військових конфліктів. Це призвело до формування складніших соціальних структур, появи майнової та соціальної нерівності, а також виникненню перших державних утворень (як, наприклад, Скіфська держава).

1.6. Мегалітичні споруди

Мегалітичні споруди з великих кам'яних брил з'явилися наприкінці епохи неоліту та набули розвитку в періоди енеоліту і бронзи. Їхнє створення можна вважати початком формування архітектури, як мистецтва. До мегалітичних споруд (по грецькому «мег» – великий, «лит» – камінь) належать **менгіри**, **диліти**, **триліти**, **дольмени**, **аліньємани**, **кромлехи**.

Точне призначення мегалітичних споруд досі залишається загадкою для істориків та археологів. Однак є кілька основних гіпотез: **культові та релігійні споруди**, пов'язані з культом Сонця, родючості, тощо; **астрономічні обсерваторії** – часто їхнє розміщення збігається з точками сходу або заходу Сонця під час сонцестоянь або рівнодень, що свідчить про їхнє використання для відстеження небесних явищ та ведення календаря; **меморіальні пам'ятки** – їх могли встановлюватися на честь важливих подій, видатних особистостей або як пам'ятники померлим; **територіальні маркери** – можливо, вони позначали межі володінь або важливі місця на доісторичних шляхах; **символічні центри** – у деяких випадках менгіри могли бути символом центру поселення або сакрального простору.

Мегалітичні споруди знайдені в різних країнах Європи і світу. Серед найвідоміших місць розташування мегалітичних споруд відносяться: Карнак (Франція), де розташовані величезні алеї менгірів, що включають тисячі каменів, вишикуваних у довгі ряди; Стоунгендж та Ейвбері (Велика Британія) – це переважно кромлехи, які також містять елементи менгірів.

В Україні менгіри зустрічаються: у Криму (Байдарська долина) – Скельські менгіри, які, ймовірно, мають культове або астрономічне призначення; у Кіровоградській області (с. Нечаївка) – «Межові камені» у вигляді алеї менгірів, що простягається на сотні метрів.

Першими, ймовірно, виникли менгіри – величезні за розмірами сип... становлюв... – най... вертикальн... або обр... то кам'ян... ли, роз... о 22 метри... ис. 1.9)

a a

б

Рис. 1.9. Менгіри: *a* – Радстонський моноліт, м. Йоркшір-Дейлс, Великобританія, висота 8,5 м з новою верхівкою; *б* – Шан-Долан, м. Карнак, п-ів Бретань, Франція, висота 10 м

Іноді на менгірах висікали рельєфи, іноді їх форми наближуються до фігури людини, риби або звіра. Менгіри зводили на підвищеннях, в центрах поселень, іноді вони тягнулися паралельними рядами на декілька кілометрів. Сила впливу на людей досягала співставленням вертикальної маси потужного кам'яного моноліту з невеликими дерев'яними будинками житлових поселень. У деяких випадках встановлювався не один менгір, а поряд розташовувалися два або три камені. Це так звані **диліти** і **триліти**, які виконували функції пам'ятних або межових стовпів. Мали місце також алеї утворені паралельними рядами менгірів – **аліньмани**. До їх архітектурної композиції включався не лише просторовий, а й часовий фактор. Встановлені рядами на сотні метрів, розташовані з однаковими інтервалами, вертикальні моноліти

утворювали паралельні ряди і були розраховані на сприйняття під час урочистої ходи обрядової процесії. Прикладом є три великі алеї з менгірів (аліньмани) на території «Карнак» на півострові Бретань (рис. 1.10). Алеї менгірів можна знайти в Ірландії та в Вірменії – «Кам'яне море».

Рис. 1.10. Алеї менгірів (аліньмани), м. Карнак, Бретань, Франція:
а – Менек. 11 рядів

а

б

Архітектурна основа мегалітичних споруд ще сильніше виявляється в дольменах – прямокутних у плані камерах, утворених вертикальними кам'яними плитами і перекритими однією або кількома горизонтальними плитами. Дольмен – стародавня поховальна чи культова споруда, у найпростішому варіанті складається з двох вертикальних (рис. 1.11)

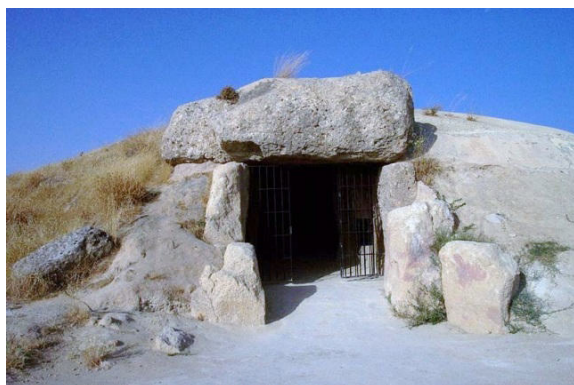

a

б

Рис. 1.11. Дольмени Кореї (7 000...3 000 рр. до н.е.), у 2000 р. внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО: *a* – округа Кочхан; *б* – острова Канхвадо

люди над дольменами, влаштованими на поверхні землі, насипався курган, внаслідок чого дольмени ставали начебто штучними печерами. Зустрічаються дольмени більш складних форм, які з'єднуються з вузьким коридором із вертикальних плит, або влаштовуються у вигляді великої прямокутної камери, до якої веде коридор. Прикладом є дольмен

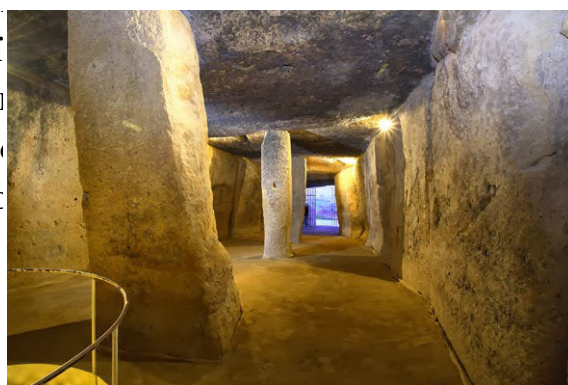
усії (Лепенія) зведений в 2500 – 2000

ної

а л

Д

овс

a

б

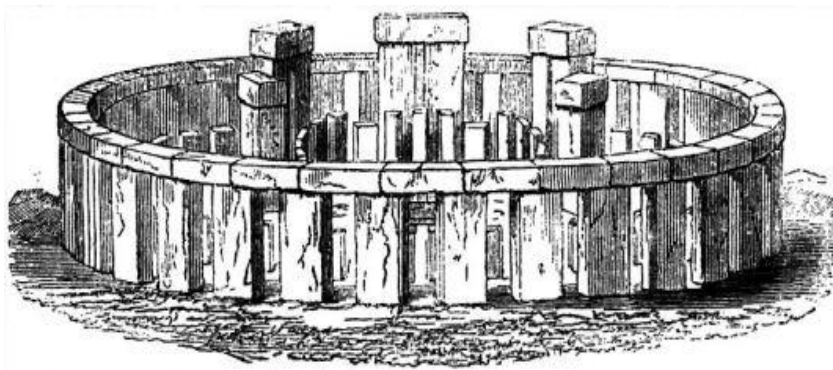
Рис. 1.12. Дольмен коридорного типу «В'єра», м. Андалусія, Іспанія, 3500... 3000 рр. до н. е.: *a* – портал входу; *б* – внутрішній вигляд коридору

Залишки критих галерей з рядів дольменів, які прилягають один до одного з проходом по одній лінії можна побачити в м. Карнак у Бретані, Франція (рис. 1.13). Кільцеподібні загороди з одного чи кількох рядів вертикальних каменів, нерідко перекр називають **кромлехами**. Прикладом є Менек у Бретані (Франція). Композиції висотою від 0,8 м до 4,0 м, які завершук кромлехом із 39 найвищих каменів.

Рис. 1.13. Дольмени у м. Карнак, Бретань, Франція

встановлених каменів, перекритих горизонтальними кам'яними перемичками. Найвідомішим є **кромлех у Стоунгенджі**, розташований на Солсберійській долині (130 км від Лондона), будівництво якого завершене в 2600...2100 рр. до н. е. (рис. 1.14). У 1986 році Стоунгендж разом з прилеглими археологічними об'єктами внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, як культурний об'єкт. Будівництво Стоунгенджа велось у декілька етапів: спочатку близько 3100 р. до н. е. були створені кругові земляні вали і рів навколо; на другому етапі були зведені дерев'яні споруди всередині земляних укріплень; поява великих кам'яних блоків відноситься до третьої фази з 2600 до 2100 рр. до н. е. Велике коло утворюють сарсени (блоки пісковика) висотою 4,1 м, зв'язані кам'яними перемичками, які утворили круглий майданчик діаметром 30 м. Всередині два кільця з невеликих каменів, між якими поставлені у вигляді підкови п'ять трилітів висотою по 7,3 м. Кромлех у Стоунгенджі – просторова споруда, яка має велике значення для

зходить до списку виявлені основні х і горизонтальних аменів зовнішнього

a

Рис. 1.14.
Кромлех
у Стоунгенджі,
Великобританія,
2 600...2 100 рр.

до н. е.:

a – макет;

б – сучасний

вигляд

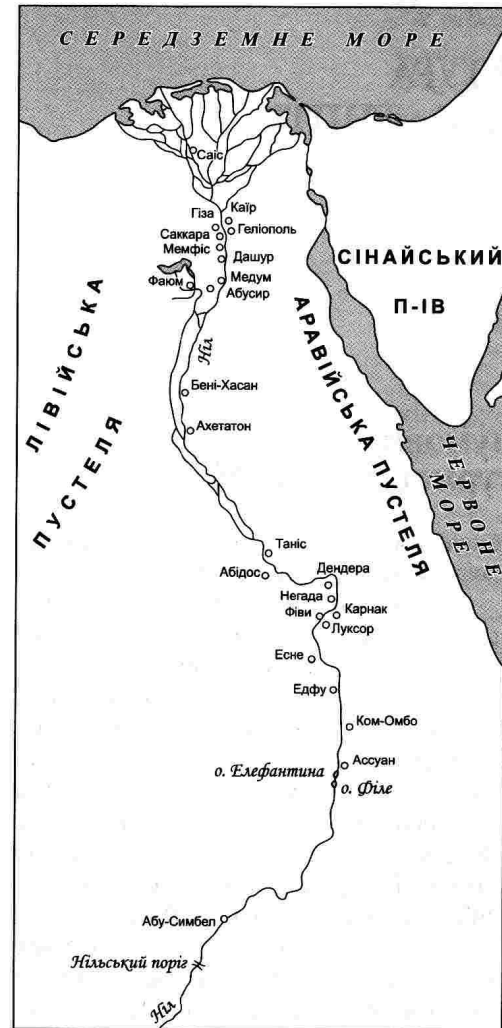
Запитання для самоконтролю^б

1. Які основні періоди виділяють у розвитку культури найдавніших часів і чим вони характеризуються?
2. Як змінився спосіб життя людини від кочового в епоху палеоліту до осілого в неоліті?
3. Чим відрізнялися житла *Homo neanderthalensis* від жител *Homo sapiens* (кроманьйонців) в епоху палеоліту?
4. Що таке «неолітична революція» і як вона вплинула на архітектуру та соціальну структуру первісного суспільства?
5. Чому освоєння металів, зокрема бронзи, призвело до значних змін у будівництві та соціальних відносинах?
6. Яке призначення мали мегалітичні споруди, такі як менгіри, дольмени та кромлехи, і які існують гіпотези щодо їхнього використання?
7. Назвіть особливості будівництва трипільських поселень. Як вони відображають зміни в суспільній організації?
8. Опишіть, як змінювалися матеріали та технології будівництва від епохи палеоліту до бронзової доби.
9. Назвіть та опишіть мегалітичні споруди, що були виявлені на території України.
10. Як вплинув перехід від бронзи до заліза на розвиток будівництва та військової справи?
11. Опишіть особливості мегалітичних споруд – дольмена коридорного типу «В'єра» (Іспанія) та кромлеху у Стоунгенджі (Великобританія).

2. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

2.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності

Географічні умови. Єгипет розташований у Африці, уздовж берегів річки Ніл, яка тече до Середземного моря, розділюючи його на велику дельту і вузьку річкову долину шириною в кілька кілометрів. Обабіч Нілу тягнуться нагір'я Лівійське (2.1.).

**Рис. 2.1. Карта
Стародавнього Єгипту,
IV тис. до н. е. – I ст. н. е.**

З усіх держав Стародавнього світу лише Єгипет мав зручний доступ до Середземного і Червоного морів і можливість транспортувати свої товари та отримувати товари інших країн. Річка Ніл виконувала функції

сполучення і перетворювала пустелі в родючі поля. Природою обумовлене розташування великих міст Єгипту і найвидатніших архітектурних споруд єгиптян на берегах Нілу.

Будівельні матеріали. Єгипет багатий вапняками на півночі, піщаниками в середній своїй частині та гранітами на півдні. Будівельний ліс в Єгипті відсутній.

Клімат Єгипту досить спекотливий, але без різких коливань температури за порами року. Снігу та морозу в Єгипті не буває, туман і дощ бувають дуже рідко, споруди захищають лише від сонячного перегріву. Саме тому добре збереглися кам'яні споруди з давніх часів.

Релігія. В Єгипті існував тісний зв'язок між релігією і архітектурою. Жерці склали могутню касту, яка володіла пізнанням світу того часу, а тому мали великий авторитет. Релігійні обряди відрізнялися таємничістю, передавались без змін з роду в рід та відбивались в архітектурі єгипетських храмів і гробниць. Релігія єгиптян вважається політеїстичною, яку в наш час називають «міфологічною». Влада Стародавнього Єгипту була максимальною централізованою, фараон вважався «сином Сонця» – намісником бога на землі, але велику роль відігравали жерці та вельможі. Країна поділялась на області (номи), в яких були свої правителі. Єгиптяни вірили в загробне життя, а тому дбайливо піклувалися про збереження тіл померлих у вигляді мумій в гробницях і забезпечення необхідними інструментами та особистими речами. Геродот Галікарнаський (давньогрецький історик, автор трактату «Історії»), який відвідав Єгипет у V ст. до н. е., засвідчив, що єгиптянин дивився на свій будинок як на тимчасове помешкання, а постійним житлом вважав гробницю.

Єгипетська цивілізація є найдавнішою серед тих, про які є достовірні відомості. Історія Єгипту нам відома за Біблією, творами грецьких і римських авторів, але, головним чином, завдяки архітектурним пам'яткам, які дійшли до нашого часу. Історія охоплює 30 династій єгипетських фараонів (припинилася в 332 р. до н. е.) та поділяється на такі періоди: **додинастичний період**, 5 000...3 000 рр. до н. е. – виникли зачатки державності у вигляді невеликих номів; **раннє царство**, 3 000...2 778 рр. до н. е. – час правління фараонів I і II династій, які об'єднали Верхній (Південний) і Нижній (Північний) Єгипет; **стародавнє царство** (династії III...X), 2778...2220 рр. до н. е. із столицею у Мемфісі); **середнє царство** (династії XI...XVII), 2160...1580 рр. до н. е. із столицею спочатку в Гераклеополі, а потім у Фівах); **нове царство** (династії XVIII...XX), 1580...1085 рр. до н. е. із столицею у Фівах; **Греко-римський період**, 332 р. до н. е. – 640 р. н. е. із столицею в Олександрії.

2.2. Архітектура додинастичного періоду (5 000...3 000 рр. до н. е.)

Житлом людини слугували намети з натягнутих на жердин перегородок і покриттів. В наріжних кутах старовинного житла єгиптян (рис. 2.2) трохи похилими із закругленими дверима слугували дверима.

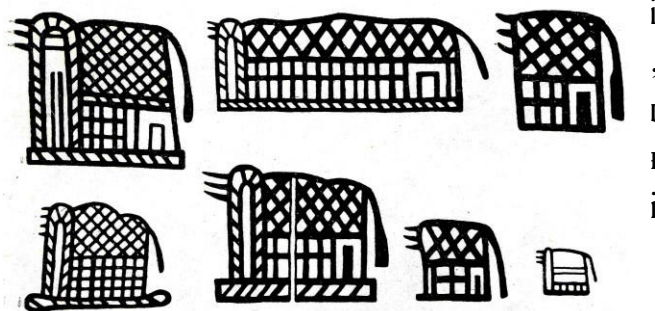

Рис. 2.2. Ієрогліфи у вигляді стародавнього житла єгиптян, Саккара

Стародавніми похованнями слугували ями, в які клали загорнуті у шкури або циновки тіла померлих. Поряд ставили посуд, клали зброю, насипали зерно. Пізньонеолітичні поселення найкраще збереглися в Меріме Бені-Саламе, що в північно-західній частині дельти Нілу, за 40 км від Каїра. Поселення площею близько 2 000 м² складали вулиць, поділених на квартали з 13 житлових будинків на кожному. Будинки були з цегли-сирцю (рис. 2.3). Під час збирання вологи в глинобитну підлогу будинків слугували циновки з очерету. У Фаюм зерноховища, вірогідно, зерно було і

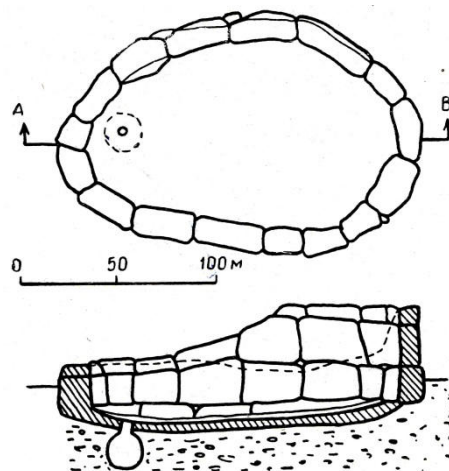

Рис. 2.3.
Неолітичне житло в Меріме
Бені-Салам:

a – план; *б* – розріз

б

У результаті тривалої боротьби в долині Нілу виникли два царства: Верхнього (південного) і Нижнього (північного) Єгипту. В кінці

четвертого тисячоліття до н. е. цар Верхнього Єгипту і створив єдину цю державу («здобуття перемоги (кінець IV тис. до н. е. фараона Нармера» – палетку Нармер Єгипетському музеї Каїра.

З
Б
а
З

а б

Рис. 2.4. Плита фараона Нармера, кінець IV тис. до н. е., експонат Єгипетського музею в Каїрі: а – аверс палетки; б – реверс палетки

2.3. Архітектура Раннього царства (3 000...2 778 рр. до н. е.)

У цей час в долині Нілу вже склалося примітивне рабовласницьке суспільство, в якому на чолі держави стояв фараон. Столицею було м. Мемфіс в дельті Нілу, від якої майже нічого не збереглося.

Від періоду раннього царства відомі переважно культурні споруди і гробниці. Житло фараонів раннього царства – палатки, зводилося з колод. Уявлення про це дає меморіальна стела третього фараона Ахмеса, яка експонується в Луврі (рис. 2.5).

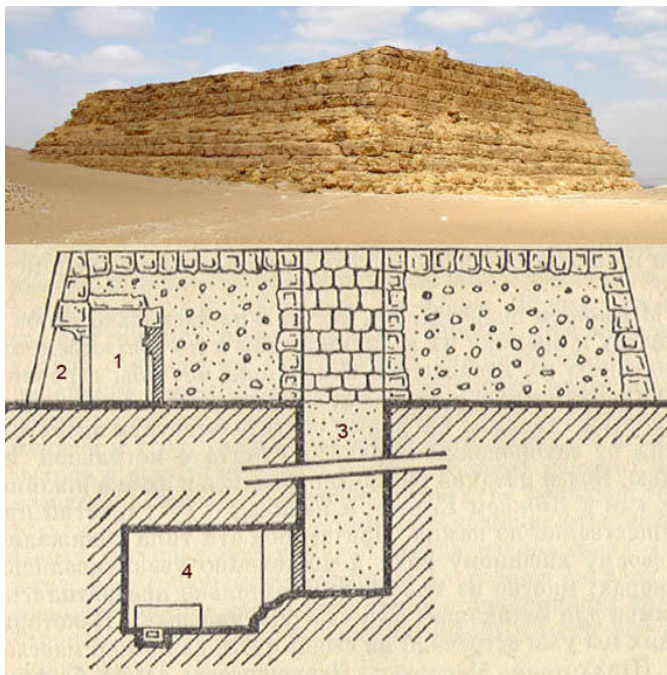

**Рис. 2.5. Меморіальна стела фараона
Джета із зображенням палацу, кінець
3100 р. до н. е., експонат музею в
Луврі**

Основу будівлі становлять вертикально вриті в землю колоди, до яких прикріплено горизонтальні колоди. Входи до палацу влаштовано в нішах. Прості за своєю структурою, палаци фараонів Раннього царства мали строгий і поважний вигляд.

Гробниці Раннього царства найкраще збереглися в некрополях Саккари і Абідоса. Культ мертвих, поширений в додинастичному періоді, в добу Раннього царства набув ще більшого значення. Саме в цей період сформувались основні принципи єгипетської релігії та культові обряди, що не змінювалися протягом тривалого часу.

У період I династії багаті поховальні споруди стали імітувати житлові будинки з декількома приміщеннями: в центральній залі встановлювали саркофаг з мумією, а в навколишніх розміщували начиння. Могили влаштовували в широких ямах, дерев'яні покриття спирали на стовпи з невивпаленої цегли, а ділянку поховань покривали насипом з ґрунту, який підпирали товсті стіни з цегли-сирцю, нахилені в бік поховань на 75°. У наш час такі поховання називають **мастаба**, наземну частину яких вирішено у вигляді низьких зрізаних пірамід з прямокутними планами і розширеними донизу гладкими або розчленованими нішами стінами (рис. 2.6).

a

б

Рис. 2.6. Мастаба:
a – загальний вигляд;
б – розріз; 1 – «сердаб» зі
статуєю померлого;
2 – каплиця (молитовня);
3 – шахта; 4 – поховальна
камера із саркофагом

Типовими для династій II і III є «уступчасті» мастаби із заглибленими в скелю поховальними камерами та супровідними сховищами. Приблизно на початку IV династії почали споруджувати невеликі каплиці для жертвоприношень, в яких встановлювали «стелу» з іменем покійного і яскраво розфарбованими рельєфами, біля якої стояв стіл для пожертв. Важливим було закрите приміщення «сердабу» зі статуєю померлого, на рівні очей якого була щілина в удаваних (фальшивих) дверях. Зміни в структурі **мастаби** можна характеризувати як спробу ще більше убезпечити тіла і речі померлих, шляхом подальшого заглиблення поховальної камери з саркофагом в гірські породи та відмови від складного планування приміщень надбудов. Саркофаг опускали в шахту, яка вела з покриття до підземної камери, яку пломбували, а шахту заповнювали каменем та піском і замурували. Розміщували мастаби на західному березі Нілу правильними рядами з чіткою орієнтацією за сторонами світу. Основна поздовжня вісь могили проходила з півночі на південь.

2.4. Архітектура Стародавнього царства (2 778...2 220 рр. до н. е.)

У часи фараонів III династії відбулося остаточне об'єднання Єгипту. Території вільних общин перетворилися в адміністративні округи, «номи», на чолі яких стояли номархи. Крім особистої власності, що передавалась у спадок, номархи володіли майном, яке отримували разом з посадою. Фараони володіли великими земельними ділянками, якими вони наділяли храми і вельмож. Панівним ладом стало рабовласництво. Фараона називали великим богом, він був покровителем країни, а тому культ померлого царя набув великого значення в єгипетській релігії. Гробницю вважали місцем перебування духа померлого царя. Для збереження тіла покійного фараона і звеличення живого споруджувались великі усипальниці – **піраміди**. Всі найбільш грандіозні піраміди були зведені в період Стародавнього царства.

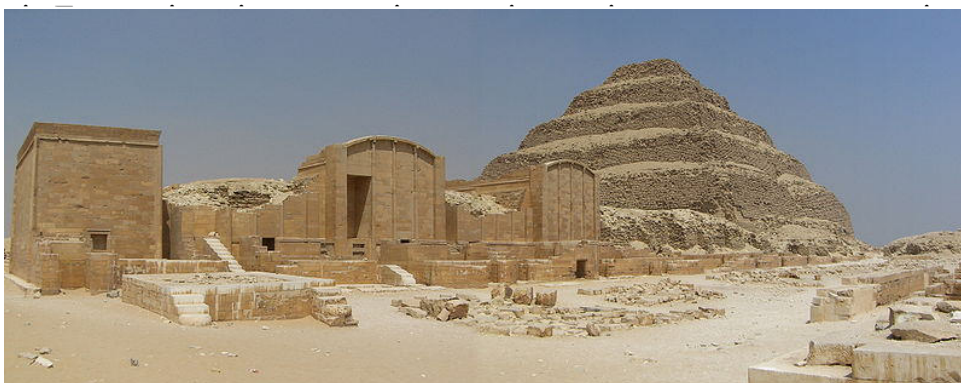
Великі піраміди III...IV династій фараонів нерівномірно розміщено уздовж західного берега Нілу на кам'янистому шельфі Лівійської пустелі. До початку XXI ст. в Єгипті виявлено 118 пірамід різної величини, конфігурації, віку і збереженості. Район пірамід Мемфіс і його некрополі від Гізи до Дахшура належать до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Піраміди були головним елементом комплексу будівель: їх оточували стінами, біля східного боку влаштовували каплиці для пожертв, а на північному – меморіальний храм для молитви за померлого. Насипна

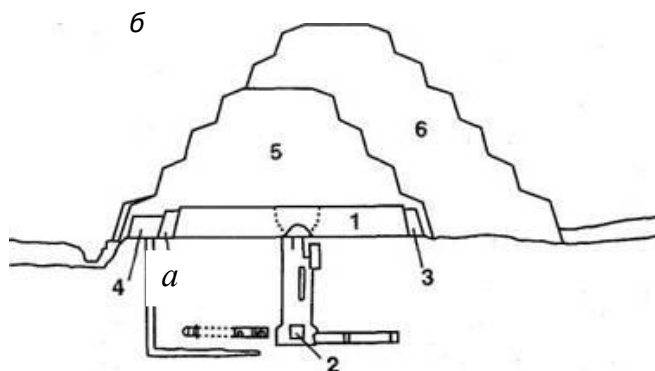
вимощена дорога вела до західного боку комплексу, де стояв «Будинок Долини», в якому відбувалось бальзамування й обряди поховання.

Піраміди зводили з величезними витратами робочої праці та матеріалів протягом усього життя фараона з метою збереження його тіла після смерті. Надзвичайних зусиль прикладали для того, щоби замаскувати і захистити поховальну камеру і підходи до неї. Але всі перестороги були марними – піраміди постійно грабували після VI династії фараонів, а також у персидській, римській, магометанській і турецькій періоди. Піраміди зводили на природних скельових основах з вапняку й облицьовували шліфованими плитами вапняку. Граніт використовувався тільки для личкування поховальних камер і проходів, його доставляли з Асуану. Поховальні камери і підходи до них вирубували в скельовій породі під пірамідою або розміщували в її центральній частині.

розмір
Єгипет
в 278
(візит)

а вхід
ною в
блізко
входом

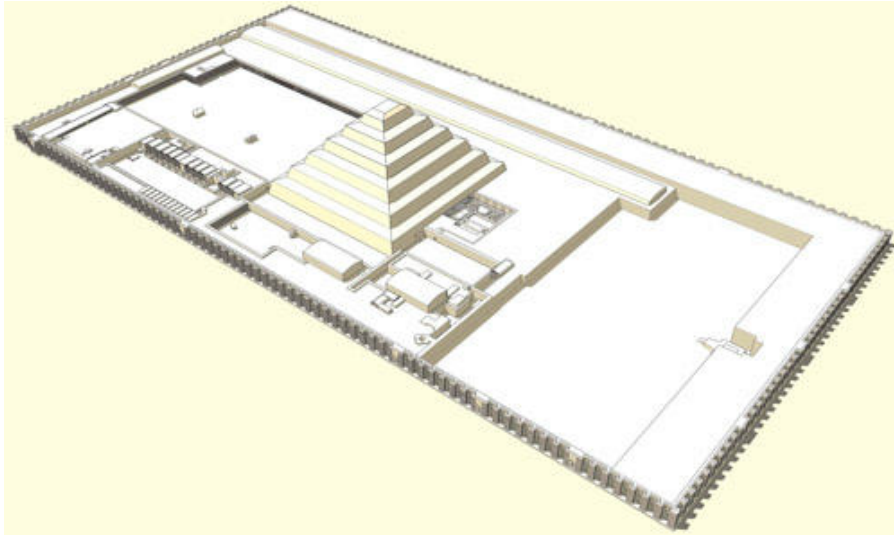
**Рис. 2.7. Піраміда
Джосера в Саккарі, Єгипет:**

- a* – загальний вигляд;
- б* – схема будівництва;
- 1 – первісна форма мастаби;
- 2 – поховальна камера;
- 3, 4 – перше і друге розширення;
- 5 – надбудова чотирьох східців;
- 6 – друга надбудова

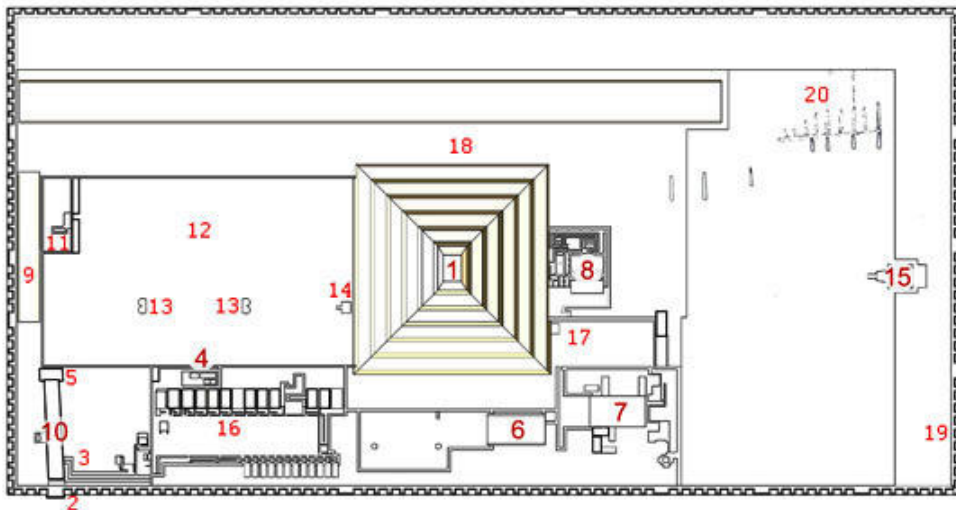
За проектом Імпотеа на південній підвищеній терасі нагір'я біля міста Мемфіс був зведений перший у світі, комплекс споруд – поховальний ансамбль фараона Джосера (рис. 2.8). До складу

поховального комплексу належать храми, палаци, прохідні зали, двори і навіть зерносховище. Замість звичайної мастаби із сирцевої цегли була зведена ступінчаста піраміда з тесаного каменю. Всі будівлі, розміщені на прямокутній терасі (545 x 278 м) оточено полвійними стінами з вапняку

завто
уздох
ансам
вхід,

і ним
весь
жній

a

б

Рис. 2.8. Комплекс поховальних споруд Джосера в Саккарі:

a – загальний вигляд; *б* – план; 1 – піраміда Джосера; 2 – вхід до комплексу; 3 – боковий прохід до південної частини двору хеб-седа; 4 – царський павільйон; 5 – приміщення з чотирма колонами; 6, 7 – південний і північний палаци; 8 – поминальний храм; 9 – південна мастаба; 10 – вхідна колонада; 11 – палац з фризом із кобр; 12 – південний двір; 13 – мильні камені; 14 – південний прохід до підземних галерей; 15 – вітвар; 16 – двір святкування хеб-седа; 17 – двір сердабу зі статуєю Джосера; 18 – прохід біля зерносховища; 19 – зовнішня стіна комплексу; 20 – подвір’я з коморами і житлом жерців

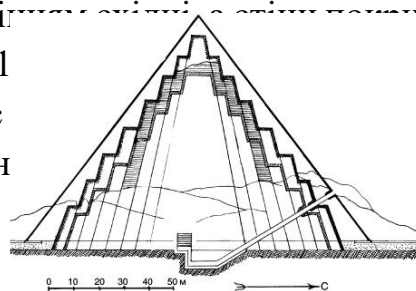
Просторове рішення піраміди під час будівництва змінювалось. Спочатку це була квадратна у плані мастаба зі сторонами 63 м і висотою 7,9 м з одним підземним комплексом на глибині 8,5 м (рис. 2.7, б). Потім її двічі розширювали і нарощували вгору до чотирьох ярусів, а на останньому етапі східний фасад розширили і додали ще два яруси. Остаточні розміри піраміди в плані – 125 x 109 м зі сходу на захід заввишки 60 м. Під час будівництва центральна ізольована шахта була поглиблена до 28 м, а на її дні влаштовано поховальну камеру з асуанського граніту, оздоблену синіми майоліками. Від приміщення поховальної камери веде система розгалужених галерей і коридорів.

Фасади палаців фараона прикрашені півколонами і пілястрами з капітелями у вигляді квітки папірусу, які вперше з'явилися в палаці Джосера і надалі набули поширення в єгипетському мистецтві. По верху фасадів тягнуться фризи, що складаються зі схематично переданих верхівок очерету.

Ансамбль споруд у Саккарі став етапним у розвитку архітектури Єгипту. **Архітектор Імпотех** вперше створив три різні структурні типи: замкнуту стіну, відповідну архітектурним традиціям царських палаців; масивні будівлі та вестибюлі-атріуми з кам'яними колонадами, які дали нові архітектурні перспективи всьому стародавньому світу; вражаючий об'єм східчної піраміди, що підноситься в центрі комплексу. **Імпотеха** можна вважати творцем монументальної архітектури, першого у світі архітектора, інженера, лікаря, якого ми знаємо на ім'я.

Подальший розвиток поховальних комплексів часів правління фараонів III і IV династій відбувався шляхом зміни форми і зменшення кількості об'ємів композиції.

Піраміда Снофру в Медумі зводилась для останнього фараона III династії Хуні як семиступенева споруда (рис. 2.9). За правління його сина фараона Снофру були заповнені дрібним камінням, а стіни покриті шліфованими плитами вапняку з нахилом 51° у плані 144 x 144 м і висоту 93 м. У наш час залишилось лише внутрішнє ядро, яке не високими східцями.

б

Рис. 2.9. Піраміда Снофру в Медумі, Єгипет:

Наступну «Ламана», або **Південну**, *а* – сучасний вигляд; *б* – розріз Дашурі (рис. 2.10.). Нахил стін цієї піраміди приблизно на середній висоті змінено з 54° до 43° . Така зміна пояснюється бажанням зменшити вагу верхньої кладки, тому що в стінах поховальних камер і проходів з'явилися тріщини. Піраміда має розміри 189×189 м у плані та висоту 102 м. Ця піраміда має два входи – з північного і західного боку, які ведуть до різних приміщень. Нестандартний західний вхід був закритий запірною поворотною плитою, яка зараз експонується в Каїрському музеї.

Рис. 2.10. Південна «Ламана» піраміда Снофру в Дашурі, Єгипет, 2596 р. до н. е

Північна піраміда Снофру в Дашурі, в якій відбувалося справжнє поховання фараона має розміри в плані 218×221 м і висоту 104 м (рис. 2.11). Це перша царська усипальниця правильної пірамідальної форми, але з надзвичайно малим нахилом її стін, що становить $43^\circ 36'$, тоді як кут нахилу класичних Великих пірамід у Гізі – 52° . Вхід через нахилений коридор з північного боку піраміди, який спускається в три суміжних погребальних камери, доступний для відвідування.

**Рис. 2.11. Північна піраміда Снофру в Дашурі, Єгипет,
2 640...2 620 рр. до н. е.**

Вони височать на західному березі Нілу біля сучасного Каїра. **Ансамбль пірамід у Гізі** (2 720...2 560 рр. до н. е.) став кульмінацією будівництва доби Стародавнього царства (рис. 2.12). Цей ансамбль складається з пірамід Хеопса з двома храмами, піраміди Хефрена із заупокійним храмом і Великим сфінксом і піраміди Мікерина, біля яких зведено малі піраміди і мастаби. Ансамбль пірамід у Гізі – це єдиний архітектурний витвір із списку семи чудес світу, започаткованого Геродотом у V ст. до н. е., який дійшов не зруйнованим до нашого часу.

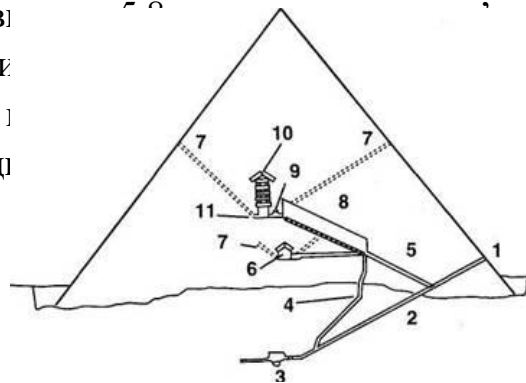

Рис. 2.12 Ансамбль пірамід у Гізі, м. Ель-Гіза, Єгипет, 2 720...2 560 рр. до н. е.

Найбільшою пірамідою в Гізі є **піраміда Хеопса**, споруджена під керівництвом **Хеміуна** (візира і племінника фараона) у 2 560 р. до н. е. (рис. 2.13). За геометрією піраміда є чотиригранною рівнобічною з розмірами у плані 233 x 233 м, висотою 147 м і похилом граней відносно поверхні землі на $51^{\circ}52'$. Піраміду зведено з блоків місцевого жовтого вапняку вагою до 2,5 т. Спочатку вона була облицьована шліфованими плитами білого турського вапняку, який завозили зі східного берега Нілу. На піраміді зверху лежав **пірамідон** з граніту, вірогідно, вкритий листовим золотом, який не зберігся. У наш час висота піраміди становить 138,8 м, а на її верхівці – горизонтальний майданчик з блоків вапняку площею 10 м².

У піраміді Хеопса влаштовано три окремі внутрішні камери: підземну, камеру цариці та камеру фараона. Вхід до піраміди на висоті 15 м з північного боку веде у довгий вузький коридор, який розгалужується: вниз – до підземної камери на глибині 30 м; горизонтально – до камери цариці;

висхідно – до **Великої галереї** завдовжки 47 м, завширшки 2,1 м і заввишки 8,5 м, перекритої **несправжніми склепіннями**. Стіни Великої галереї облицьовані полірованим гранітом, так само як і поховальна камера фараона, в якій стоїть саркофаг з червоного граніту. Для зменшення навантаження над перекриттям поховальної камери фараона, що має довжину 10,5 м, ширину 5,2 м і висоту 2,1 м, над нею побудовано розвантажувальні приміщення.

a

a

б

Рис. 2.13. Піраміда Хеопса, м. Ель-Гіза, Єгипет, 2 560 р. до н. е.:
a – зовнішній вигляд; *б* – схема розрізу; 1 – вхід; 2, 5 – низхідний і висхідний коридори; 3 – підземна камера; 4 – службовий коридор; 6, 11 – поховальні камери цариці та фараона; 7 – вентиляційні шахти; 8 – Велика галерея; 9 – передкамера; 10 – розвантажувальні приміщення

Піраміду доповнено вирубаними в скелях приміщеннями для священних човнів з двома заупокійними храмами – нижнім і верхнім, з'єднаними дорогою з рівних плит. До наших днів частково зберігся фасад верхнього заупокійного храму, вирішений як глибока двоколонна лоджія, франкована розширеними донизу стінами, величезні поверхні яких відтінялися сидячими статуями фараона (рис. 2.13, *a*). Біля східного боку піраміди Хеопса зведено три піраміди-супутниці для поховання цариць (дружини, доньки і сестри фараона).

Піраміда Хефрена, розміщена поряд з пірамідою Хеопса, була зведена у 2 558...2 532 рр. до н. е. (рис. 2.14). Вона має висоту 143,9 м і розміри у плані 215x215 м. Завдяки її розташуванню на децю підвищеному місці та частково збереженому обличчюванню створюється враження, що вона найвища в ансамблі, тоді як вона нижча від піраміди Хеопса на 3 м. Поховальну камеру в піраміді Хефрена влаштовано в

скельовій основі. Біля східного боку піраміди зведено верхній заупокійний храм, який довгою дорогою з'єднувався з нижнім храмом, кса завдовжки 57 м і що височіє на рівнині ефрена в царському схожими на кобр. Це

Рис. 2.14.
Піраміда
Хефрена і
Великий сфінкс у
Гізі, м. Ель-Гіза,
Єгипет, 2 558...2 532
рр. до н. е.

Піраміда Мікерина, збудована в 2 520 р. до н. е., має висоту 66 м і розміри в плані 108x108 м. Поховальну камеру розміщено в скельовій основі. Ця піраміда була облицьована на нижню третину своєї висоти червоним асуанським гранітом, вище – білим шліфованим вапняком, верхній пірамідон був з червоного граніту. Ця піраміда завершує епоху зведення високих пірамід і починає добу спорудження малих пірамід заввишки до 20 м.

У період Стародавнього Єгипту пов'язані безпосередньо зі зведенням храмів створюють храми, при цьому

Сонячний храм фараона Нусера в Абусирі назву «Той, що тішить»

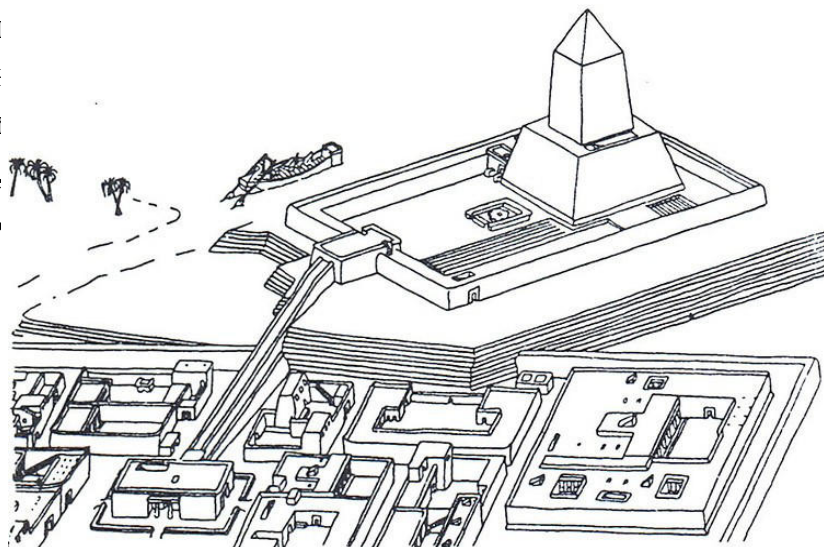

Рис. 2.15.
Храм бога
Сонця
фараона
Нусера в
Абусирі
(реконструкція за
Борхардом)

Від пристані на березі Нілу до храму вів височенний коридор, який тягнувся в товщі стіни, яка навколо оточувала святилища. В центрі подвір'я стояв гігантський обеліск заввишки 40 м, складений в нижній частині з базальтових блоків, а у верхній з вапнякових й облицьований полірованим гранітом, який блищав на сонці. Біля храму стояв кам'яний священний човен, присвячений богу Сонця. Переживши тисячоліття, **архітектурна форма обеліска**, завдяки цій монументальності, строгості та простоті, була використана в подальших періодах будівництва.

Храм Ніусера дійшов до нашого часу в руїнах, але й те, що збереглося, свідчить про його гармонію і красу.

2.5. Архітектура Середнього царства (2 160...1 580 рр. до н. е.)

В епоху Середнього царства триває розпад єдиної держави на окремі держави-номи, точаться міжусобні війни і подальше об'єднання Єгипту навколо південних номів із столицею в Фівах (тепер Луксор). Остаточне об'єднання країни відбулося за четвертого фараона XI династії Ментухотепа I. Період XII династії характеризується великими іригаційними роботами: відновлюються старі канали і дамби, споруджуються нові. На півночі країни, в районі Фаюма, осушено і перетворено на родючі землі багато боліт, створено штучне водосховище,

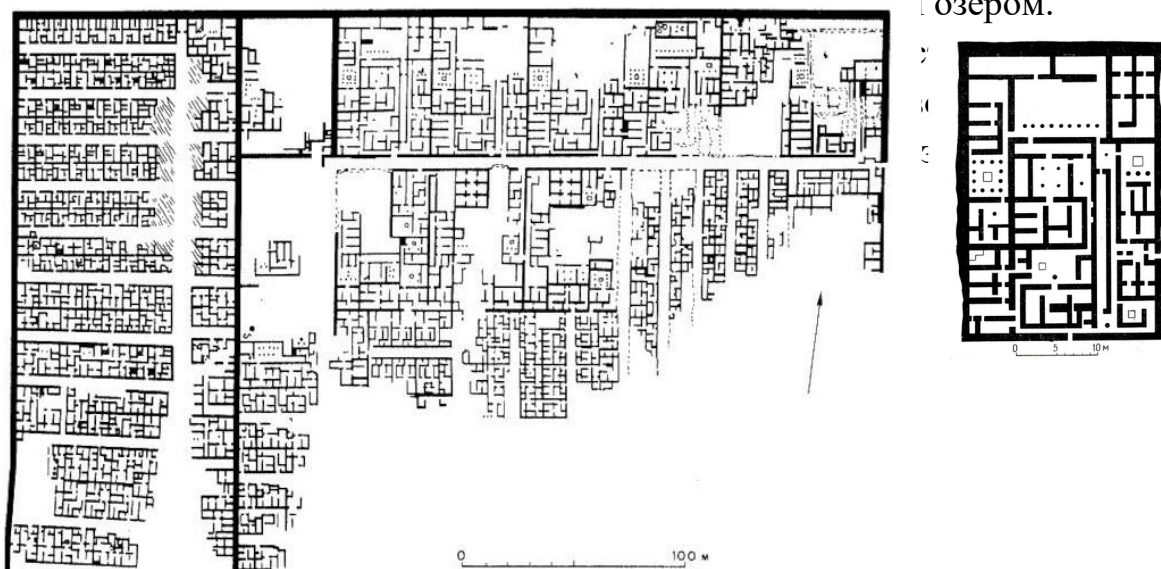
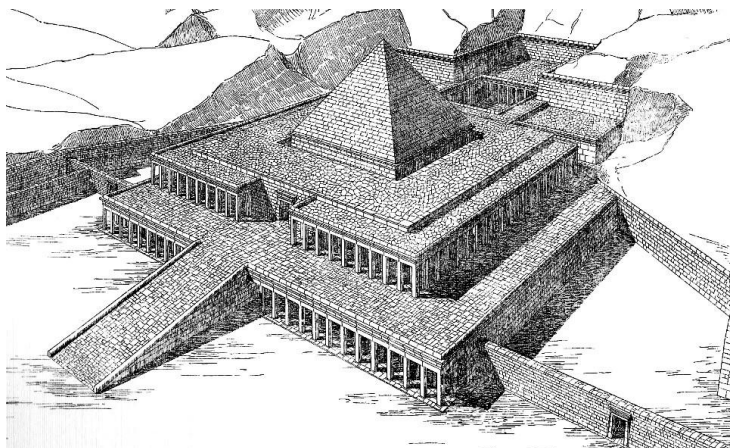

Рис. 2.16. Місто Кахун, район Фаюмської оази, Єгипет, XII династія, 2000 р. до н. е.: *а* – план міста; *б* – фундаменти будинку вельможі : цегляною стіною з двома воротами. Частини міста, до яких вели ці ворота, не з'єднувались між собою, їх розділяла глуха масивна цегляна стіна. Менша частина міста призначалась для проживання будівельників, які могли вийти тільки на місце зведення гробниць за межами Кахуна. У цій частині міста було близько 250 глинобитних споруд, кожні дві з яких мали спільну стіну. Більша частина міста була також поділена на квартали. Від міських воріт зі сходу на захід вела пряма вулиця завдовжки 280, вздовж якої посередині був влаштований водостік. Ділянки по обидва боки вулиці, ймовірно, належали фараону і знаті. У кінці головної вулиці, праворуч, на деякому підвищенні стояв царський палац, оточений з усіх боків товстою цегляною стіною. Основним будівельним матеріалом в Кахуні була випалена на сонці цегла.

У Кахуні збереглися фундаменти будинку одного з вельмож фараона, збудованого поряд з царським палацом (рис. 2.16, *б*). Від вулиці будинок відгороджений глухою глинобитною стіною. Від вузьких вхідних дверей навпроти приміщення воротаря по відкритому коридору уздовж зовнішньої стіни потрапляли до господарських приміщень. Другий відкритий прохід вів до житлових приміщень чоловічої та жіночої половин, розділених великим відкритим двором. Уздовж південного боку йшла галерея, на яку виходили житлові кімнати. Плоске покриття центрального найбільшого приміщення спиралося на чотири колони. Центральною частиною жіночої половини був квадратний двір, оточений галереями на колонах. З північної частини головного двору сходи вели на плоске покриття. Характерною рисою планування будинку є намагання відгородитися від вулиці, замкнутися в приміщеннях, які відкриваються на північ у бік двору.

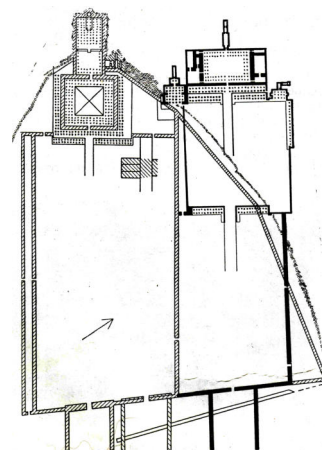
Про монументальне будівництво першої половини Середнього царства можна судити на основі **заупокійного храму Ментухотепа I в Дейр-ель-Бахрі** (рис. 2.17), зведеного терасами у двох рівнях на скельовій основі на західному березі Нілу недалеко від Фів. За традицією до храму з долини річки вела дорога завдовжки 1200 м і завширшки 33 м, що переходила в пандус, який розділяв посередині нижній портик. На

другій терасі на високому подіумі містилася піраміда-«кенотаф» (символічна могила). На західному боці другої тераси був вихід у відкритий двір з портиком, за яким розміщувався критий колонний зал – гіпостиль і святилище, частково вирубані в скелі. З відкритого двору вели

a

ес. З центральної частини вилений коридор (рампа) тухотепа I. Цю концепцію широко застосовували під рів і Цариць.

б

Рис. 2.17. Заупокійний храм Ментухотепів I і II в некрополі Фів, м. Луксор, Єгипет: *a* – рисунок-реконструкція; *б* – план храмів Ментухотепів і Хатшепсут

Храм-усипальниця Метухотепів був найвидатнішою пам'яткою архітектури Середнього царства. Вдало вибране місце і сміливе терасне використання колонад, увінчаних пірамідою, дало архітектору змогу гармонійно поєднати двоярусний ліс колон з вертикалями навколишніх скель, які добре виділяли кам'яну споруду, освітлену сонячними променями. До наших днів збереглися фундаменти і фрагменти розписних барельєфів, які можна побачити в музеї Луксора.

У період Середнього царства для поховання знатних людей, а потім і фараонів почали використовувати вирубані в скельових породах у горах на західному березі Нілу **печерні гробниці**. Саме в цей період у вузьких ущелинах західного берега річки були засновані **Фіванські некрополі**, до яких належать знамениті Долини Царів, Цариць, знаті та селища ремісників. Могили царів і цариць у Фівах мають коридорний тип, у яких сходи, проходи і камери тягнуться в бік гір на 200 м на глибині близько

100 м нижче від поверхні долини. Саркофаги і поховальні речі зазвичай розміщували в завершальній залі з колонами, вирубаними в скелі.

На східному березі Нілу були засновані комплекси Карнакського і Луксорського храмів, присвячені богу сонця Амону-Ра. Стародавні Фіви з їхніми некрополями, Карнакський і Луксорський храми Єгипту (XXII – XII ст. до н. е.) вміщено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

2.6. Архітектура Нового царства (1580...1085 рр. до н. е.)

У першій половині XVI ст. до н. е. єгипетський фараон Яхмос остаточно вигнав гіксотів, які прийшли зі сходу, за межі країни, розпочався період Нового царства. Переможні військові походи фараонів до Передньої Азії і Нубії посилили авторитет Єгипту. Намагання поширити єгипетську релігію серед підкорених народів приводить до посилення монотеїзму і виділення серед пантеону єгипетських богів культу бога Амона. Фараони оголошують сином Амона. На честь Амона споруджують грандіозні святилища. Саме храми Нового царства, як і Великі піраміди Стародавнього, прославили єгипетське зодчество навіки.

Огляд храмової архітектури Нового царства варто починати із заупокійного храму цариці XVIII династії фараонів Хатшепсут, спорудженого в кінці XVI ст. до н. е. у північній частині Дейр-ель-Бахрі поряд із заупокійним храмом Ментухотепа (рис. 2.17, б). Хатшепсут, прославлена жінка-фараон, посіла престол не по праву. Вона була дочкою фараона Тутмеса I і дружиною свого брата Тутмеса II, у якого був син від жінки не царського роду – Тутмес III. Після смерті батька Тутмес III був оголошений фараоном за регенування Хатшепсут, яка захопила престол і

Рис. 2.18. Поховальний храм Хатшепсут в Дейр-ель-Бахрі,
м. Луксор, Єгипет, 1482...1473 р. до н. е.

Архітектором цього комплексу був верховний сановник і фаворит цариці **Сенмут**. Грандіозний за масштабами, прикрашений численними скульптурами храм Хатшепсут є гармонійним поєднанням трьох підвищених одна над одною терас з висіченими в скелях залами, фасади яких оформлені колонадами. Пандуси є продовженням тераси вела алея завдовжки монументальні об'єкти в розк

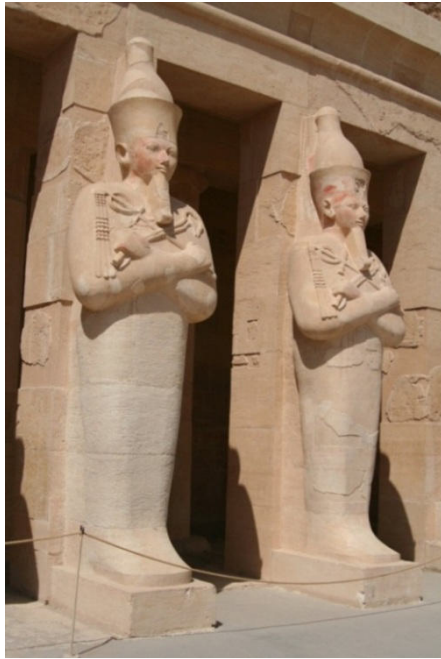
Рис. 2.19. Лежачий лев з головою Хатшепсут з червоного граніту,
експонат музею Метрополітен, Нью-Йорк

Посередині першої тераси починається широкий пандус, який веде до другої тераси. Праворуч і ліворуч за колонними портиками другої тераси – входи до каплиць єгипетських богів Анубіса і Хатхор. Тераси храму були прикрашені численними осиричними статуями цариці (рис. 2.20, а). **Осирична статуя** – скульптурне зображення фараона в образі бога Осириса зі схрещеними на грудях руками з атрибутами бога (жезл і батіг) і портретними рисами. Яскраво розфарбовані унікальні рельєфи храму в Дейр-ель-Бахрі, розповідають про основні події царювання Хатшепсут (рис. 2.20, б).

Верхня тераса призначалася для головних храмових ритуалів. Тут знаходяться входи до вирубаних у скелях святилищ Хатшепсут і Тутмоса I (рис. 2.20, б), приміщень гробниці та двору шанування Амона.

Вхід до центрального святилища Амона був точно орієнтований на Карнакський храм і схід сонця, а центральна вісь цього святилища спрямована до гробниці Хатшепсут, зведеої з другого боку гірської гряди в Долині царів. Весь комплекс в Дейр-ель-Бахрі дуже органічно поєднано з навколишнім ландшафтом гірської гряди.

а

б

Рис. 2.20. Поховальний храм Хатшепсут в Дейр-ель-Бахрі, м. Луксор, Єгипет: а – осиричні колони цариці; б – вхід до святилища

Особливо великого розмаху в період Нового царства набуло храмове будівництво на східному березі Ніла, в столиці Єгипту – прославлених Фівах (рис. 2.21). Тут будували прекрасні вілли із садами й озерами, палаци фараонів і храми богам. Всі великі фараони Нового царства намагалися залишити про себе згадку у Фівах.

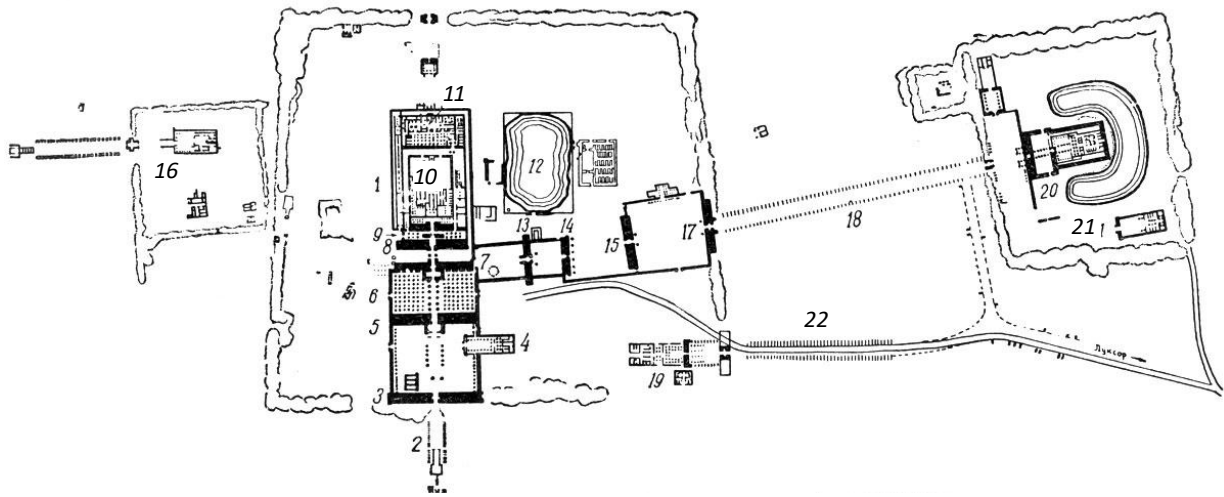

Рис. 2.21. План храмів в Карнаці, м. Луксор, Єгипет: 1 – великий храм Амона-Ра; 2 – алея сфінксів; 3 – I пілон; 4 – храм Рамсеса III; 5 – II пілон; 6 – гіпостиль Сеті I і Рамсеса II; 7 – III пілон; 8 – IV пілон; 9 – зала арх. Інени з V і VI пілонами; 10 – місце храму Середнього царства і «Червоного

хр
ма
ст
ма
пр

о
ї
х
м
і;

всю поверхню пілона покрито рельєфами, які прославляли військові подвиги фараона; за пілоном розташовувався відкритий яскраво освітлений сонцем двір, оточений з усіх боків колонадами, а за ним **гіпостильна зала**, декілька рядів численних колон поділяли її простір на проходи (нефи), центральний неф, вищий від бокових, мав прорізи для освітлення зали (рис. 2.22). Композиція замикалась однією або декількома молельнями без вікон, в яких стояли статуї божеств.

Рис. 2.22. Велика гіпостильна зала Карнакського храму (реконструкція)

Великий Карнакський храм Амона-Ра у Фівах (1538...1323 рр. до н. е.), найбільший з єгипетських храмів, будувався протягом життя багатьох фараонів, а тому має складний план (рис. 2.21). Великі роботи з розширення карнакського святилища відбулися за правління **Тутмоса I** (1504...1492 рр. до н. е.). **Архітектор Інені** втілював тут планування, яке стало характерним для храмів Нового царства. Він спорудив пілон з двома гранітними обелісками висотою по 23 м перед ним (рис. 2.21, 9). Далі знаходилася широка колонна зала, за нею – просторий перистильний двір, оточений 16-гранними колонами на круглих базах, між якими стояли величні статуї фараона. Колонна зала мала більш високий середній прохід, крізь верхню бокову частину якого всередину потрапляло світло.

За часів правління дочки Тутмоса I **Хатшепсут** (1489...1468 рр. до н. е.) в комплексі Карнакського храму були збудовані два обеліски з суцільних масивів рожевого граніту заввишки 28,6 м біля VI пілону (рис. 2.21, 8), один з яких дійшов до наших днів. За часів правління Аменхотепа III (1408...1372 рр. до н. е.) територію храму разом зі священним озером оточувала кам'яна стіна завтовшки від 6 до 9 м. Східна алея сфінксів з'єднувала храми Амона-Ра та Мут (рис. 2.21, 18).

Наступне суттєве розширення Карнакського храмового комплексу відбулося за часів правління фараонів Сети I (1312...1298 рр. до н. е.) і Рамзеса II (1298...1235 рр. до н. е.). Були зведені II пілон і велика гіпостильна зала розміром 103 x 52 м (рис. 2.21, 6), яка являла собою ліс з 134 колон заввишки в середньому нефі 19,3 м, діаметром 3,6 м, а в бокових нефях – 14,7 м, діаметром 2,7 м, на які спирались кам'яні плити. Колони у вигляді стеблин папірусу мають капітелі у вигляді квітів і бутонів лотосу та папірусу. Всі конструкції були прикрашені різнобарвними рельєфними зображеннями і написами з ієрогліфів (рис. 2.22). Великий передній двір і I пілон заввишки 43,5 м і завширшки 113 м зводили у X ст. до н. е. В його простір включили храми Сети II і Рамзеса III. Закінчували будівництво вже у часи еллінізму, за царів династії Птолемеїв. Карнакський храм з'єднали з Луксорським алеєю сфінксів з головами Овнів. Алея брала початок від храму Хонсу (рис. 2.21, 22).

Храм у Луксорі (1455...1235 рр. до н. е.) також будували протягом життя багатьох фараонів, але основу його чіткого планувального рішення

заклав Аменхотеп III. Храм має форму прямокутника, витягнутого з півночі на південь уздовж берега Нілу на 190 м (рис. 2.23, 2.24).

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10

обнесений портиками (рис. 2.23, 5). Колони гіпостильної зали 1 відкритого двору мають форму стеблін папірису, а їхні капітелі – форму

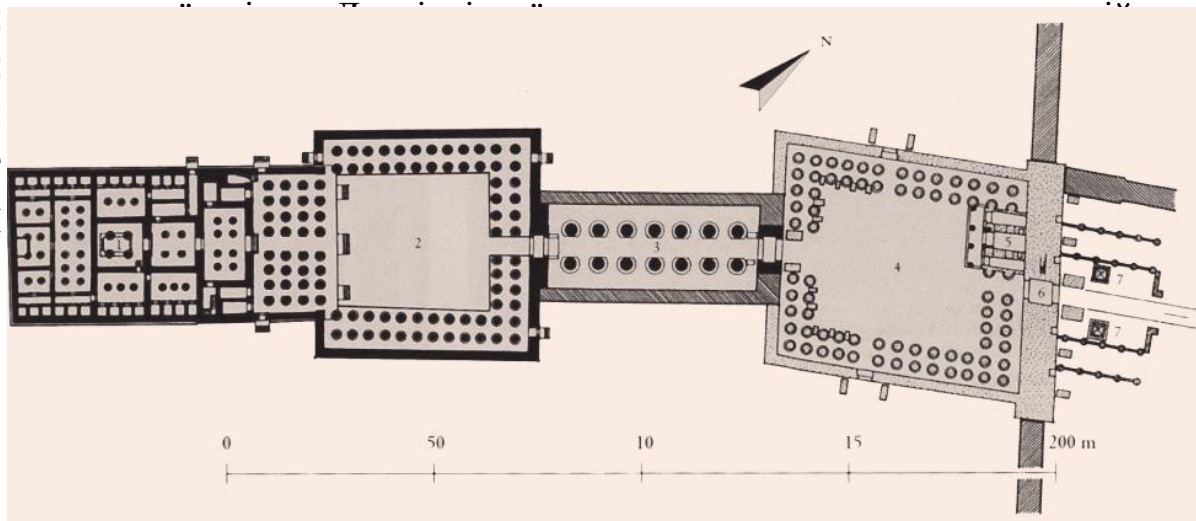
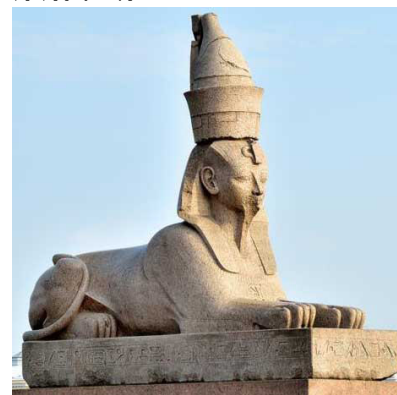

Рис. 2.24. Сучасний вигляд храму Амона в Луксорі, м. Луксор, Єгипет, 1455...1235 рр. до н. е.

За часів царювання Рамзеса II був зведений великий пілон з новим великим святковим двором, оточеним подвійною колонадою. На цьому місці стояла гранітна каплиця, збудована за часів правління Хатшепсут (рис. 2.23, 7), а тому вісь пілона трохи відхилили на схід, великий двір набув форми паралелограма (рис. 2.23, 8). Перед пілоном розмістили статуї Рамзеса II: дві середні сидячого фараона з чорного граніту і чотири бокових – стоячого з рожевого граніту (рис. 2.25). Композицію

зений з Єгипту і
. до н. е.) були
і Карнакського
сів, яка пізніше
у Мут, а другу –
ому фіванському
лпокійний храм
олосальні статуї
кожен заввишки

Рис. 2.25.
**Великий пілон
Рамзеса II з
обеліском і
статуями
фараона
храму Амона в
Луксорі,
м. Луксор,
Єгипет**

Рис. 2.26. Статуї Аменхотепа III, м. Луксор, Єгипет, 1391...1353 рр. до н. е.

Рис. 2.27. Сфінкс Аменхотепа III, м. Санкт-Петербург, Росія

Другий період великого будівництва в Єгипті припадає на часи

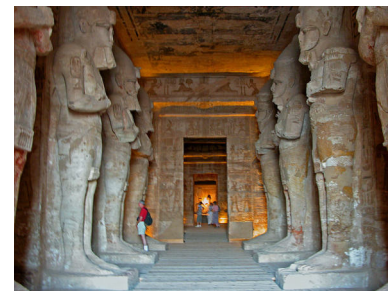

Рис. 2.27. Сфінкс Аменхотепа III, м. Санкт-Петербург, Росія

Розібрали і перенесли на нові місця в Єгипті, два храми перевезли до парку в Мадриді, один до Нідерландів. Печерні храми Абу-Сімбела були розрізані на блоки вагою до 30 т і перенесені на 200 м далі та на 65 м вище від рівня Нілу (рис. 2.28). **Ансамбль печерних храмів Абу-Сімбела** складається з двох споруд: Великого храму присвяченого Рамсесу II і трьом богам (Амону-Ра, Хармакісу і Птаху) і Малого храму, зведеного на честь богині любові, краси Хатор, присвяченого улюбленій дружині фараона Нефертарі. Ансамбль печерних храмів в Абу-Сімбела був внесений до списку Світової спадщини ЮНЕСКО в 1979 році.

a

б

Рис. 2.28. Печерні храми в Абу-Сімбела, Єгипет, 1260...1224 рр. до н.е.:
a – вхідні портали; *б* – велика зала з осирічними колонами Рамзеса II

Спорудження печерних храмів Абу-Сімбела почалося приблизно в 1260 р. до н. е. відповідно до усталених єгипетських традицій скельних поховань. Вхід до Великого храму був орієнтований на схід (рис. 2.29, *а*). Незважаючи на те, що приміщення абу-сімбельських храмів висічені всередині скель, їхнє планування (рис. 2.29, *б, в*) таке ж саме як і єгипетських храмів Нового царства, зведених на поверхні землі. Перші промені сонця, освітлюючи фасад, потрапляли всередину храму – спочатку в першу велику залу, стелю якого підтримували вісім осиричних статуй Рамзеса II (рис. 2.28, *б*), потім у другу залу та у святилище, у кінці якого розміщено сидячі статуї Рамзеса III і богів (рис. 2.29, *б*). Двічі на рік сонячні промені протягом 20 хвилин освітлювали статуї фараона, Амона і Хармакіса. Статуя бога темряви Птаха, який володів підземним царством, не освітлювалась ніколи.

Фасад Великого храму, вирубаний в скелі у вигляді величезного єгипетського пілона заввишки 31 м і завширшки 38 м, був прикрашений величезними сидячими портретними статуями Рамзеса II. Яскраві різнобарвні рельєфні розписи та ієрогліфи стін і стель внутрішніх приміщень відображали життя і військові перемоги фараона.

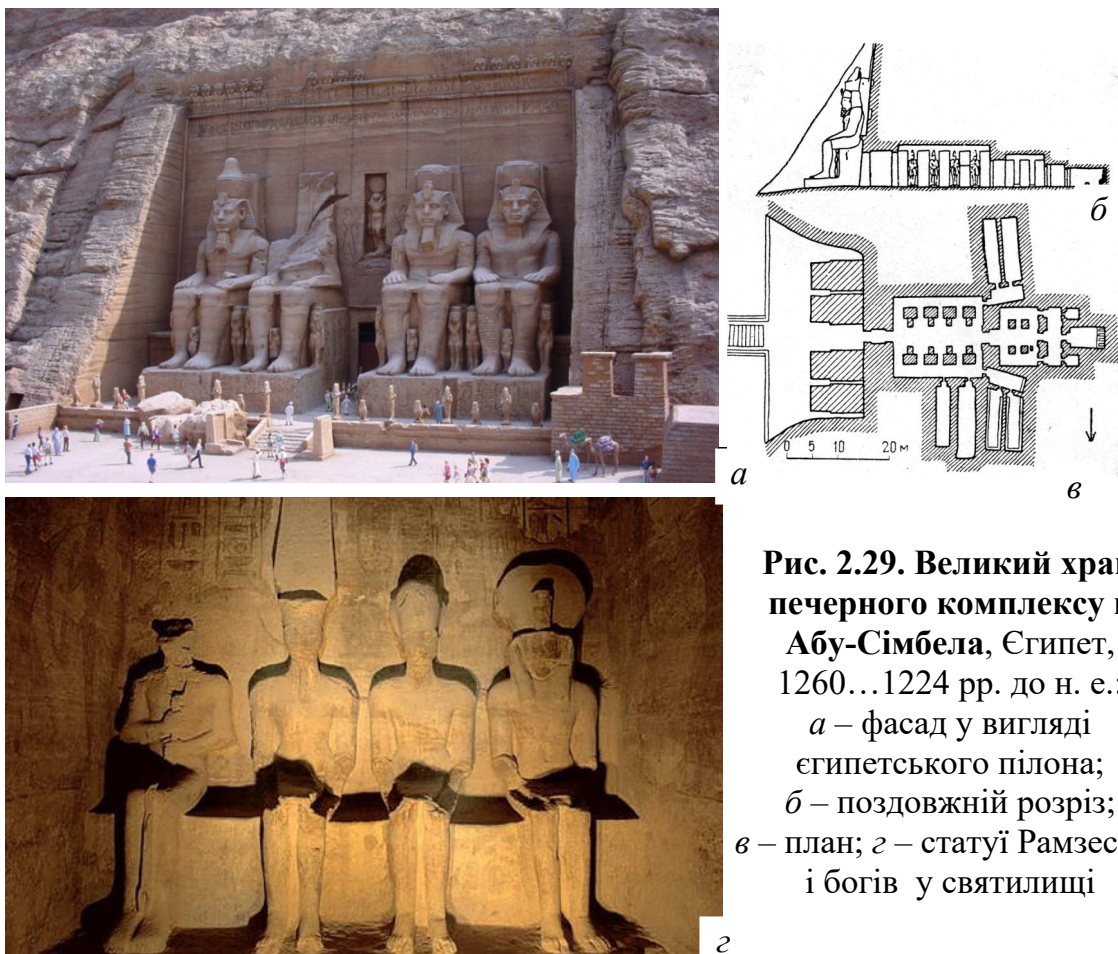

Рис. 2.29. Великий храм печерного комплексу в Абу-Сімбела, Єгипет, 1260...1224 рр. до н. е.:
а – фасад у вигляді єгипетського пілона;
б – поздовжній розріз;
в – план; *г* – статуї Рамзеса II і богів у святилищі

Ліворуч від Великого храму зведено **Малий храм**, присвячений царській дружині Нефертарі (рис. 2.30). Фасад цього храму, прикрашений фігурами Рамзеса II і Нефертарі у повний зріст, виконаними у техніці горельєфу (вид скульптури, в якому випукле зображення виступає з площини фону більше ніж на половину об'єму). Скульптури стоять у глибоких затінених нішах, завдяки чому промені сонця створюють гру світла і тіні. Внутрішній простір Малуго храму складається з вирубанеї в скелі колонної зали і святилища з трьома нішами.

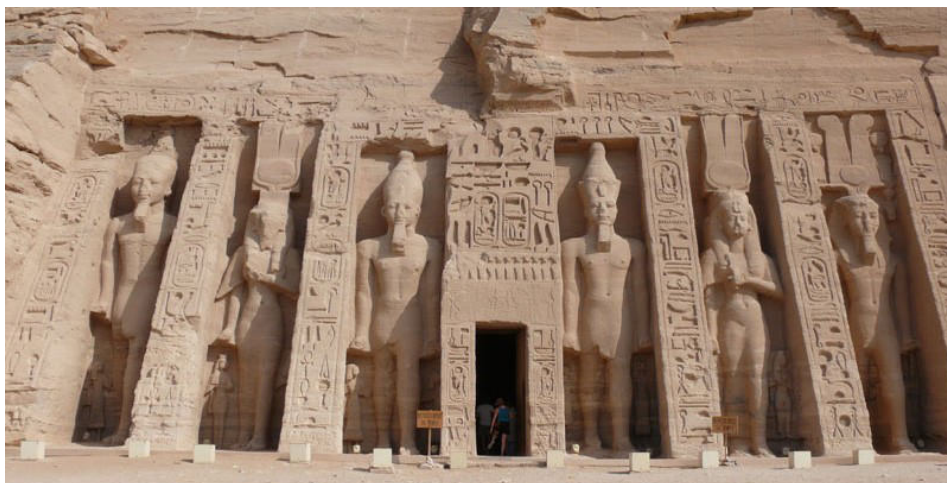

Рис. 2.30.
Малий храм
печерного
комплексу
Абу-Сімбела,
Єгипет,
1260...1224 рр.
до н. е.

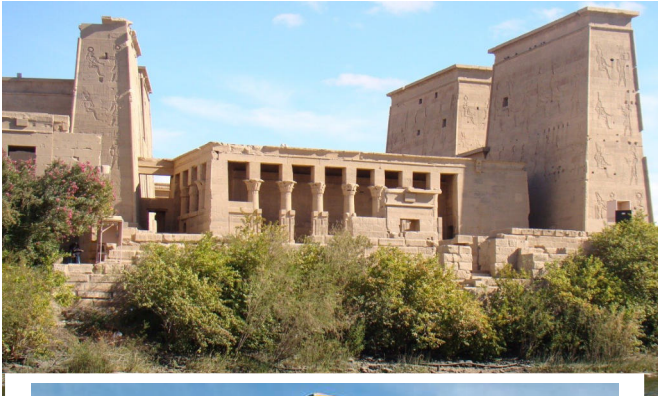
Як вважають історики, саме за часів царювання Рамзеса II в Єгипті проживав біблійний пророк Мойсей і слово «фараон» було зафіксоване у Біблії. Велике будівництво й безкінечні війни, які вів Рамзес II, виснажили країну. Після його смерті в Єгипті настав хаос, на троні змінилося дев'ять Рамзесів, які мали хіба що спільне ім'я зі своїм великим предком.

2.7. Архітектура греко-римського періоду (332 р. до н. е....640 р. н. е.)

За часів правління єгипетських династій XXI...XXX великі споруди зводили рідко. Лише у нетривалі часи стабілізації будували нові або завершували старі ансамблі. Завоювання долини Нілу македонцями збагатили країну потоком еллінської освіченості, єгиптяни навчились розуміти греків, ознайомились з їхнім мистецтвом. В архітектуру Єгипту внесено більше свободи, заокругленість форм і м'якість, відбувся подальший розвиток колон з більш розкішними капітелями.

У пізньо- єгипетський період, за часів правління фараонів XXVI і XXX династій (663...332 рр. до н. е.), на острові Філе (район Асуанського водосховища) були зведені перші споруди **храму богині Ісиди** – сестри і жінки бога Осириса, відповідно матері всіх єгипетських фараонів, яка, за легендами народилася на цьому острові. Храмований ансамбль Ісиди, до якого належать пілони, гіпостильна зала, внутрішній двір, храм Хатхор і

обеліски, зведені за Птоломеїв, був закінчений у III ст. н. е., за часів правління римського імператора Каракали (рис. 2.31).

б

Рис. 2.31. Храм богині Ісиди на острові Філе, Єгипет, 663...332 рр. до н. е.:
а – вигляд з боку Асуанського водосховища; *б* – план;
в – великий пілон і колонада

Там мав два шлони, колонну залу, ... За часів імператора Августа біля Великого пілона храму були зведені західна і східна колонади з колонами, подібними до пальм (рис. 2.31, *б*).

За правління імператора Трояна (98...117 рр. н. е.) на східному березі о. Філе була зведена витончена споруда «Кіоск» (павільйон човнів), у зовнішньому вигляді якої витримано традиції єгипетської та античної архітектури (рис. 2.32). Зведені дві одно- і трипрогонові арки, влаштовані східні сходи з терасами. Острів став схожим на сучасний курорт.

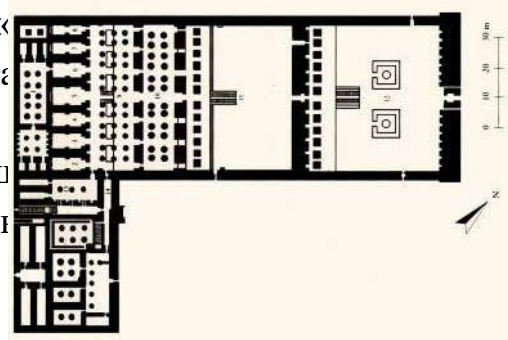

Рис. 2.32. Павільйон Трояна «Кіоск» – парадний причал для човнів, о. Філе, Єгипет, 98...117 рр. н. е.

У 1970 р. острів Філе був затоплений водами Асуанського водосховища, але найцінніші споруди (храм Ісиди, павільйон Трояна, колонада та інші) були перенесені на сусідній більш високий острів Агіліка (500 м вище за течією Нілу), зовнішній вигляд якого наблизили до пейзажу острова Філе. З 1979 року ансамбль храму Ісиди входить до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

За часів правління династії Птоломеїв Єгипту перенесли з Мемфісу до Олександрии в дельті річки Ніл. П. регулярним мереживом вулиць і пірносодський архітектор Дейнократ. Дві голкожна, прикрашені колонами, перетинала міста біля мавзолею Олександра Македонського

Великої гавані розміщувався палацовий комплекс Птоломеїв (Македонський акрополь), руїни якого після землетрусів опинилися під водою. У західній частині гавані знаходилися храм Посейдона, Музейон (науковий і культурний центр з Олександрійською бібліотекою), театр, будівля торгівлі, доки і два гранітних обеліски «Голки Клеопатри» заввишки по 21 м. Обеліски були вирізані в каменоломнях Асуану в 1450 р. до н. е. для столиці Єгипту Геліополя за часів правління Тутмоса III, а в Олександрію їх перевезли в 12 р. до н. е. У 1878 р. один обеліск перевезли до Лондона, він прикрашає набережну Вікторії (рис. 2.33), а в 1881 р. другий обеліск перевезли до центрального парку Нью-Йорка.

Рис. 2.33. Обеліск «Голка Клеопатри»,

Набережна Вікторії, м. Лондон,
Великобританія

Біля гавані м. Олександрія знаходився острів Фарос, який з'єднали з материковою частиною штучною дамбою завдовжки 1260 м і завширшки 200 м. У 283 р. до н. е. на острові був зведений **Олександрійський маяк** висотою 140 м у вигляді триярусної вежі за проектом архітектора **Сострата Книдського** (рис. 2.34, а). Нижня частина маяка з розмірами 30 х 30 м у плані та висотою 60 м була викладена з кам'яних блоків. На ній спиралась восьмикутна вежа заввишки 40 м, обличкована білим

мармуром. Верхня частина вежі була циліндричною (на вісім колон спиралось купольне покриття зі скульптурою Посейдона). Тут постійно горів вогонь, промені якого спрямовувались у бік моря системою бронзових дзеркал. Для доставки пального всередині вежі розміщувались пологі спіральні пандуси. На вежі знаходилися також різноманітні технічні пристрої: флюгери, астрономічні прилади, годинник.

а

б

б

Рис. 2.34. Олександрійський маяк на о. Фарос, Єгипет, 283 р. до н. е.:

Олександрійський маяк був зведений в 283, 796, 1100 і 1326 роках. Наприкін його нижньої частини та матеріалів була зведена турецька фортеця Кайт-Бей (рис. 2.34, б). Археологічні експедиції 1980 р. на дні моря знайшли залишки Олександрійського маяка і руїни легендарного палацу цариці Клеопатри. Олександрійський маяк належить до списку семи чудес світу, започаткованого істориком Геродотом.

а – графічна реконструкція; *б* – турецька фортеця Кайт-Бей, зведена в XV ст. на місці маяка

2.8. Сильові особливості архітектури Стародавнього Єгипту

в скелях;
 композицій поховальних споруд і храмів;
 вели алеї з кам'яних сфінксів у вигляді
 лежачих левів з головами фараонів, яструбів або баранів;

- створення перистильних дворів і багатоніфних гіпостильних зал з базилікальними структурами, які широко використовували у пізніші епохи античності та середньовіччя;
- розробка логічної та оригінальної ордерної системи з власними пропорційними закономірностями;
- збагачення споруд творами монументальної скульптури, живопису, композиційні та пластичні засоби яких підпорядковувались гармонійному співвідношенню мас, що заклало підвалини архітектури і мистецтва.

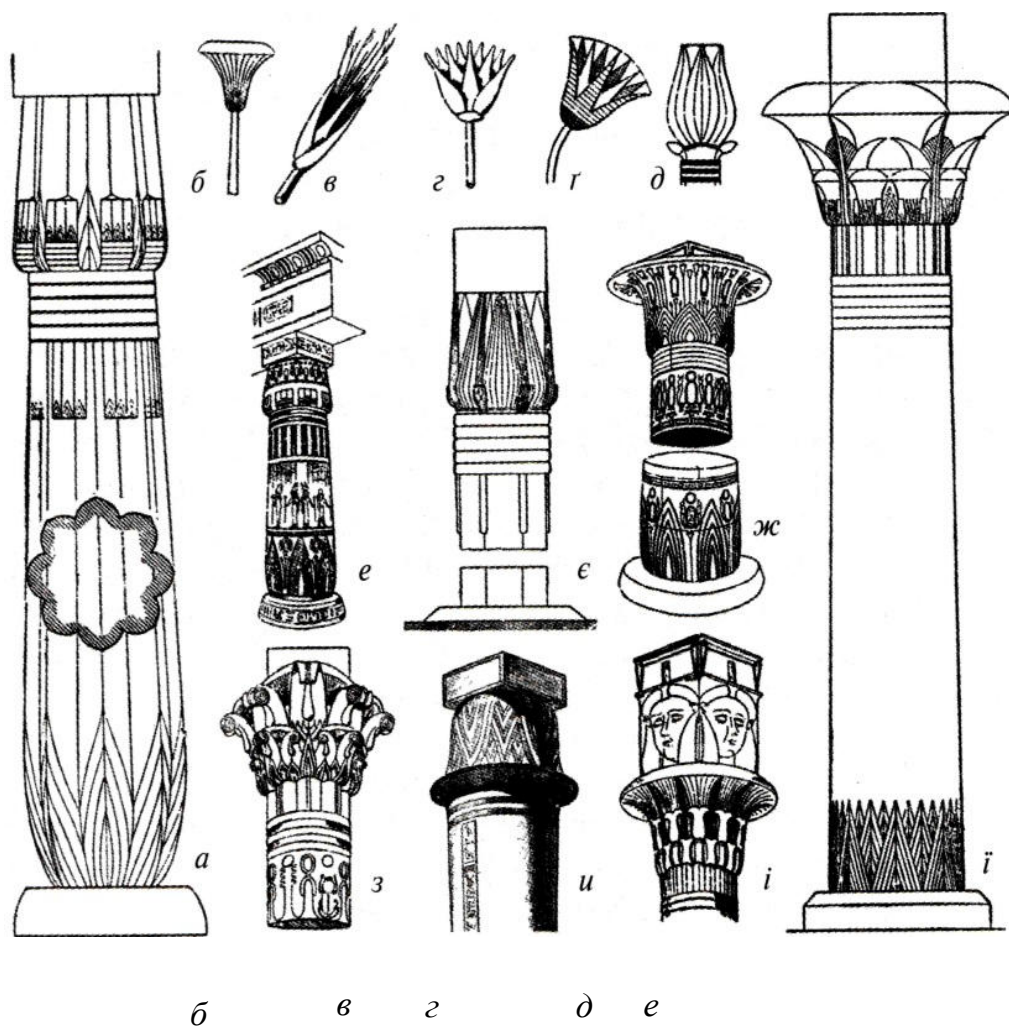
Архітектура і будівництво Стародавнього і Середнього царств, зосереджені на увічненні фараонів, не мали значного впливу на світове будівництво. Натомість архітектурні та конструктивні досягнення Нового царства, особливо в храмах, заклали фундамент для архітектури Стародавньої Греції та всієї Європи.

Єгипетські храми являли собою ланцюг з послідовно розміщених споруд: масивні пілони, величезні двори, гіпостильні зали, святилища і внутрішні приміщення. Зазвичай храми добудовували відповідно до дедалі більших потреб жерців і задоволення амбіцій наступних фараонів. Єгиптяни вперше застосували форму пілона у вигляді двох башт з центральним проходом і парні гранітні обеліски у вигляді гранчастих стовпів, які звужувались догори та мали пірамідалне завершення. Єгиптянам належить честь розробки першої цілісної **ордерної системи**.

За часів зведення храмових комплексів Карнаку і Луксору вперше у світі починають використовувати стояково-балкові конструкції каркасних систем. Саме в Стародавньому Єгипті у період Нового царства почався розвиток **ордера** – єдності конструкцій і пластичних форм. **Ордер** – стала система стояково-балкових конструкцій, підпорядкована закономірностям певної образної доктрини, згідно з якою розміри конструкцій визначаються залежно від модуля, набуваючи конкретних пропорцій. В основу єгипетського ордера покладено художньо розроблену опору (**колону**) з базою і капітеллю, яка підтримує балкове перекриття (**антаблемент**).

Єгипетський архітектурний ордер (латиною «порядок») – досконала конструктивна і художня система стояково-балкових конструкцій. Її особливість полягала у сполученні подібних за формою антаблементів (горизонтальних елементів, прикрашених карнизом) з різними опорами (рис. 2.35). Спочатку це були прикрашені рельєфами квадратні у перерізі стовпи, висота яких у 4...5 разів перевищувала ширину, пізніше – стовпи у вигляді циліндрів з 8...16 канелюрами.

С
У
П
І
Т
І
С
Є
І
Д
Є
Є
І
І
С

вати
і або
они і
овна
тали
мені
крім
я до
того
та –
іони,
кими
іами.
акою
іента

ж
и
к
а
л
м
н
п

Рис. 2.35. Єгипетські колони:

а, ж – колони з капітеллю у вигляді бутону папірису; *б, в, г, д, е* – зображення на колонах і стінах квіток і бутонів папірису, лотосу; *и* – колона з капітеллю у вигляді бутону лотосу; *к* – те саме, у формі квітки папірису; *л* – капітель з волютами; *м* – те саме, у формі перевернутого дзвона; *н* – те саме, із зображенням голови Гатор; *п* – колона з капітеллю у вигляді квітки папірису

Узагальнюючи весь шлях розвитку єгипетського зодчества, слід наголосити на його дивовижній послідовності. У ньому чітко спостерігається перехід від простих форм до складних. У Стародавньому царстві домінують геометрично чіткі маси пірамід, прямокутних стовпів, об'єми групуються навколо вертикальної осі та сприймаються з усіх боків. У Новому царстві вже панує розвиток мас будівель уздовж центральної осі, приділяється більша увага інтер'єрам приміщень. Нарешті еліністичний період демонструє витонченість архітектурних форм.

Запитання для самоконтролю

1. Як географічне положення та кліматичні умови Єгипту вплинули на вибір будівельних матеріалів та збереження архітектурних пам'яток?
2. Яку роль відігравала релігія в архітектурно-будівельній діяльності єгиптян і чому вони приділяли таку велику увагу гробницям?
3. Опишіть еволюцію похоронних споруд єгиптян: від примітивних ям до мастаб, ступінчастих і класичних пірамід. У чому полягала їхня основна функція?
4. Чому Імпотеха вважають першим відомим архітектором в історії і які його інновації втілено в поховальному комплексі Джосера?
5. Назвіть особливості планування та конструкції Великих пірамід у Гізі. Чому піраміду Хеопса вважають найдосконалішою?
6. Опишіть основні елементи єгипетського храмового комплексу періоду Нового царства, зокрема пілони, гіпостильні зали та алеї сфінксів.
7. У чому полягає унікальність печерних храмів в Абу-Сімбелі і як вони демонструють майстерність давньоєгипетських будівельників?
8. Чим єгипетський архітектурний ордер відрізняється від інших? Які стилізовані форми використано в капітелях єгипетських колон?
9. Які архітектурні інновації виникли в епоху Середнього царства і як вони вплинули на подальший розвиток храмового будівництва?

10. Які зміни в містобудуванні можна спостерігати на прикладі єгипетського міста Кахун? Як вони відображають соціальну структуру того часу?

12. Які архітектурні пам'ятки греко-римського періоду в Єгипті свідчать про змішання давньоєгипетських та античних традицій?

13. Наведіть основні стильові особливості давньоєгипетської архітектури. У чому полягає її вплив на світову архітектуру?

БЛИЗЬКОГО СХОДУ

3.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності

Цивілізація, яка сформувалася в родючій долині річок Тигр і Євфрат, була однією з перших у світі. Цей регіон відомий як **Месопотамія**, що в перекладі з грецької означає «Межиріччя» (рис. 3.1). Річки, що беруть свій початок у вірменських горах, зближуються, а потім впадають у Перську затоку. Зі сходу Месопотамія обмежена гірським хребтом, за яким простягся Іран, а із заходу – Сирійською пустелею та Аравією.

Рис. 3.1. Карта
країн
Близького Сходу

На розвиток архітектури та будівництва на Близькому Сході значний вплив мали кліматичні особливості регіону. Тут спостерігаються значні коливання температур, спекотне та вологе літо на півдні, а також морозні зими на півночі. Через брак міцного каменю та деревини основними будівельними матеріалами стали **сирцева цегла** та **бітум**. Це зумовило розроблення відповідних конструкцій будівель і споруд.

Основою економіки жителів Месопотамії, що розселялися вздовж річок Тигр і Євфрат, було **іригаційне землеробство** та **скотарство**. Стан цих земель безпосередньо залежав від розливів річок. Це потребувало значної концентрації ресурсів та централізованого управління. **Месопотамія** була відкритою для вторгнень на відміну від захищеного Єгипту. Влада верховних правителів була необмеженою та жорсткою. Все це призводило до нестабільності державних утворень, а також до переривчастого розвитку суспільства й архітектури.

Світогляд, уявлення. Попри часті політичні зміни архітектура Близького Сходу протягом тисячоліть не втрачала своєї цілісності. Світогляд людей, як і в Єгипті, ґрунтувався на схильності перед силами природи та анімізмі (всі об'єкти, явища природи та живі істоти мають душу або дух). Однак, на відміну від єгиптян, які зосереджували могутність природи в надрах землі, народи Близького Сходу бачили її в небі. Поступово з-поміж безлічі божеств виділилася тріада «великих» богів, що управляли небом, водою і землею. Герої міфів набули особливого значення і стали не лише центральними фігурами в архітектурі та мистецтві, а й згодом були запозичені в міфах античної Греції та біблійних книгах.

Народи Близького Сходу зробили значний внесок у розвиток писемності, створивши **клинопис**. Ця система письма, що складалася з комбінацій клиноподібних знаків, стала важливим кроком уперед порівняно з єгипетськими ієрогліфами, оскільки давала змогу передавати різні звуки та склади. До наших днів збереглися безліч **глиняних табличок**, випалених і покритих клинописом. Вони є цінним джерелом інформації про життя тогочасних цивілізацій, розповідаючи про будівництво, війни та інші історичні події.

Світогляд жителів Близького Сходу відбився в їхній архітектурі, яка була покликана відобразити безмежну могутність богів і природи. На відміну від єгипетських споруд, що ніби вросли в землю, храми та палаци Месопотамії підіймалися високо до неба на масивних платформах.

Головними культовими спорудами були **зикурати** – багатоярусні вежі, вершини яких слугували житлом для божества. Сім ярусів зикурату символізували п'ять планет, Місяць і Сонце. Заупокійний культ не мав такого великого значення, як у Єгипті, монументальних наземних гробниць тут не будували. Поховання відбувалися в підземних камерах і шахтах.

У Месопотамії **астрономія та метеорологія** були тісно пов'язані. Це відбилося в релігії, зокрема в уявленнях про богів, що символізували вітри. Наприклад, **південно-східний вітер** з Перської затоки вважався «злим», а **північно-західний** – «добрим». Ці вірування вплинули на архітектуру: з найдавніших часів міста та споруди проєктували так, щоб їхні кути, а не стіни, були орієнтовані за сторонами світу.

Давній Близький Схід справедливо називають колицкою європейської цивілізації, адже саме тут вперше з'явилися ключові винаходи та соціальні інститути. Саме тут людство почало займатися **цілорічним землеробством**, винайшло **писемність, гончарний круг**, а згодом – **колесо та млинове жорно**. Тут зародилися перші **держави, законодавство та імперії**. У суспільстві вперше відбулося соціальне розшарування, виникло рабовласництво та організована військова справа. Саме в цих землях були закладені основи **астрономії та математики**. **Мистецтво й архітектура** також досягли високого рівня розвитку. Майстри створювали: круглі скульптури та рельєфи; настінні розписи; витончений керамічний та кам'яний посуд; ювелірні прикраси.

Розвиток народів Близького Сходу був нерівномірним, часто залежним від військового панування тих чи інших держав. Культура держав-переможців активно засвоювала здобутки підкорених народів, завдяки чому досягала значних висот. **Історію архітектури та мистецтва Близького Сходу** умовно поділяють на етапи: **ранні періоди** класифікують за територіями, де були знайдені найхарактерніші пам'ятки, та **пізніші часи** – за державами та панівними династіями.

3.2. Архітектура Межиріччя (4 000...2 000 рр. до н. е.)

Приблизно у 6 000...4 000 рр. до н. е. на території Межиріччя існували племінні громади. Згодом на півдні, в болотистих місцевостях, оселилися **шумери**, які поступово асимілювали місцеві племена. У період 4000...3000 рр. до н.е. шумери почали осушувати болотисті землі, створюючи **дренажні канали**, що сприяло розвитку сільського господарства. Завдяки родючому ґрунту, що утворився з відкладень Тигру та Євфрату, вони отримували надлишки продуктів. Це сприяло

виникненню **ремесел** та зростанню поселень, які перетворювалися на міста. Влада зосереджувалася в руках **родової знаті**, яка для її захисту утримувала власне військо з числа містян.

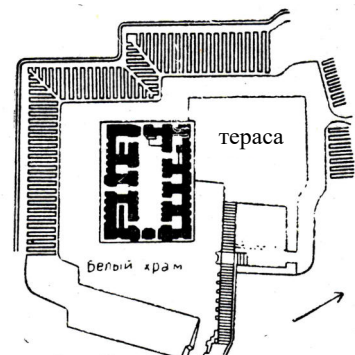
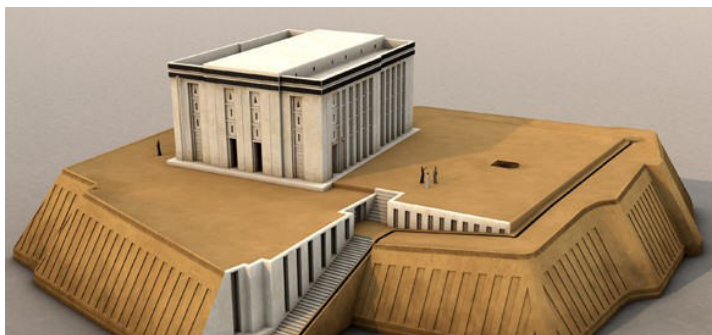
Особливості житлового будівництва

Через періодичні, а іноді й катастрофічні, розливи річок Тигр і Євфрат поселення засновували на підвищених ділянках. Згодом нові будівлі зводили на ущільнених руїнах старих споруд. Типове житло будували з **сирцевої цегли**: спочатку це були невеликі однокімнатні будинки, а потім – багатокімнатні помешкання з плоскими або двосхилими покриттями.

У період Убайд (кінець першої половини IV тисячоліття до н. е.) у місті Ерідю Південного Межиріччя був зведений найдавніший відомий храм із сирцевої цегли. Його архітектурні принципи стали зразком для всіх наступних шумерських храмів. Цей храм стояв на високій платформі з утрамбованої глини, що підносила його над навколишніми будівлями. Піднятися на платформу можна було сходами або за допомогою пандусів. Сам храм, прямокутний у плані, стояв не по центру платформи, а ближче до одного з її країв.

Згідно з внутрішнім плануванням храму приміщення групувалися навколо центральної зали, яка могла бути відкритою або мати балкове перекриття. Для укріплення стін та одночасно їхнього декорування використовували **лопатки** – прямокутні виступи по боках платформи та на стінах храму.

У період Урук (друга половина IV – початок III тисячоліття до н. е.) на Близькому Сході з'являються перші іригаційні споруди та монументальні культові й громадські будівлі. Однією з найвидатніших споруд того часу є **Білий храм** в місті Урук (кінець IV тис. до н.е.). Він був збудований на високій платформі і мав центральний двір (рис. 3.2). Фасади храму, як і бічні стіни платформи прикрашали **лопатки** (прямокутні виступи). Храм височів не в центрі платформи, а ближче до її краю, що справляло надзвичайний візуальний ефект для тих, хто піднімався кам'яними сходами з вапняку. Через спекотний клімат у храмі не було вікон; для доступу повітря та світла використовувалися дверні прорізи та невеликі отвори під стелею. Білі стіни та високе розташування на платформі робили храм доміантною спорудою в місті.

Білий храм

6

До цього ж періоду належить і **Червона будівля** в Уруку, яка, ймовірно, слугувала для народних зібрань. Вона мала вигляд великого замкнутого двору, оточеного масивними півколонами та колонами з сирцевої цегли, а біля однієї зі стін влаштовано трибуну. Колони були оздоблені геометричним орнаментом, що імітував плетені циновки. Цей декор створювали за допомогою кольорових глиняних конусів, які вбивали в цегляну кладку. Їхні плоскі торці були пофарбовані в **червоний, чорний та білий** кольори (рис. 3.3).

Рис. 3.3.
Личкування
півколон
Червоної будівлі
з імітацією
плетених
циновок,
м. Урук, Ірак,
кінець
IV тис. до н. е.

У **ранньодинастичний період шумер** (2 850...2 400 рр. до н. е) найбільш сильним і багатим містом-державою стає Ур на західному березі річки Євфрат Південного Межиріччя. Головним мистецтвом цього періоду була архітектура. Розкопки руїн храму богині Нінхурсаг свідчать про деякі ускладнення загальної композиції – розміщення платформи на додатковій овальній терасі, личкування платформи випаленою цеглою, введення разом з вертикальними лопатками горизонтальних членувань. До пластичного оформлення головного входу храму були включені дві

мідні статуї левів-охоронців. Над дверним прорізом розміщувався мідний рельєф, який переходив в горельєф, з геральдичною композицією символічного сполучення трьох фігур – фантастичного левоголового орла і двох оленів, який нині експонується в Британському музеї Лондона (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Мідний рельєф богині Нінхурсаг, м. Ур, близько 2 600 р. до н. е., експонат Британського музею в Лондоні

У період Аккада (2400...2220 рр. до н.е.) правителі з Північного Межиріччя завоювали більшу частину південних земель. Приблизно в 2300 р. до н.е. **Саргон I**, який походив не з царського роду, об'єднав майже все Дворіччя в єдину державу. Аккадське мистецтво того часу зосереджувалося на звеличенні верховного правителя, зображуючи його як об'

В аккадській архітектурі почали широко застосовувати коробові склепіння з обпаленої цегли для перекриття вузьких приміщень в храмах. Дверні прорізи обрамляли арками з того ж матеріалу. У цей час з'явилися

ителя Ашнуннака мав двір, кімнати для галізаційним стоком, од сформувався новий ступінчаста вежа на ярусах не було, лише До нього підіймалися ярно до споруди

н. е.) головним Серед залишків я руїни строго вященна ділянка: а доміганта міста

Ур. Територія ділянки була оточена подвійними стінами. До її складу входили палац царя Ур-Намму, гробниці царів, декілька храмів шумерського типу і зикурат, присвячений богу Місяця Нанні, у вигляді триярусної вежі з сирцевої цегли і святилища (рис. 3.6, *а*). До наших днів збереглася велична нижня тераса, заввишки 20 м, з розмірами плану 64 х 46 м (рис. 3.6, *б*). У 1960-х роках цей зикурат був реконструйований.

Рис. 3.6.
Зикурат, м. Ур,
 Ірак, приблизно
 2047 р. до н. е.:
а – реконструкція;
б – сучасний вигляд

а

б

У первісному вигляді зикурат мав висоту 60 м. На першу терасу вели три сходові марші, які сходилися на висоті 15 м на невеликій площадці. Два з цих маршів були паралельні боковим сторонам платформи, а головні сходи – перпендикулярні до неї. Далі сходами можна дістатися до

другої і третьої терас. Масив нижньої тераси був пофарбований бітумом у чорний колір, друга тераса була облицьована випаленою червоною цеглою, третя тераса – побілена, а стіни храму, ймовірно, облицьовані синьою глазурованою плиткою.

Спрямованість споруди вгору підкреслено вертикальними лопатками, що рівномірно розподілялися по поверхні платформ, а також легким нахилом бічних площин. Ця архітектурна композиція символізувала могутність богів і обожненого царя. Не дивно, що зикурат в Урі став зразком для подальших споруд Межиріччя і навіть Ірану, адже

в
с
в
в

м
с
к
б
о
з

к
1
д

ф
х

ювні засади давньосхідних деспотій. В музеях ному вигляді рельєфні зображення зикуратів у дов з квадратними основами, по боках яких ли зі стінами прикрашеними зубцями.

ється одним із найкраще збережених зразків три шумерів. У 2016 році він був включений до адщини ЮНЕСКО, як частина великого д назвою «Ахвар Південного Іраку: притулок овий ландшафт міст Месопотамії». До складу ологічні міста (Ур, Урук та Еріду) та чотири і річок Тигр і Євфрат.

і період (2000...1700 рр. до н. е.) був часом особливо за правління царя **Хаммурапі** (1792- днав землі Шумера та Аккада, створивши єдину ті **Вавилон**, що означає «Ворота бога».

тецтва і сам Вавилон цієї епохи збереглися о нас дійшла знаменита **діоритова стела** 5 м (рис. 3.7). На ній клинописом висічено звід

з... і у... іні – рельєф із зображенням царя. Нині цей безцінний артефакт зберігається у Луврі в Парижі.

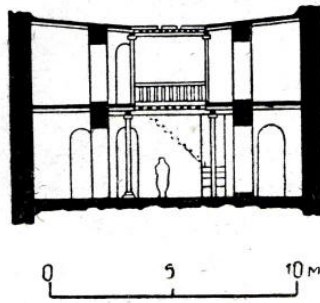
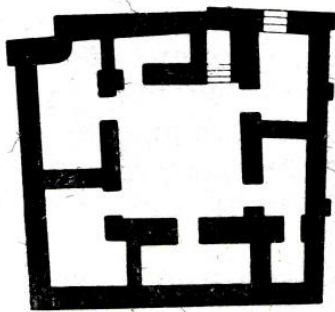
б

Рис. 3.7. Базальтова стела царя Хаммурапі:

a – експонат Лувра в Парижі;

б – прорисоване зображення верхньої частини

a

це сцена отримання царем
нця Шамаша. Сидячи на
і передає царю атрибути
згорнуту мотузку і жезл.
і повноваження діяти від
лює ідею про божественне
езиція з двох фігур бога і

царя, розміщених один навпроти одного, характеризується урівноваженістю, а портретне зображення царя засвідчує високий художній рівень виконання пам'ятки.

Міська забудова старовавилонського періоду була хаотичною, з вузькими, кривими та тупиковими вулицями. Попри це багато великих поселень вже мали **каналізацію**. Зовні міста були захищені масивними **фортечними стінами**.

Житлові будинки, прямокутні в плані, мали масивні стіни з сирцевої цегли без вікон, світло проникало крізь дверні прорізи (рис. 3.8). Будинки мали **плоскі покриття** і **внутрішні дворики**, іноді оточені глинобитними стінами. Житла заможних вавилоян початку II тис. до н. е. могли бути двоповерховими, з дерев'яними галереями, що огинали внутрішній двір.

**Рис. 3.8. Житловий будинок
старовавилонського
періоду,**

початок II тис. до н. е.:

a – план; *б* – розріз

a

б

Пам'ятки архітектури наступного, **мітанійського, періоду** (1 700...1 000 рр. до н. е.) вивчені недостатньо. Однак можна відзначити,

що фортечні стіни, культові та палацові споруди вирізнялися **масивністю та приземкуватістю**.

Основні риси шумерської та старовавилонської архітектури

Для шумерської і старовавилонської архітектури характерні прості, масивні форми, переважно у вигляді **кубів і паралелепіпедів**. Стіни споруд плоскі з вертикальним членуванням. Будівельні принципи Межиріччя, ґрунтовані на використанні **сирцевої цегли**, мали значний вплив на архітектуру сусідніх держав, таких як **Ассирія** та країни **Малої Азії**, де цегляне будівництво також було поширеним.

3.3. Архітектура Ассирії (1300...605 рр. до н. е.)

На початку I тис. до н.е. Ассирія перетворилася на могутню рабовласницьку державу Близького Сходу. Централізована влада ассирійських царів використовувала архітектуру та мистецтво для прославлення своїх військових перемог і демонстрації могутності держави. Проте військова міць Ассирії, що ґрунтувалася на жорстокій експлуатації підкорених народів, виявилася нетривалою. У 626 р. до н.е. проти Ассирії повстав Вавилон, а з Іранського нагір'я рушила армія Мідії. У 612 р. до н.е. об'єднані сили Вавилону та Мідії захопили і знищили ассирійську столицю Ніневію, що призвело до падіння імперії.

Провідним видом мистецтва в Ассирії була архітектура. В державі зводили грандіозні храми, розкішні палаци, могутні фортеці. Міста в Ассирії, в результаті специфічної торговельно-військової історії, виникали і розвивалися на торговельних шляхах, в природно захищених місцях – на високих берегах річок. Найбільш значні пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва були знайдені в містах: Ашшур – найстаріше в Ассирії (XIII ст. до н. е.); Дур-Шаррукен (VIII ст. до н. е.); Ніневія (сучасний Куьонжик) – столиця держави (VIII – VII ст. до н. е.). Ассирійські міста мали чітке планування та були фортецями, захищеними від нападу ворогів потужними стінами з виступаючими назовні вежами-контрфорсами і оточені ровами. По боках воріт в міських стінах завтовшки до 6 м стояли масивні оборонні вежі заввишки до 18 м. Споруди мурували з сирцевої цегли, фундаменти – з кам'яних брил, а лічкування і зубці по краях оборонних стін – з випаленої цегли.

Житлові будинки, за ідентифікацією їхніх зображень на рельєфах, – одноповерхові, оштукатурені, з одним дверним прорізом і вузькими вікнами, розташованими вище від зросту людини. Над житловими приміщеннями на цегляних стовпах височіли відкриті платформи, на яких розміщували тераси з висадженими рослинами.

Храми мали анфіладне планування з центральною залогою, зводили їх на високих платформах з утрамбованої глини та сирцевої цегли. При храмах, присвячених сімом богам, будували зикурати – ступінчасті вежі з сімома яскраво пофарбованими ярусами.

Палацові ансамблі також будували на високих платформах, для піднімання до яких влаштовували пандуси та сходи. Кожен комплекс складався з трьох основних груп приміщень навколо центрального двору: парадні зали для офіційних прийомів; житлові кімнати для царської сім'ї; службові приміщення, разом зі стайнями, коморами та житлом для прислуги. Крім того, до складу палацових ансамблів належали культові споруди та зикурат.

Археологічні розкопки в місті Ашшур розпочали у 1913 р. німецькі вчені, тому багато знахідок нині зберігається в Пергамському музеї Берліна. Місто Ашшур на лівому березі річки Тигр було захищене потужними фортечними мурами заввишки 15...18 м і завтовшки 6 метрів. Нижня частина стін була покрита глиною, тоді як верхню прикрашено зубцями з блакитних та жовтих полив'яних цеглин. Кожні 20 метрів ззовні стіни підсилено контрфорсами-вежами. До міської забудови належав царський палац, храми та зикурат, розміри якого в плані становили 53 x 90 м, залишки якого зображені на рис. 3.9.

Рис. 3.9. Залишки стін і зикурату, м. Ашшур, Ірак, XIII ст. до н. е.

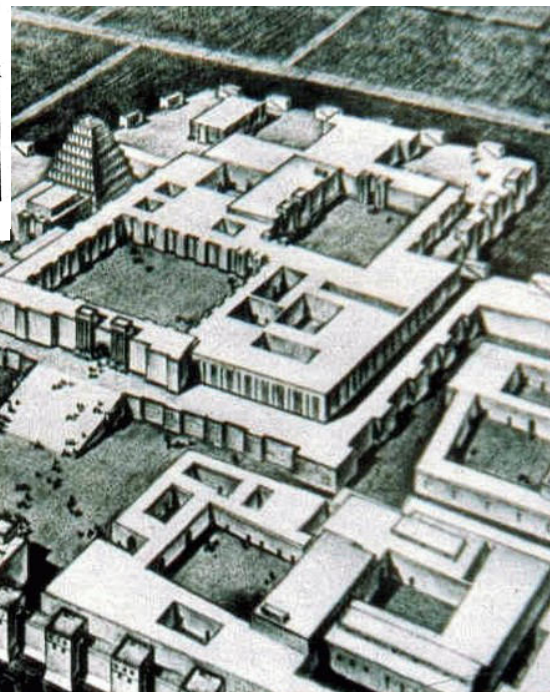
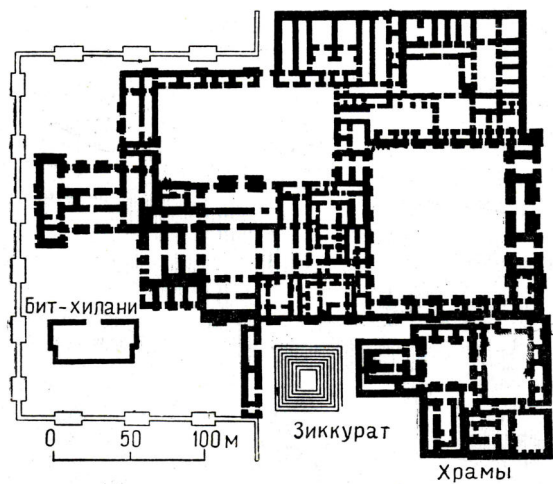
Типовим прикладом ассирійської палацової архітектури є палац-цитадель царя Саргона II в місті Дур-Шаррукін (сучасний Хорсабад, Ірак), який зводили у період 717...707 рр. до н.е.

Це місто, площею 18 гектарів, мало регулярне планування і було оточене масивними мурами із сімома воротами та охоронними вежами. Палац Саргона II, площею 1760 на 1635 метрів, розташовувався на околиці міста на штучній терасі заввишки 14 метрів. Ця тераса з цегли-сирцю була обладнана складною системою каналів для водопостачання,

водовідведення та вентиляції. По боках вона була укріплена кам'яними плитами, кожна з яких важила до 14 тон (рис. 3.10).

Частина палацу, асиметрично розташованого в місті, яка виступала за межі міської стіни, також була захищена оборонними вежами. У комплексі палацу було близько двохсот приміщень – парадних, приймальних, службових, житлових, господарських, зведених за шумерською традицією навколо відкритих дворів. До складу палацового комплексу належали також три храми і один зиккурат заввишки 42 м із спіральним пандусом, а не сходами, що є його унікальною особливістю. Головний вхід до палацу у вигляді півциркульної арки прогоном 4,3 м і висотою 5,5 м фланкували дві вежі. Входи охороняли колосальні статуї крилатих биків-шеду з людськими головами і п'ятьма ногами, через що скульптури сприймалася спереду у статичному стані, а збоку – у динаміці (рис. 3.11). Виконані вони в техніці високого рельєфу, який переходить на скульптуру. Будова і форма фігур, конфігурації кам'яних брил і системи али блоки наступного ряду кладки зували розкішні матеріали, завезені з монументальними рельєфами, що

були зображеннями богів і героїв. Зовнішні стіни будовали з величезних блоків наступного ряду кладки зували розкішні матеріали, завезені з монументальними рельєфами, що були зображеннями богів і героїв.

Зиккурат

Храми

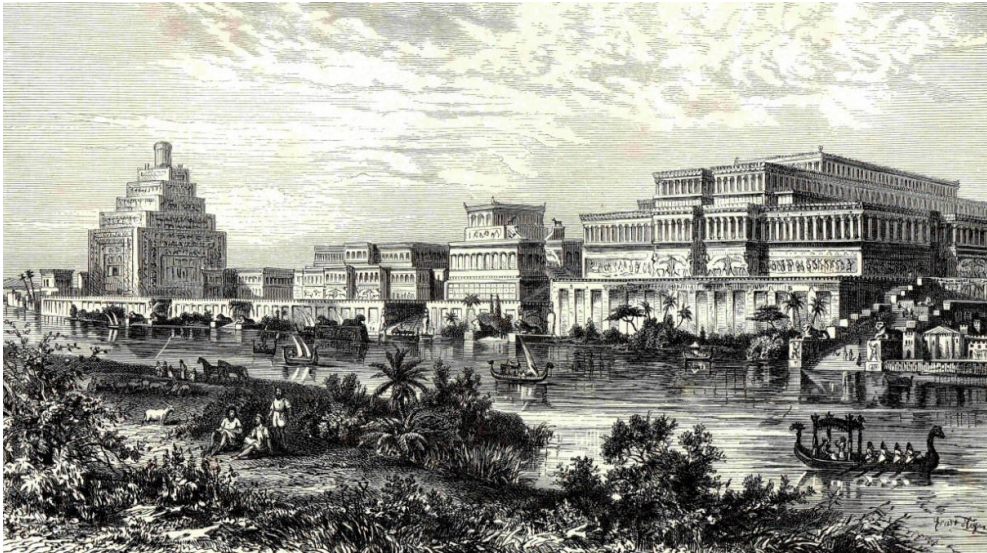

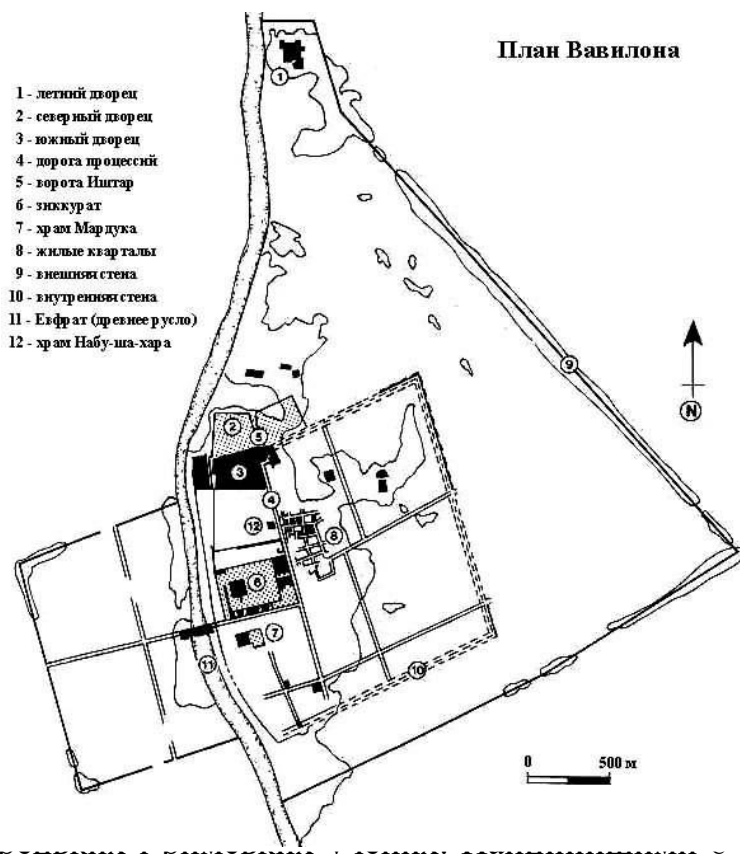
рис. 3.10. палац-цитадель

У 705 р. до н. е., після смерті царя С Саргона II в м. Дур-Шаррукін, Ірак, 712...707 рр. до н. е.: площа 730 га з периметром стін 12 км – реконструкція; б – план

Руїни цього міста були досліджені французькими і британськими археологами в 1842–1850 роках, а в 1930-х роках – французькими археологами. Музей Лондона зберігає барельєф сирцю, а старожитні глиши

Рис. 3.11. «Шеду», крилата людина-бик, скульптури біля входу до палацу царя Саргона II в Дур-Шаррукіні, 712...707 рр. до н. е., Лувр, Париж

(6...539 рр. до н. е.)
 в 626 р. до н.е., коли до
 Зін не лише розгромив
 її міста (зокрема, Ніневію
 ціння до Вавилонії.
 2 рр. до н. е.), продовжив
 е будівництво. Він зводив
 аци по всій державі, але
 створилося на величний

цтва в Новому Вавилоні.
 стурний ансамбль. Наші
 геологічних розкопках;
 для паломників; працях
 еписи грецького історика

Рис. 3.12. Палацовий комплекс асирійських царів в Ніневії
 (графічна реконструкція ансамблю, виконана англійцем Лайярдом)

Вавилон, що розкинувся на обох берегах річки Євфрат, мав витягнуту прямокутну форму (рис. 3.13).

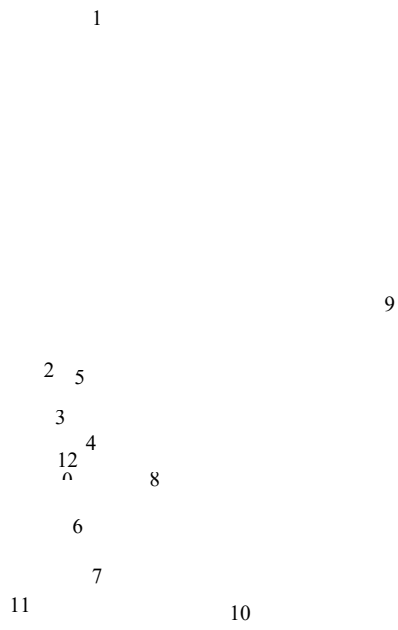

Рис. 3.13. План Вавилону:
 1 – літній палац царя;
 2, 3 – північний і південний палаци;
 4 – дорога процесій;
 5 – ворота Іштар;
 6 – зикурат Етеменакі;
 7 – храм Мардука;
 8 – житлові квартали;
 9, 10 – зовнішня і внутрішня стіни;
 11 – річка Євфрат;
 12 – священний комплекс Есагіла

Для захисту від ворогів Вавилон був оточений системою укріплень, що складалася з чотирьох комплексів стін, веж-контрфорсів та глибоких ровів. Зовнішня стіна облямовувала передмістя. Вона була потрійною, мала широкий рів і загальну довжину близько 18 км. Внутрішня стіна складалася з двох обводів із дорогою між ними, а також рову завширшки 50 м, який був з'єднаний з річкою Євфрат.

До міста можна було потрапити через дев'ять воріт-бастіонів, присвячених різним богам. Від кожного входу відходили широкі, прямі вулиці, що ділили місто на великі квартали. В межах кварталів між житловими будинками чотирьох метрів. Типо покриття, а їхні пр. відкритого двору. Бер з'єднував міст завдов спирався на сім опор, в Центральна частина м ніч.

Внутрішні подвійні одними з дев'яти головних веж, причому зовнішні

вежами відкривали шлях на **Священну дорогу процесій** – головну вулицю Вавилону. Ця вулиця, завширшки 20...25 метрів, була вимощена білими вапняковими плитами посередині та червоною обпаленою цеглою по краях. Вона була обмежена глухими стінами, зверху прикрашеними зубчастими карнизами, а на рівні людського зросту мозаїчними панно із зображенням **левів-охоронців**. Поверхні веж і стін воріт Іштар були обличковані **глазурованими кахлями**. На синьому тлі виділялися кольорові барельєфи, що зображували священних тварин – білих і жовтих **биків**, а також фантастичних **«сирушів»** (драконів). Нижню частину стін, під карнизом, а також аркові проходи обрамляли фризи з жовто-білими розетками. Всі ці рельєфи виготовлялися частинами у спеціальних формах, а потім з'єднували в єдину композицію.

Рис. 3.14. Ворота богині Іштар у Вавилоні, макет реконструкції

Наприкінці XIX століття німецькі археологи знайшли, розкопали і вивезли до Німеччини понад тисячі фрагментів ворот Іштар. У 1930 році в Берліні відкрили **Пергамському музеї**, основним експонатом якого стали внутрішні ворота та фрагменти Дороги процесій в натуральну величину. Таким чином, відвідувачі музею можуть побачити, який вигляд мали ворота Іштар у Вавилоні (рис. 3.15).

Рис. 3.15. Ворота богині Іштар у Пергамському музеї, м. Берлін, Німеччина

Вавилон був релігійним центром держави, тому тут збудовано багато храмів. У головному храмі бога **Мардука** на території священного комплексу **Есагіла** (рис. 3.13, 7) зберігалася найбільша святиня Вавилону – **золота статуя Мардука** вагою 600 кг. Ця статуя стояла на подіумі в глибині святилища, але завдяки дверним прорізам на одній осі її було видно з храмового двору. У 481

статую до Ірану, де, ймовірно, **Зикурат Етеменанкі** (бу землі») був грандіозною споу Вавилону – **богу Мардуку** (ри величезна східчаста піраміда, небесним світом. В деяких зикурату Етеменанкі був Арад

Згідно з археологічним археологом Робертом Кольд

стороною приблизно 91,5 метра. Це була дійсно надзвичайна споруда, що піднімалася на висоту близько 90 метрів. Фундамент та внутрішня частина зикурату були зведені з сирцевої цегли, а для захисту споруди від руйнування її зовнішню поверхню облицьували обпаленою цеглою, яка була міцнішою та стійкішою до погодних умов.

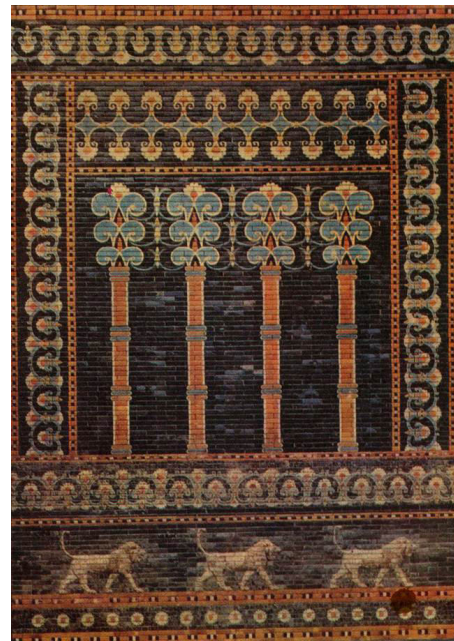
Загалом зикурат складався із **семи ярусів**, що символізували сім планет, відомих стародавнім вавилонянам. Кожен ярус, ймовірно, мав свій колір, що додавало споруді ще більшої величі. На самому вершечку розміщено невеликий храмовий комплекс, який вважали оселею бога Мардука. Його стіни були оздоблені **блискучими блакитними глазурованими кахлями**, які створювали ефект небесного сяйва.

Для підйому на зикурат слугувала складна система сходів. На першу терасу вели три широкі сходові марші (один, перпендикулярний до південної сторони, вів до центрального входу, тоді як два бічні йшли вздовж фасаду, утворюючи урочистий шлях). До наступних ярусів,

церемонії(рис. 3.16, 8, 9). Головною перлиною палацу була **Тронна зала**, що мала розміри 55 на 17 метрів (рис. 3.16, 10). Вона була об'єднана з найбільшим центральним двором через три монументальні аркові проходи. У протилежній стіні, навпроти центрального входу, у спеціальному поглибленні стояв царський трон. Зважаючи на значну товщину стін (близько 6...7 метрів), історики й археологи припускають, що зала була перекрита потужними цегляними циліндричними склепіннями.

¹⁴ Облицювання стін було справжнім мистецтвом. Південна стіна головного двору була покрита темною синьою глазурованою цеглою. Цегляний фриз зображував орнамент у вигляді жовтих колон з капітелями, що були **стілізованими зображеннями фінікових пальм** (рис. 3.17). Цей мотив символізував родючість, процвітання та сакральну владу царя.

¹⁰
¹¹

Облицювання стін було справжнім шедевром вавилонського мистецтва. Південна стіна головного двору була покрита темною синьою глазурованою цеглою. Цегляний фриз зображував орнамент у вигляді жовтих колон з капітелями, що були **стілізованими зображеннями фінікових пальм** (рис. 3.17). Цей мотив символізував родючість, процвітання та сакральну владу царя.

Рис. 3.16. План Південного палацу царя Навуходоносора, м. Хілла, Ірак:
 1 – ворота Іштар; 2 – внутрішня стіна Вавилону; 3 – Північний палац-музей;
 4 – дорога процесій; 5 – вхід до Південного палацу; 6 – складські та господарські приміщення; 7 – приміщення варті; 8 – внутрішні двори;
 9 – центральний двір з колодязем; 10 – тронна зала; 11 – житлові приміщення царя; 12 – цитадель; 13 – річка Євфрат; 14 – Висячі Сади Семіраміди

тронна зала
**Південного палацу
 царя Навуходоносора**

⁷

Південний палац з боку річки Євфрат відділяє цитадель з потужними кам'яними стінами (рис. 3.16, 12). У північно-східному куті палацу, вірогідно, розміщувалися знамениті **Висячі Сади Семіраміди**, які належали до семи чудес Стародавнього світу. Збереглися лише підвали цієї споруди – неправильний прямокутник у плані (рис. 3.16, 14). Північну і східну частину садів Семіраміди утворювали зовнішні стіни палацу, а з півдня і заходу вони мали свої стіни, до яких зсередини прилягали однакові склепінчасті приміщення. В центрі був ще один чотирикутник стін, влаштований таким чином, що його можливі осідання не впливали на інші частини споруди. В середині в два ряди розміщувалось чотирнадцять камер, перекритих потужними склепіннями, які спирались на зовнішні стіни і на стіни внутрішніх склепінчастих камер. Сади склалися з багаторівневого комплексу терас, які піднімалися уступами на висоту до 25 м. Наземна частина споруди, вірогідно, складалася з масивних стовпів або стін, схожих на стіни склепінчастих камер підземної частини. Над склепіннями лежали великі кам'яні плити, залишки яких були знайдені під час розкопок, а далі шари цегли, бітуму, очерету, свинцю, що служували гідроізоляцією. На цій основі був насипаний товстий шар ґрунту, в якому вирощували дерева, кущі та квіти. Сади зрошувалися за допомогою складної іригаційної системи з **водопідіймальним колесом** (архімедів гвинт) або іншим механізмом, що підіймав воду з Євфрату на верхні тераси.

3.5. Сильові особливості архітектури Близького Сходу

Месопотамія, що розкинулася в долині річок Тигр і Євфрат, є справжньою колискою цивілізації. Саме тут, ще в III тис. до н. е., зародилася **писемність**. Шумерський клинопис, що дістав свою назву через характерні клиноподібні знаки, виконано на табличках із сирій глини, які згодом випалювали. Завдяки цій технології записи виявилися надзвичайно міцними, що дало змогу зберегтися до наших днів мільйонам текстів. Дешифровані в XIX ст., вони сприяли розумінню історії, культури та світогляду стародавніх месопотамців.

Особливе місце в розвитку цивілізації посідають досягнення в **будівництві й архітектурі**. Месопотамія випередила Єгипет у створенні масштабних **іригаційних споруд**, що стало основою для розвитку сільського господарства та урбаністичних центрів. Згадка грецького історика Геродота про судноплавний канал між Тигром і Євфратом підкреслює велич тодішніх інженерних проєктів. Цей досвід став вирішальним й у зведенні монументальних споруд, таких як храми,

зикурати та царські палаци. Саме в Месопотамії вперше у світовій будівельній практиці для монументальних будівель замість природних матеріалів (каменю і дерева, яких тут не вистачало) почали широко використовувати штучні – **сирцеву та випалену глиняну цеглу**. Також тут зародилося **фортифікаційне будівництво**, що проявилось у зведенні масивних стін, укріплених вежами, для захисту міст.

Основні стильові риси архітектури Близького Сходу

Архітектура Месопотамії мала ряд унікальних особливостей, що вирізняли її серед інших стародавніх цивілізацій:

- монументальність споруд, що вражають своєю масою;
- розчленування стін по вертикалі лопатками і западинами, що надавало спорудам ритмічності та візуальної динаміки;
- замість стовпів і балок ту вперше почали використовувати арки і циліндричні склепіння з випаленої цегли клиноподібної форми для перекриттів і покриттів приміщень з прямокутними планами;
- зубчасті завершення зовнішніх стін, що нагадували корону і підкреслювали захисний характер споруд;
- відрив будівель і споруд від ландшафту, піднесення їх на штучно створені глинобитні основи з сирцевої цегли, як на постаменти;
- на відміну від симетричних єгипетських храмів, месопотамські палацові комплекси мали асиметричне, але чітко структуроване планування з анфіладним розташуванням приміщень;
- використання куполів для покриттів круглих і овальних в плані приміщень в підземних спорудах і гробницях;
- укріплення стін споруд внизу кам'яними цоколями, опорядження фасадів різнокольоровою **глазурованою цеглою** або алебастровими плитами з рельєфними зображеннями, що розповідали про військові перемоги або релігійні сюжети;
- акцентування головних входів до палаців і фортець величними порталами, фланкуваними монументальними статуями «**шеду**» – крилатих биків або левів з людськими головами, що символізували духів-охоронців.

Таким чином, архітектура Близького Сходу стала синтезом культурних досягнень різних етносів регіону. Її інновації у будівництві, такі як використання цегли, арок та склепінь, помітно вплинули на розвиток архітектури всього світу. Багато з цих принципів були пізніше успадковані та розвинені в грецькій, арабській та візантійській архітектурі та будівництві, що свідчить про універсальність і важливість

спадщини Месопотамії. Її досягнення не тільки в архітектурі, а й у писемності, математиці та астрономії, заклали основу для подальшого розвитку людської цивілізації.

Запитання для самоконтролю

1. Як кліматичні та географічні особливості Месопотамії, зокрема брак каменю та дерева, вплинули на вибір будівельних матеріалів та розвиток архітектурних форм?
2. Яку роль відігравали **зикурати** в релігійному та культурному житті народів Месопотамії і чим вони принципово відрізнялися від єгипетських пірамід?
3. Опишіть особливості міського планування в державах Месопотамії (на прикладі Вавилону чи Ассирії) та їхні відмінності від міст інших давніх цивілізацій.
4. Які інноваційні будівельні технології, такі як використання **арок і склепінь**, виникли в архітектурі Близького Сходу. Як це вплинуло на світове будівництво?
5. Назвіть та опишіть стильові особливості, що характеризують палацові комплекси Ассирії (наприклад, палац Саргона II). Як вони відображали могутність правителів?
6. Яке символічне та художнє значення мала **глазурована цегла** та рельєфи на фасадах будівель, зокрема на прикладі Воріт Іштар та Південного палацу у Вавилоні?

4. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО ЕГЕЙСЬКОГО (КРИТО-МІКЕНСЬКОГО) СВІТУ

4.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності

Архітектура **Егейського світу** охоплювала регіони навколо Егейського та Середземного морів. Її центрами були **острів Крит** і прилеглі до нього острови Кіклади та Кіпр, а також Балканський півострів, де панувала **мікенська культура**, з такими містами, як Мікени, Тиринф і Пілос. Ця культура розвивалася паралельно з цивілізаціями Стародавнього Єгипту та Месопотамії, процвітала приблизно з III тисячоліття до н. е. і зникла на межі XII...XI ст. до н. е.

Історично й географічно Егейська культура відіграла роль **з'єднувальної ланки** між величними архітектурними традиціями Стародавнього Сходу та класичною архітектурою Стародавньої Греції.

Острови Егейського світу, які називають Архіпелагом, поділялися на декілька груп. На півдні найбільшим був острів Крит з родючими землями, на схід від якого знаходиться Кіпр, багатий на мідні руди і ліси.

У середній частині наявна група островів Кіклади, а в бік Малої Азії тяглися Споради з островом Родос. Уздовж берегів Малої Азії розташовані острови Самос, Хіос і Лесбос. На західному узбережжі Малої Азії найважливіше значення мав берег протоки Дарданелли, де була Троя. На Балканському півострові найбільш заселеною була його південна частина – півострів Пелопонес (рис. 4.1).

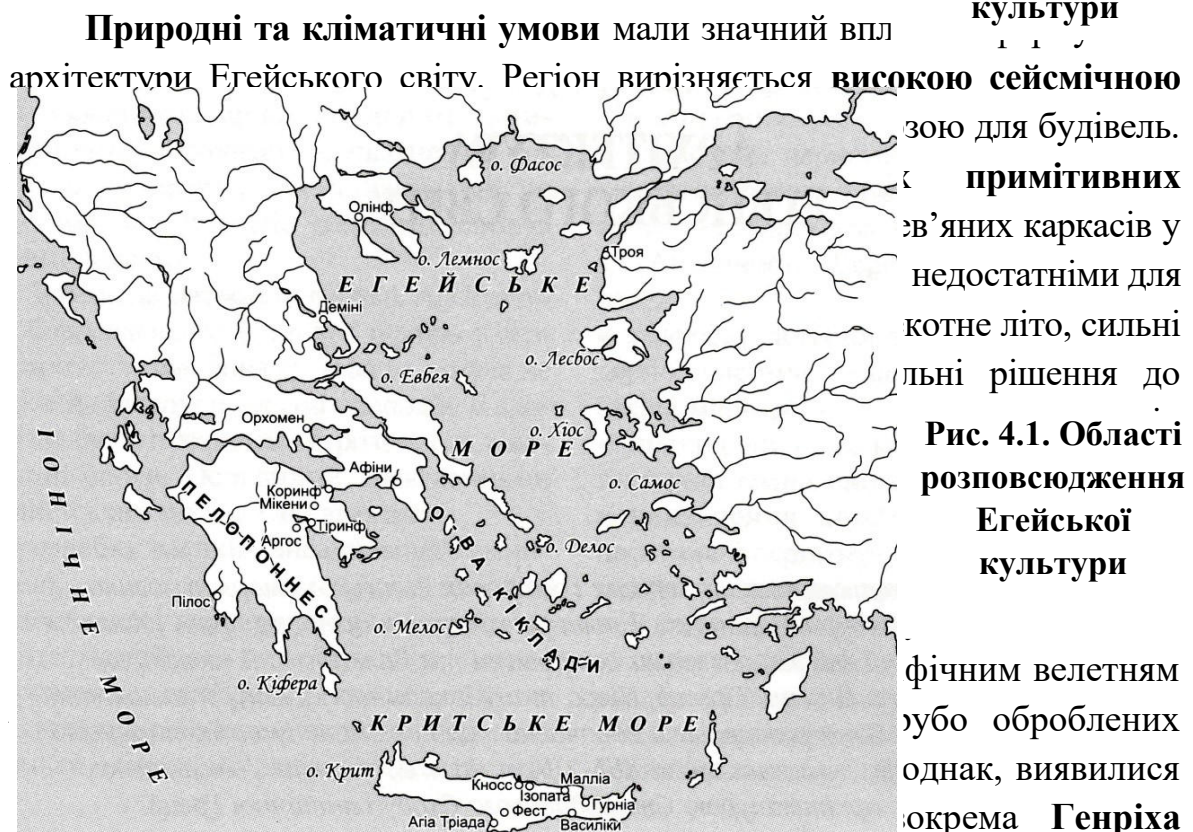

Рис. 4.1. Области поширення Егейської культури

Природні та кліматичні умови мали значний вплив на архітектуру Егейського світу. Регіон вирізняється **високою сейсмічною** зоною для будівель. **примітивних** дерев'яних каркасів у недостатніх кількостях, сильні рішення до

Рис. 4.1. Области розповсюдження Егейської культури

фічним велетням було оброблених однак, виявилися окрема **Генріха**

Шлімана в другій половині XIX ст., та іншим дослідженням у XX ст., знайдено незаперечні докази інтенсивного культурного життя в цих регіонах, що не суперечили міфам.

Історія Егейського світу охоплює період з кінця **IV до початку I тисячоліття до н. е.** Це була епоха, що стала сполучною ланкою між цивілізаціями Сходу та класичною Грецією.

- **Троя.** З кінця IV до початку XII ст. до н. е. важливу роль відіграла Троя, що знаходилась на стратегічно вигідному мисі **Гіссарлик**. Завдяки своєму розташуванню біля протоки Дарданелли, вона контролювала торгові шляхи, що робило її могутнім центром.

- **Мінойська культура.** У III-II тисячоліттях до н. е. культура на островах **Крит**, Мелос, Кіфера та Кіпр досягає свого розквіту. Особливо виділяється **мінойська цивілізація** (Крит), відома своїми розкішними палацами. Досліджував її британський археолог **Артур Еванс**.

- **Мікенська культура.** Наприкінці III тисячоліття до н. е. грецькі племена **ахейців** розселилися на материковій Греції. Їхня культура, відома як **елладська**, або **мікенська**, відзначалася могутніми фортецями, в містах Мікени, Тиринф і Пілос на Пелопоннесі. Її відкриття та дослідження належать німецькому археологу Генріху Шліману.

- **Кікладська культура.** На Кікладських островах розвивалася самобутня **кікладська культура**, що виникла ще раніше мінойської. Вона відома своїми характерними мармуровими статуетками.

Світогляд і релігійні уявлення Егейського світу були тісно пов'язані з природою. Релігія не мала суворих догм і люди поклонялися **об'єктам природи** – рослинам, тваринам, воді, зіркам. Особливо шанувалися певні тварини: **бик**, **змія** та **голуб**. В релігійних віруваннях велику роль відіграла **жінка**. Особливе місце займала **Велика богиня-мати** – богиня родючості та праматір всього живого. Її чоловіка або супутника уявляли у вигляді бика, що символізував силу та родючість.

Будівельна техніка та матеріали

Географічні умови Егейського світу, багатого на камінь і дерево, визначили основні будівельні матеріали: **камінь**, **глина** та **деревина**.

Для запобігання руйнуванням через часті землетруси, будівельники використовували **дерев'яні в'язі** (горизонтальні та вертикальні дерев'яні балки), які додавали конструкціям гнучкості та стійкості. Стіни часто зводили з каменю знизу та цегли-сирцю зверху, укріплюючи дерев'яним каркасом. Для житлових будинків використовували переважно цеглу-сирець. Заможніші споруди та палаци мали **тесану кладку** з оброблених

кам'яних блоків (квадрів), а стіни тинькували вапняним розчином. Відмінною рисою фортифікаційних споруд, особливо мікенських, була **циклопічна кладка**. Це муровання з величезних, необроблених або грубо оброблених каменів, що їх укладали без розчину. Стародавні греки вірили, що такі стіни могли збудувати лише міфічні велетні-циклопи,

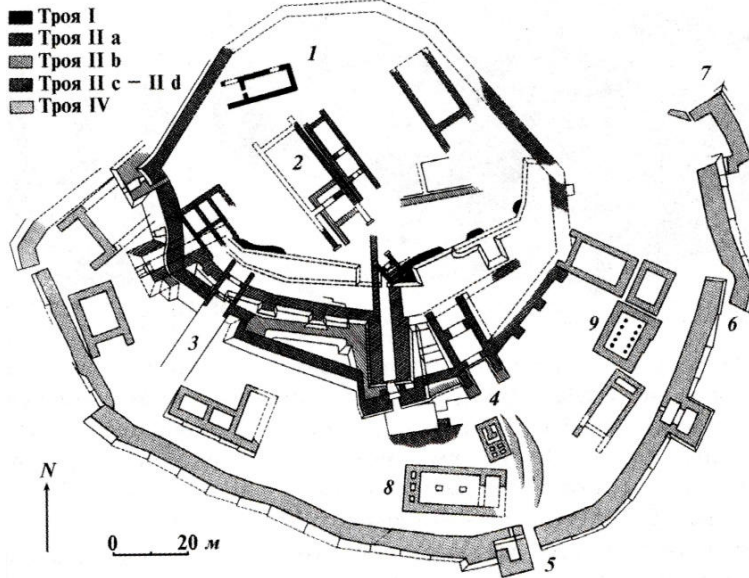

Рис. 4.2. План Трої, Туреччина:

- 1 – мегарон Трої I;
- 2 – великий мегарон Трої II;
- 3 – південно-західна брама Трої II;
- 4 – південно-східна брама Трої II;
- 5 – південна брама Трої VI;
- 6 – східна брама Трої VI;
- 7 – північно-східна частина Трої VI;
- 8 – будівля зі стовпами;
- 9 – будівля з трьома нефами

ма культурними шарами,

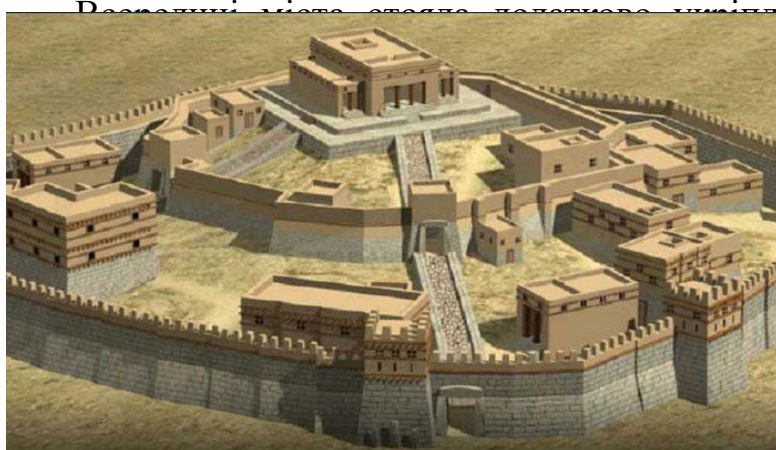
відповідних різним етапам розвитку міста.

Троя I (близько 3000...2600 рр. до н. е.) була невеликою фортецею діаметром близько 100 м. Її могутні стіни, зведені з необроблених кам'яних брил унизу та сирцевої цегли угорі, звужувалися до вершини. Прохід до фортеці захищали виступаючі бастіони. Всередині розміщено прямокутний житловий будинок з колонним портиком – так званий мегарон (рис. 4.2, 1). Невеликі розміри фортеці свідчать про те, що вона слугувала резиденцією вождя, а населення ховалося тут лише під час небезпеки. Троя I була зруйнована внаслідок землетрусу та пожежі.

Троя II (близько 2600...2300 рр. до н. е.) значно розширилася і дістала нові, ще потужніші укріплення, розділившись на нижнє місто і цитадель (рис. 4.3). Оборонні стіни мали ламану форму плану, були посилені вежами та брамами.

Рис. 4.3.
Реконструкція Трої II

До головної (Південно-східної) і другорядної (Південно-західної) брам вели кам'яні пандуси, які збереглися до наших часів (рис. 4.2, 3, 4). Брами склалися з двох паралельних стін, які двічі перетинались поперечними стінами з проходами. Таке планування входів добре сприяло безпеці міста. долавши перші ворота, ворог потрапляв у пастку – у замкнутий простір, а не до самої фортеці.

Воскресні місто оточено потужною мурованою цитаделью з трьома влями з двосхилими. Найбільший мегарон з царя, поряд з якою були сім'ї (рис. 4.2, 2). Саме шов знаменитий «скарб» нікальні золоті діадери, і кераміку. Знахідки були 2400...2300 рр. до н. е. і р., а потім були таємно вивезені до Москви, де зберігались до 1996 року, коли були виставлені в музеї образотворчих мистецтв імені Пушкіна як російська власність.

Період Трої III, IV та V (близько 2300...1900 рр. до н. е.) вважають часом її занепаду. Близько 2200 р. до н. е. Троя II та прилеглі поселення були зруйновані землетрусом та пожежами. Руйнівна сила пожеж була посилена тим, що дерев'яні каркаси, використовувані для антисейсмічного захисту, легко займалися.

Троя VI (1900...1300 рр. до н. е.) стала періодом процвітання. Площа забудови значно збільшилася, схили пагорба перетворилися на тераси з житловими будинками. Були зведені нові, масивніші кам'яні стіни (товщина – 4...5 м, висота – до 9 м) з охоронними вежами (рис. 4.2, 5). Підступи до брами тепер прострілювались охоронцями фортеці та надійно охоронялись (рис. 4.2, 6). На низинних терасах зведено культові споруди, зокрема мегарон з двома стовпами у приміщенні (рис. 4.2, 8) та мегарон, поділений 10 колонами на три нефи (рис. 4.2, 9). Близько 1300 р. до н. е. сильний землетрус знову зруйнував місто.

Трою VII (1300...900 рр. до н. е.) традиційно вважають гомерівською епохою. Від цього періоду збереглося мало архітектурних пам'яток, оскільки основним будівельним матеріалом були сирцева цегла та дерево. До цього часу більшість істориків відносять Троянську війну з ахейцями (греками), яка, за міфами, відбулася близько 1200 р. до н. е.

Періоди Трої VIII (900...350 рр. до н. е.) та **Трої IX** (350 р. до н. е.-400 р. н. е.) представляють троянське поселення вже як велике і квітуче елліністичне, а потім римське місто.

Загалом Троя увійшла в історію не лише завдяки Гомеру, а й завдяки своїм видатним архітектурним досягненням, особливо у галузі фортифікаційного мистецтва. Ці методи та ідеї згодом були підхоплені та розвинені під час спорудження акрополів у мікенську добу, що підкреслює її важливу роль у розвитку давньогрецької архітектури.

4.3. Архітектура Криту: мінойська цивілізація

На початку ХХ ст. британський археолог Артур Еванс дослідив на острові Крит найбільш значні пам'ятки архітектури та мистецтва егейського періоду. Великою заслугою вченого стало встановлення періодизації мінойської культури, яка процвітала в бронзовому віці (2700...1400 рр. до н. е.). Культура названа на честь міфічного царя Еріта Міноса – власника **лабіринту**, збудованого, за легендою, зодчим Дедалом. Основними здобутками мінойської архітектури були палаци – складні комплекси на островах Крит, Кнос, Фест, Закрос і Тилліс.

Етапи розвитку та особливості архітектури Криту

1. Ранньомінойський період (3000...2200 рр. до н. е.)

На початку цього періоду на Криті з'являються невеликі поселення з глинобитними будинками на кам'яних фундаментах. Приблизно в 2200...2000 рр. до н. е. поселення починають збільшуватися в розмірах. У східній частині острова були знайдені залишки великих будівель із кількома приміщеннями, а також витончені керамічні й кам'яні посудини та ювелірні прикраси з тонких золотих пластинок.

2. Середньомінойський період (2200...1700 рр. до н. е.)

Цей період позначено формуванням великих економічних і культурних центрів, зокрема в Кноссі та Фесті. Тут починають зводити перші «**старі палаци**» – резиденції панівних родів, а згодом і царів. Ці палаци мали характерну структуру: всі будівлі зосереджено навколо великого центрального двору. Зовнішні стіни утворювали суцільний периметр з одним головним входом. Комплекси включали як житлові, так і господарські приміщення.

3. Нові палаци та розквіт (1700...1450 рр. до н. е.)

Близько 1700 р. до н. е. «старі палаци» були зруйновані потужним землетрусом. Проте життя на Криті швидко відродилося, і на фундаментах старих споруд збудували нові, ще величніші палаци. Саме цей період (1700...1450 рр. до н.е.) вважають часом найвищого розквіту мінойської архітектури та мистецтва. Такі палаци були зведені в Кноссі, Фесті, Маллії та Закросі.

Стіни палаців частково були збудовані з обтесаних кам'яних блоків (квадрів), а частково – з рваного каменю і цегли. Для перекриттів використовували дерев'яні колони, встановлюючи їх на кам'яні бази. Особливістю мінойських колон є їхня форма, що розширюється догори, а не звужується, як в інших цивілізаціях. Вони мали характерні великі капітелі. Внутрішні стіни приміщень прикрашали яскравими фресками по штукатурці. Для природного освітлення в глибині будівель влаштовували світлові колодязі – відкриті зверху прорізи в покритті, крізь які освітлювали нижні поверхи. У палацах були передбачені господарські приміщення, комори та майстерні, а входи були укріплені. Також з'явилися театральні майданчики зі сходами для глядачів.

Кноський палац (2000...1450 рр. до н. е.) є найвидатнішим зразком мінойської архітектури. Часто його називають Лабіринтом, що походить від слова лабрис – двосічна сокира, яка була священним символом на Криті і часто трапляється в зображеннях палацу. Ця споруда, що колись була центром Кноського царства, займала площу близько 10 000 м² і налічувала кілька сотень приміщень, а в період свого розквіту – до 1500 кімнат, розміщених на п'яти рівнях (рис. 4.3).

Центром комплексу був великий, вимощений каменем центральний двір (50 x 28 м), що розділяв палац на дві частини. У західній половині розмістилися парадні та культові приміщення, а у східній – житловий квартал, відомий своїми «великими сходами». Господарські зони, зокрема

комори та майстерні, розміщувалися по периметру – вздовж західної стіни та в північно-східному куті.

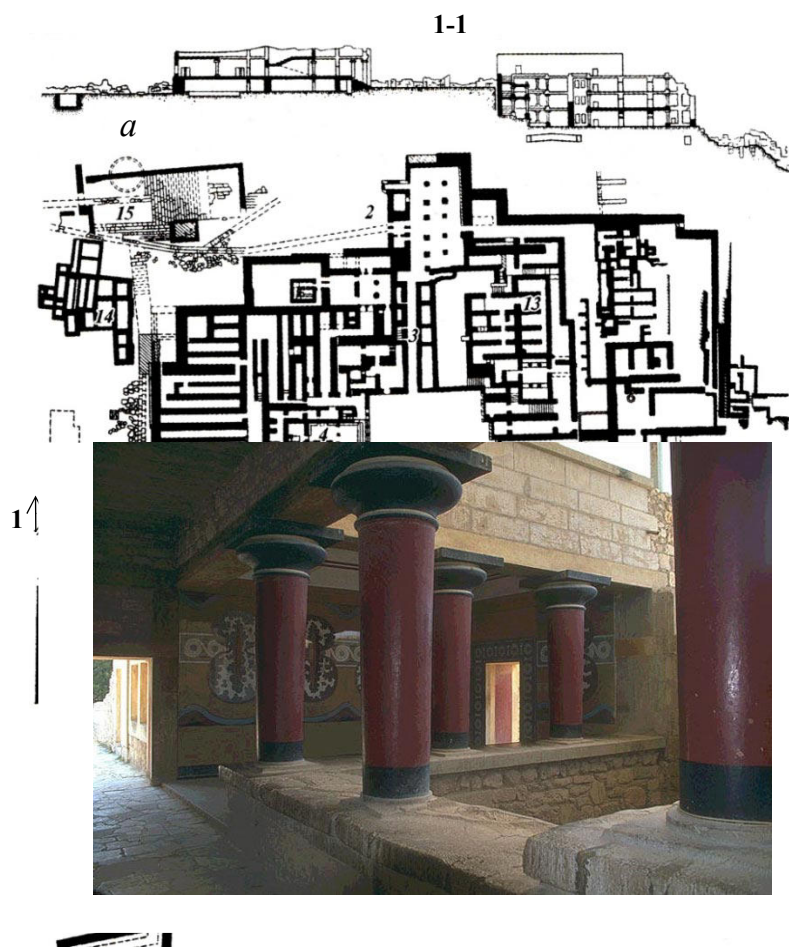

Рис. 4.3. Кносський палац,
о. Крит, Греція:

a – розріз 1-1; *б* – план;
1 – центральний двір;
2 – північні пропілеї та пілонна зала; 3 – північний вхід; 4 – тронна зала;
5 – святилище; 6 – західні склади; 7 – західний портал; 8 – південні пропілеї; 9 – південно-західний східчастий портал; 10 – кімната цариці; 11 – «Великі сходи» в житловому кварталі; 12 – зала двосічної сокири; 13 – склади кераміки; 14 – північно-західна скарбниця;
15 – театральний гайданчик; 16 – південний будинок; 17 – південно-східні будівлі

У Кносському палаці майже немає анфіладних приміщень. Внутрішній простір був динамічним і непередбачуваним: відкриті дворики чергувалися із затемненими кімнатами, коридорами, пандусами і сходами. Усі приміщення палацу мали прямокутні плани і плоскі перекриття. Опорами для балок перекриттів слугували мінойські дерев'яні колони, звужені внизу. Стовбур колон, пофарбований в темно-червоний колір, завершувався чорною капітеллю у формі круглого валика і квадратної плити (рис. 4.4). Приміщення палацу в Кносі були влаштовані у кількох ярусах, а тому освітлювалися переважно через **внутрішні світлові дворики**, часто з'єднані з відкритими сходами, над якими не було покриттів (рис. 4.4, *a*).

a

a

Рис. 4.4. Палац у Кносі, о. Крит, Греція:
a – частина зали з «великими сходами»;
б – портик північного входу

б

Палац мав чотири основні входи (рис. 4.3). Найбільш відомим є північний вхід, що вів до «театрального майданчика» – місця для публічних зібрань та ритуалів, а також південно-західний вхід, від якого починався «коридор процесій», прикрашений фресками із зображеннями юнаків і дівчат, що несуть дари. Східний вхід через відкриту терасу вів до зали «двосічної сокири» – приймальні царя. До більшості приміщень потрапляли з величезного внутрішнього відкритого двору. Великими

олоною посередині та щень. Поряд з нею була з дворика, обрамленого

Кноському палаці була лізації з використанням сейнів для збору води. но декоровані. Стіни ображували сцени з

повсякденного життя, релігійні ритуали (наприклад, стрибки через бика), а також рослинні та анімалістичні мотиви. Найбільш відомими є «Парижанка», фреска із зображенням дельфінів в кімнаті цариці, та «Принц з ліліями». Рельєфи, хоч і менш поширені, також демонстрували високий рівень майстерності мінойців.

Кноський палац є не лише архітектурним шедевром, а й символом духовності та культури мінойської цивілізації. Його ансамбль створював гармонійну та динамічну композицію, основними рисами якої є:

- складна гра об'ємів та світлотіньові ефекти архітектури багаторівневого середовища;
- відсутність анфілад та постійна зміна напрямку руху, що створювало відчуття лабіринту;
- вираження просторової динаміки через численні зміни рівнів підлог, наявність пандусів і сходів;
- гармонійне поєднання конструкції та естетики, що особливо помітно у формі мінойської колони.
- активне використання декоративного живопису та пластики, що втілювали певний сакральний зміст.

Навколо Кносського палацу був збудований цілий комплекс другорядних споруд. На північний захід від «театрального майданчика» зведено так званий «малий палац». Ймовірно, він мав культове призначення, оскільки містив ритуальні зали з басейнами для очисних церемоній. Також були розкопані залишки стін та фундаментів Караван-сараю – громадської споруди готельного типу для зупинки купців і мандрівників, що свідчить про Кнос як важливий торговий центр.

У 2003 році Кносський палац разом з іншими архітектурними об'єктами Криту внесено до попереднього списку Світової спадщини ЮНЕСКО в Греції.

У період «нових палаців» (приблизно 1700...1450 рр. до н. е.) процвітав не лише Крит, а й острів Тера (сучасний **Санторіні**). Археологічні розкопки, особливо в Акротирі, відкрили частину добре збереженого міського поселення. Його існування раптово обірвалося приблизно в 1620 році до н. е. внаслідок потужного виверження вулкана. Ця подія поховала місто під шаром вулканічного попелу. Частина острова з поселенням осіла на морське дно. Виверження вулкана на Санторіні спричинило величезні хвилі цунамі, які завдали нищівного удару по береговій лінії Криту. Ця катастрофа, ймовірно, значно послабила мінойську цивілізацію, зумовивши її занепад.

Ослаблений в результаті природного лиха, Крит був завойований чужинцями з материкової Греції – ахейцями (мікенцями). Вони частково відновили Кносський палац, який слугував адміністративним центром уже під їхнім правлінням у пізніший період (приблизно 1450...1100 рр. до н. е.). Однак нового масштабного будівництва майже не велося, і блискучий розвиток мінойської архітектури, що тривав століттями, припинився.

Підсумовуючи, можна виділити кілька ключових особливостей мінойської палацової архітектури: групування численних приміщень

навколо великого прямокутного двору; багатоярусність і складне, «лабіринтоподібне» планування приміщень; ефективне освітлення та вентиляція приміщень за допомогою внутрішніх **світлових двориків**; використання характерних мінойських колон, що звужуються донизу.

4.4. Архітектура материкової Греції: мікенська культура

У пізньомінойський період на материковій частині Греції процвітали поселення, які згодом перетворилися на головні культурні центри Егейського басейну. Найбільш значущими та заможними були Мікени, Тірінф і Пілос. Гомер називав Мікени «золоторясними», і це підтверджують археологічні знахідки, зроблені Генріхом Шліманом.

Найвищих досягнень мікенські будівельники досягли у фортифікаційній та цивільній архітектурі в період з 2000 до 1580 років до н. е. Створюючи укріплення, вони використовували досвід троянців, а в будівництві палаців, житлових будинків і гробниць багато запозичили у критян. Однак вони не тільки копіювали форми та композиційні прийоми, а брали їх за основу для подальшого розвитку.

Мікенська похоронна архітектура розвивалася від простих форм до складніших споруд. У XVII ст. до н. е. греки для поховань використовували **шахтові гробниці** – глибокі вузькі ями, закриті кам'яними плитами та засипані землею. На глибині 3...4 метри знаходилася труна з покійним і багатими поховальними дарами. Місце поховання позначали стелою. Пізніше, з XV ст. до н. е. – камерні й толосні гробниці слугували родинними похованнями протягом багатьох століть. **Камерні гробниці** являли собою прямокутні поховальні камери, вирізьблені в скелі. До них вів короткий вузький прохід з поверхні землі. **Толосні гробниці** – круглі в плані споруди з купольними несправжніми склепіннями. Вони мали довгі відкриті дромоси (коридори). Цей тип гробниць був запозичений з Криту.

Рис. 4.5. Шахтові та толосні гробниці в Мікенах, с. Мікінес, Греція, XVII...XV ст. до н. е.

У 1876 році Генріх Шліман розкопав шість царських шахтових гробниць, де знайшов безліч художніх предметів: золоті маски, срібний та золотий посуд із рельєфами, бронзові кинджали з інкрустаціями та надгробні стели. Ці знахідки підтвердили, що мешканці Мікен були дуже заможними. Зростання їхнього матеріального добробуту дало змогу розпочати грандіозну перебудову міста та оточити його могутніми оборонними стінами. Ці стіни, надзвичайно високі та товсті, були викладені з величезних, часто неотесаних кам'яних брил без використання розчину. Таку кладку називають циклопічною, оскільки, згідно з давньогрецькими міфами, її могли спорудити лише велетні-циклопи.

Мікенський акрополь був побудований на скелястому пагорбі за 15 км від моря. **Акрополь** – це зведена на підвищенні фортеця поселення крито-мікенських часів. Його цин складалися із зовнішніх стін, викон проміжок між якими був заповнен створювало враження, ніби стіни є п

Для захисту підземної цистер східного кута цитаделі прилягал влаштовано потайний хід для ви спостережний майданчик. Частина с великих, але правильних за формою Праворуч від входу до головної бра велика захисна вежа. Ворота, відомі проріз заввишки та завширшки 3,1 вертикальних плит, перекритих го вагою 20 т. Над перемичкою напуск трикутник», який закриває трикутн

двох левиць. Ці дві могутні хижачки передніми лапами спираються на п'єдестал, над яким височіє колона егейського типу, що звужується донизу. «**Левові ворота**» із зображення левиць, які неначе охороняють вхід до палацу, є першим відомим прикладом монументальної скульптури в егейському мистецтві. Фігури тварин виконано реалістично, із знанням особливостей породи звірів. Голови левиць, що нині втрачені, були виконані з іншого каменю.

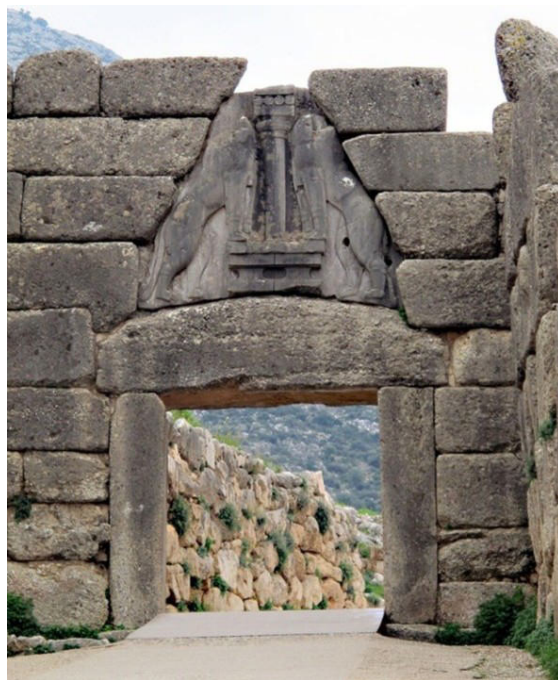

Рис. 4.6.
Лєвова брама
Мікенського акрополя,
с. Мікінес, Греція,
XIII ст. до н. е.

Основою композиції Левових воріт є дві симетричні фігури лєвів. Подібні геральдичні композиції були поширені в Передній Азії, але мікенський майстер переосмислив цей сюжет. Замість традиційного для східного мистецтва священного дерева у центрі композиції він помістив архітектурну деталь – колону, що символізувала царський палац.

У будівництві Левових воріт, як і менших воріт у північній частині акрополя, були застосовані оборонні принципи, розроблені в Трої. Перед воротами та за ними, завдяки розміщенню бастіону та вигинів стін, створювалися вузькі коридори. Це давало змогу атакувати ворогів одразу з кількох сторін. Величні архітектурні форми воріт і вежі, а також виразні фігури могутніх тварин, справляли сильний емоційний вплив, підкреслюючи силу та могутність володарів Мікен.

У XIII ст. до нашої ери палац на Мікенському акрополі значно розширився. На відміну від критських, палаци материкової Греції склалися з кількох досить невеликих ізольованих будівель, що виходили на спільний двір.

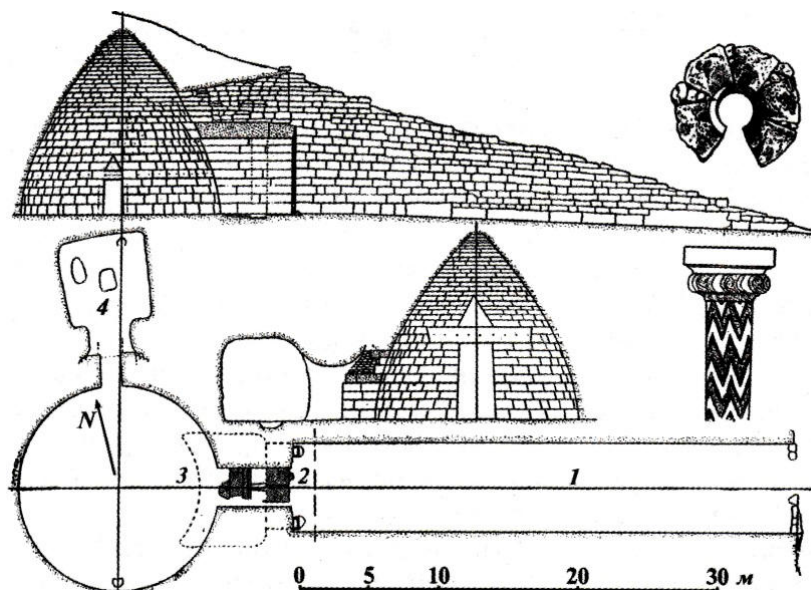
Центральне місце в Мікенському акрополі займали **мегарони** – парадні резиденції правителів і місця для релігійних обрядів. Мегарони мали прямокутну форму і були розділений на три частини: сіни у вигляді портика з двома колонами; передпокій; головна зала з круглим вогнищем у центрі. Навколо вогнища стояли чотири колони, які підтримували перекриття, що трохи підіймалося над покриттям для виходу диму.

Стіни мікенських мегаронів будували з тесаного каменю, зсередини їх штукатурили й прикрашали фресками, покриття були двосхилими.

Вхід до мегарону виділяли портиком з двома колонами, розміщеними між виступами стін (антами).

До періоду XIV...XII ст. до н. е. належить знаменита гробниця «Скарбниця Атрая», яка знайдена за межами Акрополіса в Мікеніах. Це

велика к
36 м і за
царя. Дл
заверше
проріз п
м. Стіні
кам'яни
Ряди по
перекри
муруван
камяних
прикрап

довжки
бницею
ольним
уди вів
а – 13,5
гесаних
днього.
кільце
частого
ншення
ол був

Вхід з дромосу до гробниці був влаштований за тим самим принципом, що й «Левові ворота». Над горизонтальною плитою перекриття влаштовано **розвантажувальний трикутник** – вільний простір, утворений напуском верхніх каменів, який зменшує навантаження. Раніше цей проріз був закладений плитою з рельєфами, яка, на жаль, не збереглася.

Стоміон – вхідна частина гробниці має балкове перекриття і фасад, звернений до дромосу (рис. 4.7, 3). Його фланкували різьблені півколони із зеленого мармуру, які, як і критські колони, звужувалися донизу.

б

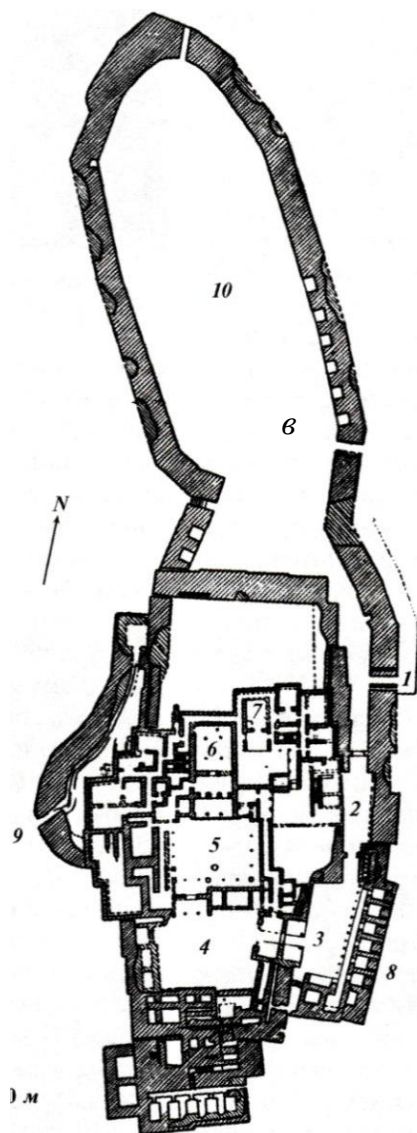
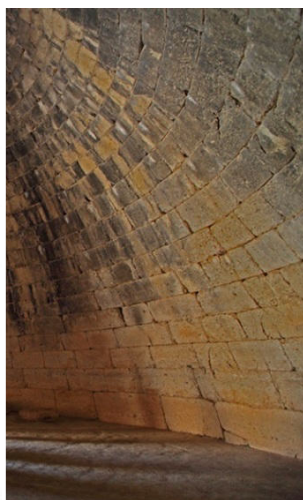
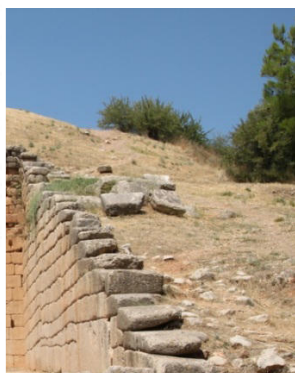

Рис. 4.7. Гробниця «Скарбниця Атрея», Греція, XIV...XII ст. до н. е.:

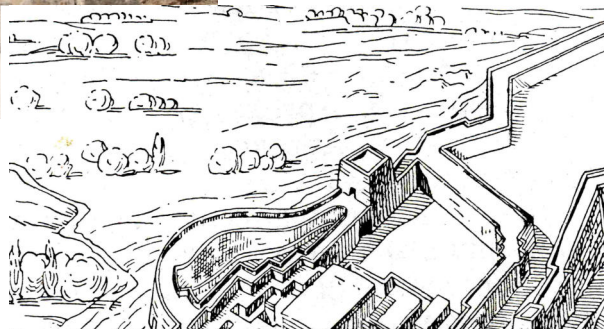
- a* – розрізи і план;
- б* – толос всередині;
- в* – загальний вигляд;
- 1* – дромос; *2* – стоміон з півколонами; *3* – толос;
- 4* – поховальна бокова камера; *5* – верхній ряд муровання купола;
- б* – частина півколони фасаду

уровання трьох видів: саних кам'яних глиб, м проміжків між ними их каменів, які мають х правильними рядами, ми одного ряду не завжди вертикальні; итокутної форми.

ометрів від Мікен на фортецею з міцними травала ключову роль у що було важливим для а вважають яскравим ії архітектури (рис. 4.8).

**Рис. 4.8. Акрополь Тиринфа, Греція,
XIII ст. до н. е.:**

a – план; *б* – аксонометрія (реконструкція);
1 – пандус і головний вхід; *2* – вхідна брама;
3 – великі пропілеї; *4* – верхній двір;
5 – головний двір; *б* – великий мегарон;
7 – малий мегарон; *8* – «каземати»;
9 – потаємний хід; *10* – нижнє місто

Акрополь Тиринфа був розділений на дві частини: верхню цитадель з палацом і нижню частину, що слугувала притулком для жителів під час нападів або облоги. Її стіни, складені з величезних, неправильної форми каменів без розчину (циклопічна кладка), досягали товщини до 17 м. Проміжки між великими блоками заповнювали дрібним камінням. У товщі цих стін були облаштовані галереї та камери з удаваними (несправжніми) стрілчастими склепіннями, що нагадують готичні.

Всередині акрополя розташовувалися палацові споруди. Увійти до них можна було через парадний прохід – великі пропілеї, виконані як портики в антах (виступах стін). Звідси відвідувачі потрапляли у верхній двір, а далі, через менші пропілеї, – у головний двір. **Пропілеї** – це вхідні споруди з портиками та колонадами, що обрамляли вхід на акрополь.

Головний двір розташований перед царським мегароном мав ритуальний вівтар і був прикрашений колонадою з трьох боків, що підкреслювало його урочистість. Великий мегарон у Тиринфі мав аналогічне планування та облаштування, як і в Мікенах. Він складався з продомоса (переднього приміщення) і просторої зали, у центрі якої знаходилося вогнище-вівтар, оточене чотирма колонами. Саме такий тип

планування мікенського мегарона став безпосереднім попередником античного храму.

Мікенський акрополь разом з **археологічними пам'ятками Тиринфу** в 1999 р. внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Загалом для мікенських палаців характерні такі особливості:

- сполучення асиметрії та мальовничості різних споруд з симетричним центральним ядром у загальній композиції комплексів;
- формування типу мікенського мегарона, виділення його об'єму в розпланувальній структурі акрополя;
- освітлення приміщень за допомогою відкритих дворів, багатство коштовного оформлення фасадів та інтер'єрів, їхня кольорова насиченість;
- розподіл споруд і приміщень будівель за призначенням засобами монументального мистецтва.

У V ст. до н. е. племена греків з півночі зруйнували осередки егейської культури, але традиції егейського мистецтва жевріли в надрах грецького суспільства. Вони проявлялися в планах храмів, подібних загальними рисами до мегаронів, в сюжетах і композиційних прийомах живопису, в техніці кераміки. Егейська архітектура стала тим джерелом, з якого почала свій розвиток антична Греція. Остання фаза егейської архітектури стала першою в розвитку грецької архітектури. Мегарон, «театральний майданчик», перистильний двір і багато іншого стало основою для вироблення нових форм, пластичних і просторових концепцій античної Греції.

Запитання для самоконтролю

1. Як природні умови, зокрема сейсмічна активність, вплинули на будівельні технології та вибір матеріалів в Егейському світі? Наведіть конкретні приклади.
2. Чим вирізнялися фортифікаційні споруди Трої та Мікен? Опишіть особливості циклопічної кладки та її символічне значення.
3. Які ключові архітектурні елементи та принципи організації простору характерні для мінойських палаців, зокрема Кносського палацу? Чому його називають «Лабіринтом»?
4. Опишіть еволюцію похоронних споруд у мікенській культурі: від шахтових гробниць до толосних гробниць. У чому полягала їхня конструктивна унікальність?

5. Яке значення має архітектурна композиція Лівової брами в Мікенах? Чому її вважають першим відомим прикладом монументальної скульптури в егейському мистецтві?

6. У чому полягає архітектурна відмінність між палацами мінойської та мікенської культур? Охарактеризуйте концепцію мегарону та її подальший вплив на розвиток античної архітектури.

5. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

5.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності

Географічні та природні умови. Стародавня Греція, або Еллада, охоплювала узбережжя Середземного, Чорного та Егейського морів, схід і південь Балканського півострова, захід Малої Азії та численні острови між ними (рис. 5.1).

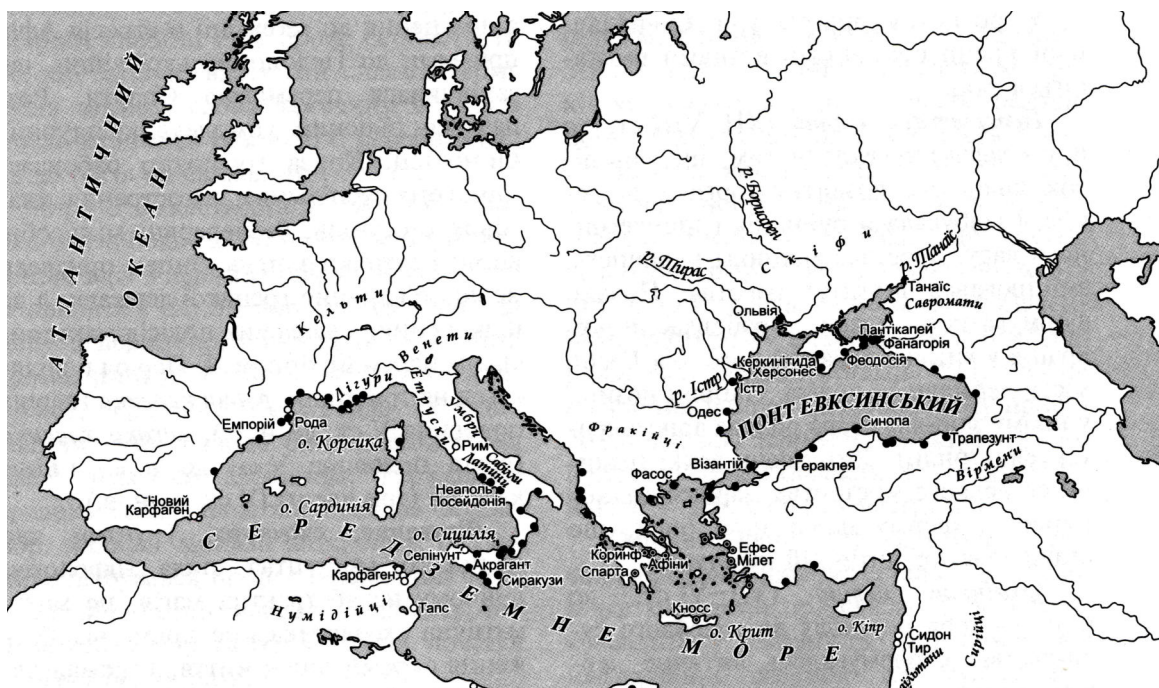

Рис. 5.1. Карта грецької колонізації

Рельєф і море. Горбистий рельєф Стародавньої Греції сприяв формуванню невеликих самостійних міст-держав, тоді як море забезпечувало сприятливі умови для торгівлі та економічних зв'язків.

Клімат і ресурси. Греція має субтропічний клімат з жарким літом і м'якою зимою, який сприяв поширенню на материковій частині країни лісів. В долинах річок ростуть олеандри, кипариси і лаври. На гірських терасах замість зернових культур вирощували виноград і оливи. На території західної Греції переважало скотарство. Країна багата на будівельні матеріали: глину, мрамур, вапняк, а також на корисні копалини: залізну руду, мідь, срібло та золото.

Історичні передумови. У XII столітті до н. е. нашестя дорійських племен спричинило занепад мікенської культури та започаткувало античну епоху. Процес розселення еллінів був складним:

- дорійці оселилися в південно-східній частині Пелопоннесу, на південних островах Архіпелагу та на півдні узбережжя Малої Азії;
- ахейці й еолійці заселили північний захід Пелопоннесу, центральну Грецію та північ малоазійського узбережжя;
- іонійці зайняли Аттику, центральні та північні острови Егейського архіпелагу, а також центральну частину узбережжя Малої Азії.

Всі ці племена були об'єднані спільною мовою з різними діалектами.

Починаючи з VIII століття до н. е., греки активно колонізували заморські землі. Вони заснували поселення в Південній Італії, на Сицилії, а також на узбережжях Мармурового, Чорного та Азовського морів. Колонії часто ставали незалежними державами, зберігаючи з Грецією лише культурні зв'язки, спільні культи та подібний адміністративний устрій. Колонізація сприяла культурному й економічному прогресу як метрополії, так і нових територій. Греки запозичили іонійський алфавіт у фінікійців, а зі Сходу – методи відливання бронзових скульптур. Вплив сусідніх цивілізацій позначився також на принципах міського планування та будівництві великих споруд.

Виокремлюють кілька етапів розвитку архітектури Стародавньої Греції.

- **Гомерівський період** (1200...750 рр. до н. е.), позначений розпадом родоплемінного ладу, що був спричинений розвитком торгівлі та ремесел. У цей час почала зароджуватися приватна власність, зростала майнова нерівність, складалися передумови для формування рабовласницького устрою. Греція була поділена на невеликі незалежні області. Почали формуватися класи, а політичною одиницею став поліс – місто-держава. Політичною формою була військова демократія, що поступово перероджувалася у владу родової аристократії. Зберігалися деякі традиції егейського мистецтва, але водночас зароджувалися нові риси, притаманні античній культурі.

- **Архаїчний період** (700...600 рр. до н. е.), під час якого активно формується грецьке рабовласницьке суспільство. Поліси набувають олігархічної або республіканської форми правління. Прискорюється розвиток виробничих сил, торгівлі, з'являються гроші. Активна колонізація сприяла використанню рабської праці, поглиблюючи соціальну нерівність. Власність на землю і рабів мав лише повноправний член громади. Економічним і політичним центром громади стає укріплене місто, навколо якого об'єднується сільське населення. Поступово формується культурна єдність. Спілкування з іншими народами пробудило в греках усвідомлення єдності, що призвело до зародження понять «елліни» та «Еллада». Загальногрецькі святилища, такі як храм Зевса в Олімпії та святилище Аполлона в Дельфах, стали важливими центрами культурних і політичних зв'язків. Олімпійські ігри, що проводилися з 776 р. до н. е., зміцнювали зв'язки між полісами. У цей період зароджується філософія, розквітає поезія, виникають театр і драматургія.

- **Класичний період** (500...338 рр. до н. е.) розпочався з греко-перських воєн, які стали прологом до епохи найвищого розквіту грецьких полісів. У 492 р. до н. е. перси вторглися на Балкани, але грецький флот здобув блискучу перемогу у 480 р. до н. е. біля острова Саламін, а сухопутна армія перського царя Ксеркса була розгромлена на території Греції. Перемога греків пояснюється їхньою вищою військовою організацією та справедливим визвольним характером війни. Одним з найважливіших результатів війни стало піднесення ролі Афін і створення в 478 р. до н. е. Афінського морського союзу. Період найвищого економічного розквіту Греції став також періодом розквіту рабовласницької демократії. Вищим органом влади було Народне зібрання, посадовців обиралися жеребкуванням, а майновий ценз був

ліквідований. В Афінах зосередилася світова культура класичного періоду. Славу світової культури класичного періоду склали: у філософії – Анаксагор і Сократ; в літературі – Есхіл, Софокл, Еврипід, твори яких не сходять зі сцен світового театру протягом двох з половиною тисяч років; в науці – батько історії Геродот і батько медицини Гіппократ; в мистецтві – великий Фідій, Мірок і Поліклет, живописці – Полігнот і Аполлодор.

- **Криза та занепад:** Розквіт грецьких полісів був недовгим. Наростали внутрішні конфлікти, особливо через афінську гегемонію. Це призвело до Пелопоннеської війни (431...404 рр. до н. е.) між Афінською морською державою і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, яка закінчилася поразкою Афін. Війна виснажила обидві сторони. У 359 р. до н. е. ослаблені поліси були підкорені македонським царем Філіпом II.

Вірування та світогляд. Основою для давньогрецького мистецтва стала міфологія – система вірувань, що уособлювала явища природи та надавала богам людських рис. Греки вірили, що боги, такі як Зевс, живуть на горі Олімп поруч з людьми, і їхні вчинки та спосіб життя були схожі на людські. Греки вважали, що досягнення людини можливі за сприяння богів, але вони високо цінували особисті зусилля. Героїчні вчинки давали людям змогу отримати безсмертя і стати частиною божественного світу. Релігія була невід’ємною частиною життя поліса. Відданість богам вважали державним обов’язком, а сумніви щодо них – зрадою.

У храмах вбачали тимчасові помешкання богів на Землі. Їх будували на замовлення і кошти всієї громади, і саме біля них відбувалися найурочистіші свята. Міфологія вимагала, щоб боги були зображені в досконалому вигляді. Це спонукало митців створювати гармонійні скульптури та архітектурні форми, що ідеально поєднували людське тіло з витонченими пропорціями храмів. Жерці були не власниками храмів, а їхніми охоронцями, що виконували ритуали та тлумачили волю богів. Мистецтво, яке вважали однією з форм служіння богам, посідало центральне місце в житті суспільства. Численні державні свята завершувалися урочистими процесіями на Акрополь.

Будівельна техніка. Для монументальних споруд стародавні греки використовували камінь м’яких порід, як-от вапняк, а в період класики – дорожчий і міцніший мармур. Камінь видобували в кар’єрах, де виконували його початкову обробку. Тут тесали квадрати, а також монолітні щтовбури та окремі елементи колон. Для того щоби підняти кам’яні блоки, в них робили спеціальні пази для канатів. Остаточне шліфування та обробку виконували вже після укладання блоків на місце.

Фундаменти будівель були стрічковими під стінами та стовповими під колонами. **Квадрову кладку стін** виконували з прямокутних квадратів, складених насухо горизонтальними рядами з чергуванням ложків і поперечиків. Зовнішня частина цоколя складалася з орфостатів – великих кам'яних плит, поставлених вертикально на ребро. Квадри кріпили металевими піронами і штирями, які вставляли у спеціальні врзи і заливали свинцем.

Стовбури колон більш давніх еллінських храмів витесували з монолітів, а в більш пізні часи їх складали з окремих блоків (барабанів), що було зручніше для транспортування та монтування. Для того щоб полегшити пришліфування, у центрі кожного барабана робили гніздо для дерев'яного штиря, за допомогою якого їх обертали один відносно одного. Вертикальні жолобки (канелюри) спочатку намічали на нижньому барабані та шийці капітелі, а на решті інших барабанів їх витісували лише після встановлення колон. Найдавніші архітрави (нижня частина антаблемента) виконували з монолітних блоків. Починаючи з VI ст. до н. е. їх почали складати з двох або трьох плит, поставлених на ребро. Така техніка давала змогу перекривати прогони завдовжки понад 4 м.

Покриття були двосхилими. Дерев'яні крокви спирались на верхні частини антаблемента. Вага конструкцій покриття частково перерозподілялася на стіни завдяки проміжним брусам. Покрівля була черепичною з випаленої глини, яку закріплювали до дерев'яних лат, або з мармурових великих плит, які кріпили безпосередньо до кроков.

У VI ст. до н. е. з'явилися криволінійні перекриття склепінчастого типу. Зокрема, арки з клинчастого каменю використовували в поховальних камерах, а також для перекриття фортечних брам.

Підлоги у громадських будівлях вистилали кам'яними плитами. У будинках заможних громадян їх прикрашали мозаїками з кольорової гальки. У бідних житлах підлоги були глинобитними.

Житло стародавніх греків будували з недовговічних матеріалів, тому до нашого часу воно майже не збереглося. Інформацію про житлове будівництво V...VI століть до н. е. вдалося отримати завдяки археологічним розкопкам міста Олінф, що розпочалися у 1928 році.

Місто Олінф було спроектоване з чіткою мережею паралельних вулиць завширшки 7,5 м, які перетинали провулки, що мали ширину до 5 м. Така сітка ділила місто на квартали розміром 85×35 м, у кожному з яких розміщувалося до десяти житлових будинків (рис. 5.2, а).

Характерним елементом будинків був внутрішній дворик біля південної стіни, який займав від 1/5 до 1/10 загальної площі (рис. 5.2, б). Основні житлові приміщення розташовувалися з північного боку і виходили в **пастад** – проміжне приміщення, що дало назву пастадному типу житла.

Рис. 5.2. Місто Олінф, Греція, V – IV ст. до н. е.:
а – план житлових кварталів на північному пагорбі; *б* – реконструкція загального вигляду; *в* – вілла «Бронзи», приклад житлового будинку пастадного типу

використання особливостей місцевого клімату. Частина пастадного будинку була двоповерховою, про що свідчать двері, що виходили у двір, а зовнішні приміщення, як правило, влаштовували через пастад. Цей тип розвитку житлової архітектури та його особливості добре об'являють ванні кімнати, які були добре обладнані, а ванни у вигляді теракотових або кам'яних ван, що їхні краї були на одному рівні з підлогою.

Саме пастадний тип житлового будинку, знайдений в Олінфі, вважають невідомою ланкою в розвитку античного житла V...IV ст. до н. е., що передувало перистильному будинку.

Основним матеріалом для стін житлових будинків стародавньої Греції була невипалена цегла (сирець). Фундаменти робили з каменю, для перекриттів використовували дерево, а для покрівлі – глиняну черепицю.

Найбільш поширеним типом житла в епоху еллінізму (323 р. до н. е. – I ст. н. е.) був **перистильний будинок**, ідеальний в умовах південного клімату. Житлові будинки утворювали суцільну забудову кварталу, мали спільні стіни та світлові двори, оточені колонами. Вікна, зазвичай розміщували високо від землі та захищені ґратами, мали невеликі розміри. Повітря і світло потрапляли в приміщення здебільшого крізь дверні та віконні прорізи, що виходили у внутрішній дворик. Більшість житлових будинків мали вбиральні з кам'яними стоками, а заможніші – ванні приміщення з керамічними або кам'яними ваннами.

Стародавня Греція – це період в історії, який тривав від III тис. до н. е. до римського завладання. Цей період характеризується основоположною культурою демократії, західною філософією, наукою, мистецтвом та театром. Сильний вплив на сусідні європейські народи.

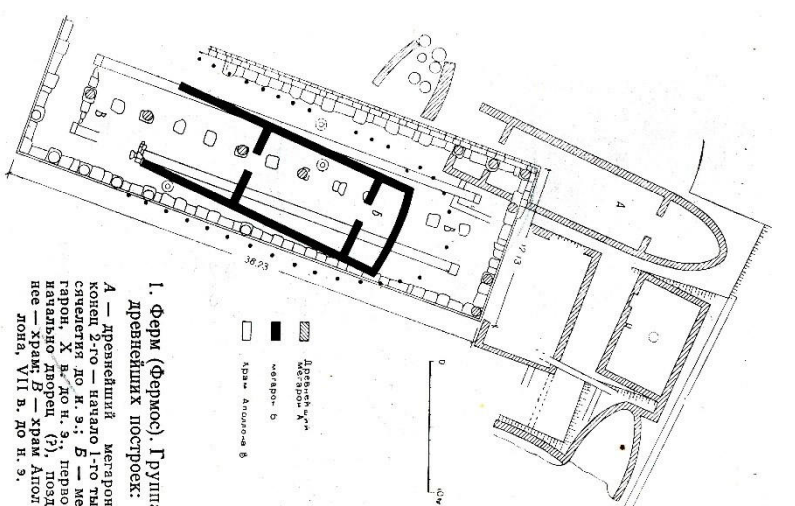
5.2. Архітектура:

Цей період називають епохою класицизму. Відомостей про життєві умови та архітектурних споруд

збережено небагато. Вони свідчать, що будівництво розвивалося на основі традицій мікенської культури. Плани споруд нагадували конфігурацію **мегарона** мікенської епохи – прямокутної будівлі з входом на вузькому боці.

Фундаменти найдавніших грецьких споруд мурували з грубого каменю, стіни – з цегли-сирцю, частково з дерев'яним каркасом. Дерев'яні балкові перекриття зазвичай підтримувалися всередині приміщення чотирма дерев'яними стовпами, між якими був отвір для виходу диму. Вхід найчастіше оформлювали у вигляді двоколонного портика. Такий вигляд мали житлові будинки та храми, які вважалися житлом для богів.

Найдавніші культові споруди мали круглу, овальну або витягнуту вузьку форму з вигнутою в плані апсидою. Це свідчило про невміння тодішніх будівельників робити прямі кути та перекривати широкі прогони. Прикладами таких споруд є мегарони у Фермосі (рис. 5.3, А, В і С).

В

Б

А

В

Рис. 5.3. Плани стародавніх храмів у Фермосі:

А – найдавніший мегарон, XI ст. до н. е.; *Б* – мегарон, X ст. до н. е.; *В* – храм Аполлона, VII ст. до н. е.

Мегарон *А* (XI ст. до н. е.) південь, розділена поперечними **пронаос** – напіввідкрита частин молитовна зала, головне примі сьятилище храмової споруди, з'є

Мегарон *В* (X ст. до н. е.) мегарону *А* більш прямокутний адитона була трохи вигнута на

стовпів на кам'яних основах, які стували цей храм, свідать про перехід від мегаронної форми з фронтоном на фасаді до периптерної композиції. На початку VII ст. до н. е. на місці храму *Б* зведено храм Аполлона (мегарон *В*) з дещо зміненою орієнтацією. Цей храм являє собою прямокутний периптер з розмірами **цели** (внутрішня частина храму, де зазвичай розташовувалася статуя божества) 12 × 36 м, яку оточують колони: по п'ять на коротких боках і по 15 на довгих. Храм Аполлона з відкритим наосом розділений на два нефи 10 дерев'яними колонами.

Одним із найдавніших відомих нам храмів Греції був храм **Артеміди Орфії** в Спарті (IX–VIII ст. до н. е.). Він мав прямокутну форму і був розділений всередині рядом дерев'яних стовпів на дві паралельні галереї. Відповідні цим опорам інші стовпи стояли вздовж довгих стін і брали на себе частину навантаження від перекриття. Археологічні дослідження цього храму здійснила у 1906...1910 роках британська експедиція (рис. 5.4).

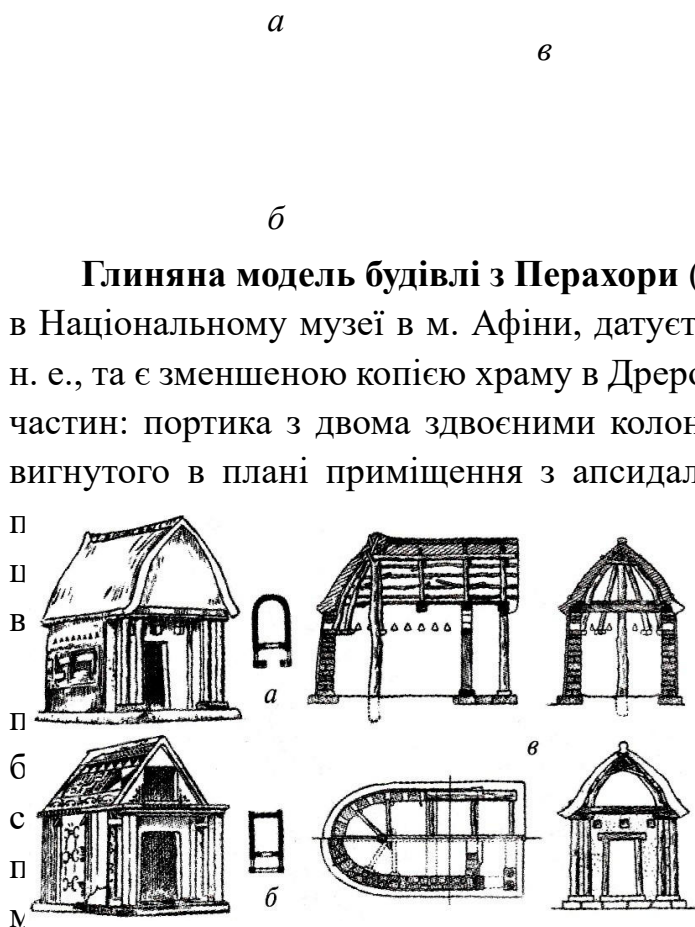
Рис. 5.4. Руїни храму Артеміди Орфії в Спарті, Греція, IX – VIII ст. до н. е.

Уявлення про структуру давніх храмів дають глиняні моделі **будівель з Перахори і Аргоса** VIII ст. до н. е. (рис. 5.5).

Рис. 5.5. Моделі з Перахори і Аргоса,

Греція, VIII ст. до н. е.:

а, в – загальний вигляд, план і розрізи моделі з Перахори;
б – загальний вигляд і план моделі з Аргоса

Глиняна модель будівлі з Перахори (рис. 5.5, *а, в*), що зберігається в Національному музеї в м. Афіни, датується періодом 750...725 рр. до н. е., та є зменшеною копією храму в Дреросі. Будівля складається з двох частин: портика з двома здвоєними колонами по кутах і центрального вигнутого в плані приміщення з апсидальним закінченням. Двосхиле

раму, а й вхідний портик, при на горизонтальні балки, що

рис. 5.5, *б*), належить до більш зображує прямокутну в плані виділений портиком із двома конструкцію. Між високим вся замкнутий простір, куди отвір на фронтоні. Кроквяні

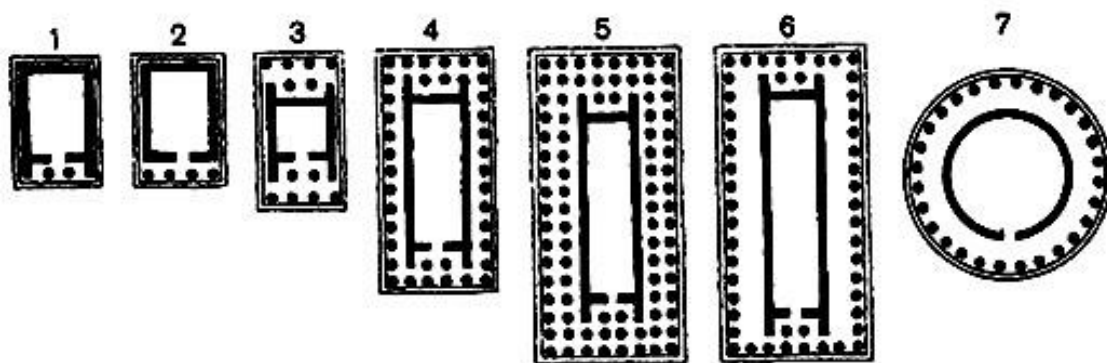
ноги не звисали, а впиралися в горизонтальні балки горищного перекриття, що згодом стало однією з художніх форм у мурованому зодстві. Стіни прикрашали розписи, де геометричний орнамент поєднувався з **пальметами** – орнаментом у вигляді жмутів вузьких листків.

Про **житло гомерівського періоду** можна судити за текстами гомерівських поем. Усі садиби обгороджували тином, а навколо двору, крім житлового будинку, розміщувалися господарські будівлі, частина з яких мала круглу форму, а також тепла купальня, лазня, сад і город.

Головним був житловий будинок мегаронного типу з колонним портиком і **продомосом** – переднім вхідним приміщенням. Покриття підтримували дві або чотири колони, між якими влаштовували вогнище. Царські палаци відрізнялися від звичайних будинків лише кращими матеріалами та більш розкішним оздобленням.

5.3. Архітектура архаїчного періоду (700...600 рр. до н. е.)

Термін «архаїчна Греція» виник у XVIII ст. в процесі дослідження грецького мистецтва. Цей період поділяють на: **ранню архаїку** (початок VII ст. до н. е. – 570-ті рр. до н. е.); **зрілу архаїку** (570-ті рр. до н. е. – 525 рр. до н. е.); **пізню архаїку** (525 рр. до н. е. – 490-ті рр. до н. е.).

архітектурних форм. Саме тоді з'явилися доричний та іонічний архітектурні ордери, а також були розроблені нові архітектурні принципи, прийоми та форми. В архаїчний період сформувалися основні типи монументальної скульптури: **куриси** – статуї оголених юнаків-атлетів; **кори** – жіночі фігури в довгих хітонах. Ці скульптури виготовляли з вапняку, мармуру, теракоти, бронзи, дерева та рідкісних металів. Їх використовували як окремі елементи, а також у вигляді рельєфів для прикрашання храмів і як надгробні пам'ятники. Сюжети відображали міфологічні сцени та повсякденне життя. Статуї в натуральну величину з'являються близько 650 р. до н. е.

Період ранньої архаїки характеризується розширенням масштабів будівництва. Починають з'являтися монументальні споруди з каменю – храми, які виконували не лише культові, а й громадські функції. У VII ст. до н. е. споруджуються різні типи храмів (рис. 5.6), а також встановлюється чіткий порядок щодо їхніх частин, системи поєднання декоративних і конструктивних елементів, що дістало назву ордера.

а б в

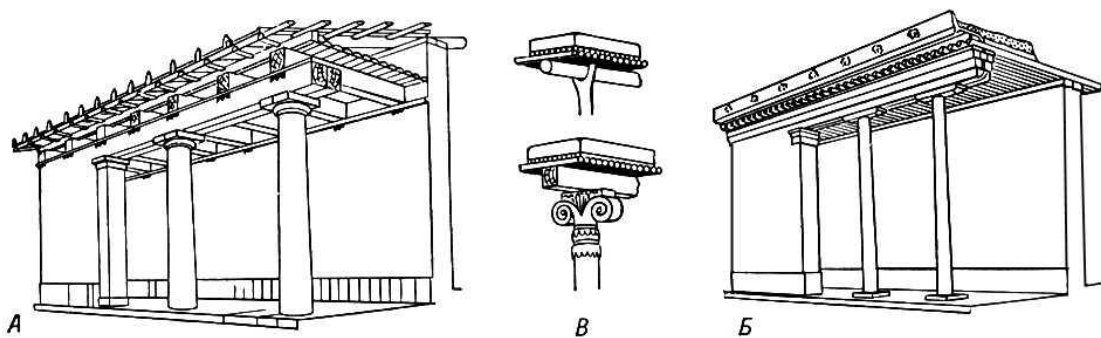
г

ж

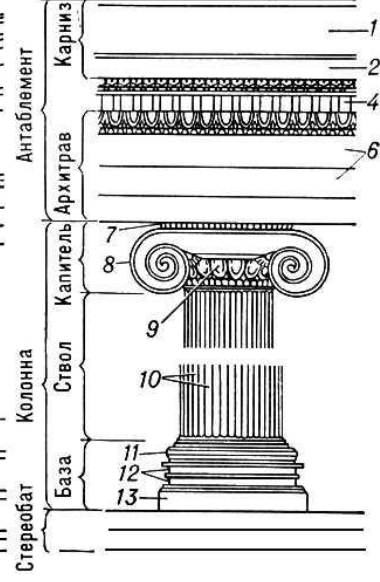
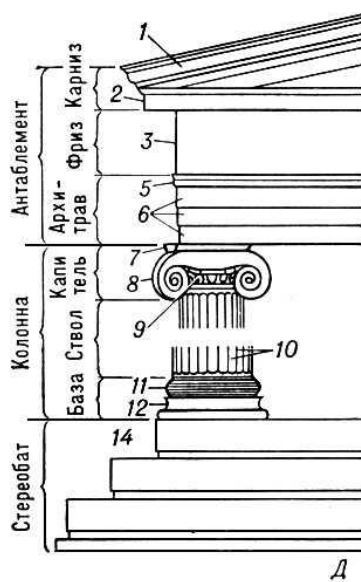
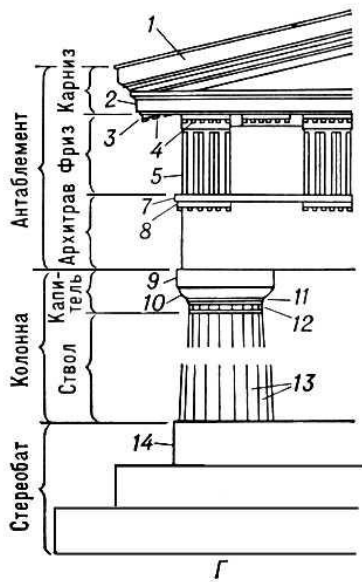
д

е

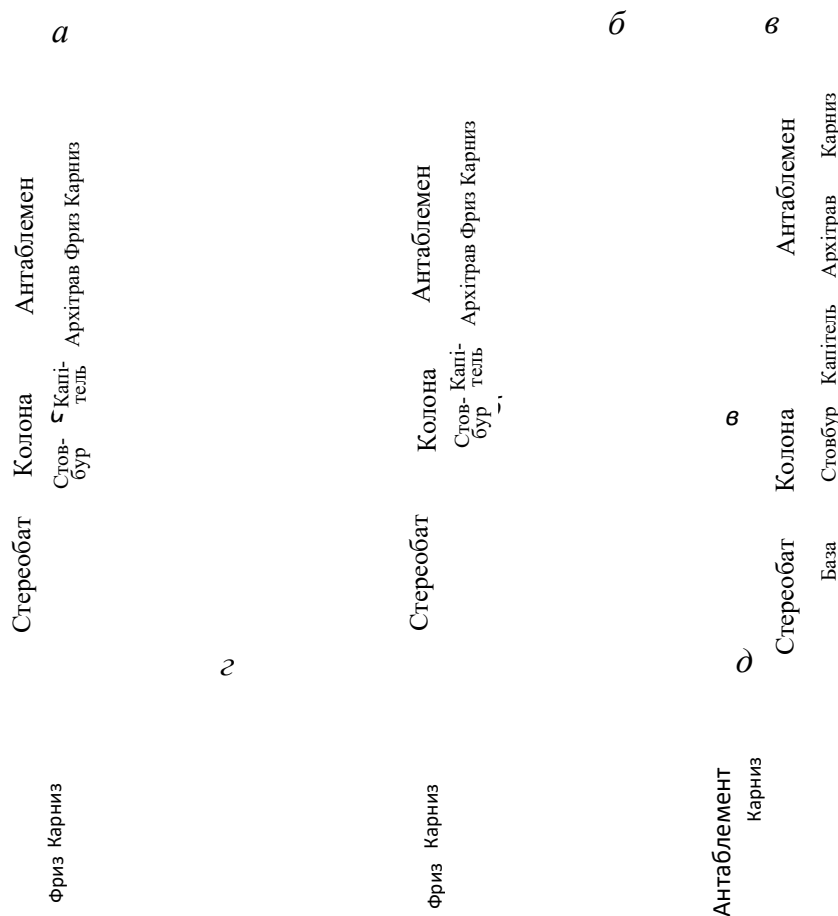
Найпростіший і, очевидно, найдавніший тип храму – **храм в антах** (рис. 5.6, 1), що виник із мегарона мікенської доби. Його головний фасад оформлено торцями поздовжніх стін, які називають **антами**. Між антами розміщуються дві колони. Прикладом може слугувати скарбниця

Г

(верхня частина); **антаблемент** – горизонтальне перекриття, що лежить на колонах і поділяється на **архитрав** (балка), **фриз** і **карниз**. Над антаблементом розташований **фронтон** – елемент трикутної форми, обмежений двома схилами покриття (рис. 5.7).

У процесі формування грецької архітектури виникли два основні стилі: **доричний** та **іонічний**. Доричний стиль розвивався переважно на Пелопоннесі та в західних регіонах грецького світу (Сицилії та Великій Греції). Натомість іонічний стиль був поширений в Атиці та східних районах Середземномор'я (Мала Азія, острови Егейського моря). Форми доричного стилю формувалися під впливом мікенської архітектури, а іонічного – під впливом архітектури країн Передньої Азії (Фінікії, Ірану). Дорична архітектура відзначалася простотою і монументальністю, а

Рис. 5.7. Ордери Стародавньої Греції: *а, б, в* – дерев'яні прототипи доричного та іонічного ордерів; *г* – доричний ордер: *1* – сіма; *2* – виносна плита; *3* – мутул; *4* – гути; *5* – тригліф; *б* – метопа; *7* – тенія; *8* – поличка; *9* – абака; *10* – ехін; *11* – ремінці; *12* – шийка капітелі; *13* – канелюри; *14* – стилобат; *д, е* – малоазійський та аттичний іонічні ордери: *1* – сіма; *2* – виносна плита; *3* – фриз; *4* – дентикули; *5* – тенія; *6* – фасції; *7* – абака; *8* – волюта; *9* – ехін; *10* – канелюри; *11* – торус; *12* – скоція; *13* – плінт; *14* – стилобат

нижніх діаметрів. Стовбур колони, угорі вужчій, ніж внизу, покривали неглибокими вертикальними жолобками – **канелюрами**. Фриз поділявся на прямокутні частини, що трохи виступали, – **тригліфи**, і квадратні плити між ними – **метопи**.

Характерною ознакою **іонічного ордеру** є капітель, прикрашена завитками, або **волютами** (рис. 5.7, *д, е*). Висота іонічної колони дорівнювала приблизно дев'яти нижнім діаметрам стовбура, який також прикрашали **канелюри**, але вони були розділені тонкими смужками. Колони іонічного ордеру мали **профільовані бази** та гладкий або прикрашений скульптурним поясом **фриз**.

Доричний та іонічний ордери сформувалися протягом перших 10... 15 років VI ст. до н. е. під час будівництва монументальних громадських споруд із каменю та пошуків їхньої архітектурної виразності. Археологічні дослідження свідчать, що до моменту становлення ордерів, стояково-балкова конструкція відігравала важливу роль у будівлях з дерева, сирцевої цегли або глини.

Художнє значення ордерів та їхня реалістична основа полягають не в простому механічному відтворенні форм дерев'яних чи сирцевих попередників у камені. Це було глибоко осмислене художнє перетворення та образне відображення ретельно відібраних прийомів і конструкцій народного будівництва. Ордерна система, що виявилася конструктивно виправданою, стала надзвичайно стійкою і використовувалася без суттєвих змін архітекторами і будівельниками наступних епох. Вона змінювалася лише у співвідношенні пропорцій і деталізації.

З другої половини VII століття до н. е. грецькі храми почали споруджувати з окремих кам'яних блоків. Ці блоки, які були добре притерті один до одного та укладені без розчину, становили основу конструкції. Водночас їх зовнішню частину обробляли згідно з архітектурно-художніми вимогами. Таким чином, в архітектурі Стародавньої Греції був тісний органічний зв'язок між архітектурно-художніми та конструктивними засадами.

Найважливішою пам'яткою ранньої доричної архітектури є **храм Гери у святилищі Зевса в Олімпії** (кінець VII – початок VI ст. до н. е.). Це один із найдавніших доричних периптерів, від якого збереглися не лише фундаменти, а й залишки колонади, цокольна частина стін і фрагменти керамічних прикрас (рис. 5.8). Храм відбудовували тричі, до нас дійшли залишки останнього варіанта. Він мав сильно витягнуту зі сходу на захід целу, оточену з усіх боків невисокою колонадою (16 × 6 колон), що створювало враження довгої приземкуватої споруди.

Всередині цели були два ряди колон, через одну з'єднувані з поздовжніми стінами за допомогою коротких поперечних стінок.

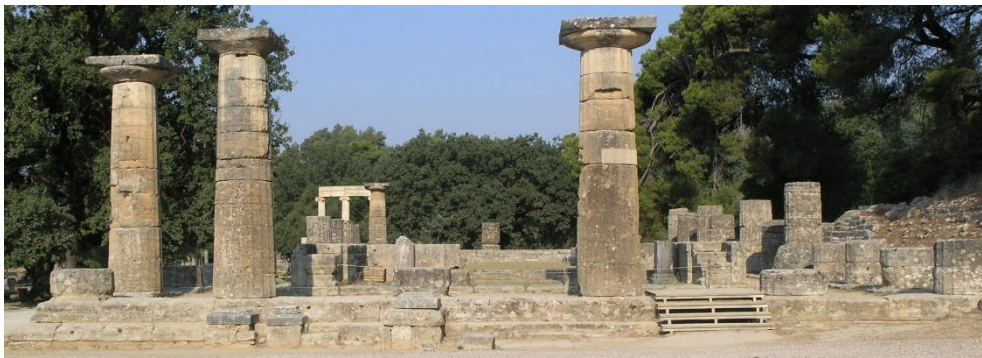
а
б

б

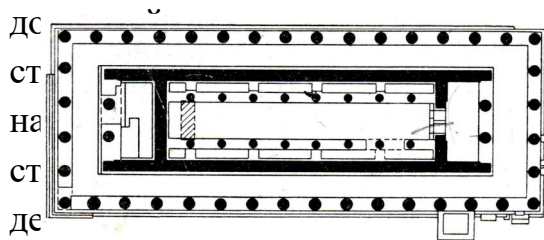
а

б

На території Апеннінського півострова у VII–VI ст. до н. е. греки

на
ні
ли
, з
, а
де

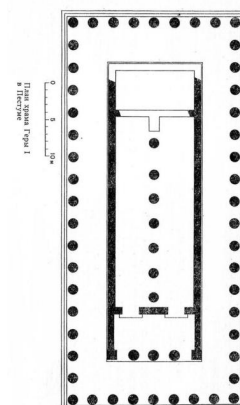
зв'язній основі розміром 24,5 × 54,3 м по

храму було влаштування двоневного

Рис. 5.8. Храм Гери в Олімпії, Греція, а
кінець VII – початок VI ст. до н. е.:

а – сучасний вигляд; б – план

конструктивне рішення двосхилого покриття широкої цели завдяки введенню внутрішнього ряду колон (рис. 5.8, б). Пізніше в храмах наоси почали робити тринефними, що дало змогу акцентувати вхід до храму між парними колонами вздовж центральної осі.

а

б

Рис. 5.9. Храм Гери I в Посейдонії, Італія, 540 р. до н. е.:
а – сучасний вигляд; б – план

Храм Афіни (Деметри) в Посейдонії, збудований у 520...510 рр. до н. е., вважають периптером (рис. 5.10). Його пропорції є в класичного періоду: шість колон на фасадах і 13 по боках. Особливістю споруди є доричний фриз із вапнякових блоків, метопи та виїмки для тригліфів. У цьому храмі гармонійно поєднані ордери: портик пронаоса прикрашали чотири іонічних колони.

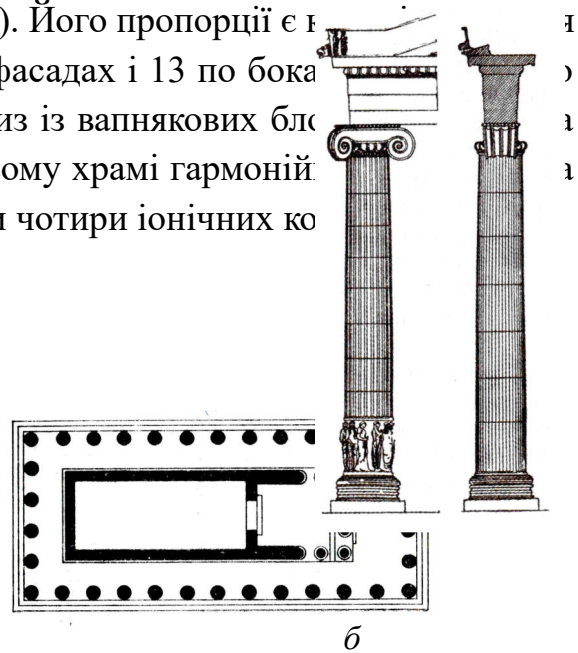

Рис. 5.10. Храм Афіни в Посейдонії, 520...510 рр. до н. е.:
а – сучасний вигляд; б – план

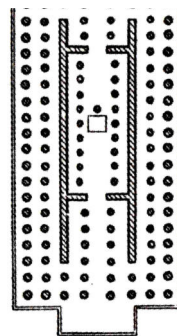
У період (близько 550 р. до н. е.) архітекторами з Кносса **Херсифроном** і його сином **Метагеном**. Будівництво фінансував неймовірно багатий лідійський цар Крез. Храм являв собою прямокутну споруду з мармуру завдовжки 105 та завширшки 51 м, оточену з усіх боків подвійною колонадою з 127 колон іонічного ордера заввишки 18 м (рис. 5.11). Особливою рисою було те, що нижні частини 36-ти фронтальних колон (на рівні очей людини) були прикрашені високими рельєфами (*sculptae columnae*). Частину такої колони з посвятою царя Креза зараз можна побачити в Британському музеї (рис. 5.11, в). Цей храм згорів у 356 р. до н. е. через підпал честолюбного Герострата, що мріяв прославитися.

a

б

в

Рис. 5.11. Храм Артеміди в Ефесі, Туреччина, 330 р. до н. е.:
a – реконструкція, парк мініатюр, Стамбул; *б* – план; *в* – колони головного і бокового фасадів

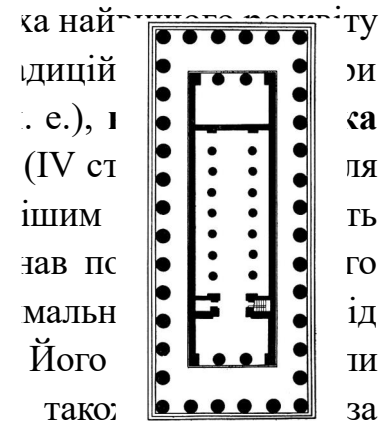

о будівництва на споруди, котлован і шкур. Архітектор зати амортизатором й в 330 р. до н. е. сують планування

Олександрії – зразкового міста елліністичного світу (рис. 5.11). Цей храм Артеміди був схожий на попередній, але мав більші розміри. Саме він належить до класичного списку «Семи чудес світу» сформованому у III-II ст. до н. е. (автором вважається Філон Візантійський). Цей величезний диптер на стилобаті розміром 55×109 м мав вісім колон на торцях і по 20 по боках, нагадуючи грандіозний ліс колон іонічного ордера. Цела храму складалася з глибокого пронаосу, наосу та опістодому, поділеними внутрішніми колонами на три нефи й оточеними дворядною колонадою. Найвищий технічний рівень будівництва демонструвала широко розставлені пишно орнаментовані мармурові колони у два ряди по периметру споруди. Нижні частини фустів колон з канелюрами були також прикрашені рельєфами високих барабанів, що спиралися на профільовані бази.

У 1869 році під час розкопок, виконаних англійським археологом Дж. Вудом у болоті, знайдено опорну плиту храму та рельєфи колон. Нині ці знахідки експонуються в Британському музеї в Лондоні.

5.4. Архітектура класичного періоду (500...338 рр. до н. е.)

зовнішні справи та фінанси. Цей період, хоч і був відносно нетривалим, відомий як «золоте століття Перикла».

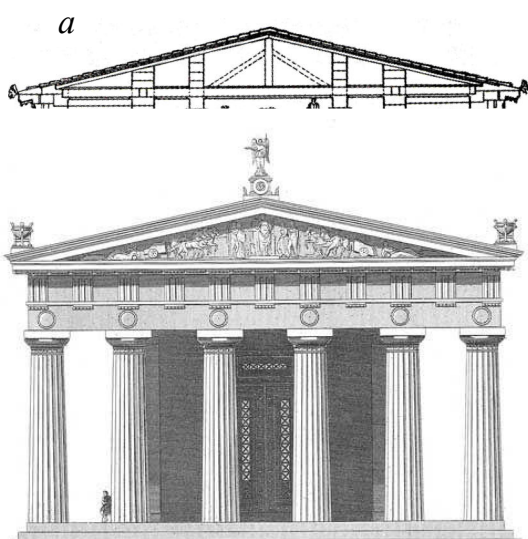
Етап **ранньої класики** ознаменувався появою видатних архітектурних споруд по всій Греції. Відновлено та створено досконалі за архітектурно-художнім та будівельно-технічним рішенням комплексні будівлі. Храми, споруджувані в цей час, виконували не лише культові функції. Вони також уособлювали ідеї громадянськості та патріотизму, демонструючи міць грецьких полісів. До таких споруд належать храми на острові Егіна, в Олімпії, Дельфах та Афінах.

Добре зберігся **храм Гери II в Посейдонії** (468 р. до н. е.) – доричний периптер розміром 24,3 × 60 м на триступінчастому стереобаті (рис. 5.12). Його конфігурація (6 колон на торцях та 14 по довгих боках) наближена до пам'яток класичної доби, а пропорції гармонійні. Деталі відзначаються точністю та насиченістю малюнка. Водночас у споруді ще відчуються риси архаїки – підкреслена важкість, що пояснюється її будівництвом за межами метрополії. Цей храм є унікальним, оскільки до наших днів дійшли не лише зовнішні колони, а й двоярусні внутрішні колони, що розділяють целу (головне приміщення храму) на три нави та підтримують дерев'яні балочні перекриття.

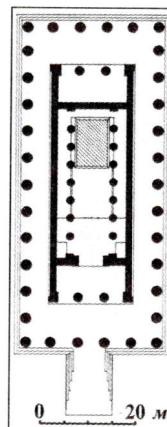
a *б*

Рис. 5.12. Храм Гери II в Посейдонії, Італія, 468 р. до н. е.:
a – сучасний вигляд; *б* – план

Одним із найвищих досягнень грецької архітектури періоду ранньої класики є **храм Зевса в Олімпії**. Він був збудований архітектором Лібоном між 468 і 456 рр. до н. е. Цей доричний периптер із шістьма колонами по ширині та 13 по довжині вирізнявся надзвичайною гармонійністю пропорцій (рис. 5.13). Храм був зведений із твердого місцевого вапняку-ракушняку, відомого як порос. Довжина його стилобату (верхньої ступені фундаменту) становила 64 м, а ширина – 28 м. Колони, що були відкриті та відновлені в первісному вигляді, стали доступними для вивчення завдяки розкопкам, виконаним у 1875 р. під керівництвом німецького археолога Ернста Курціуса.

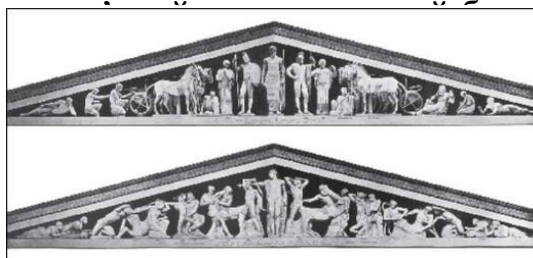
б

пії, Греція, 468...
різ; з – східний
і храму, в нас
ети скульптора

:
нтони
аменита
є з Семи
ні. Вона

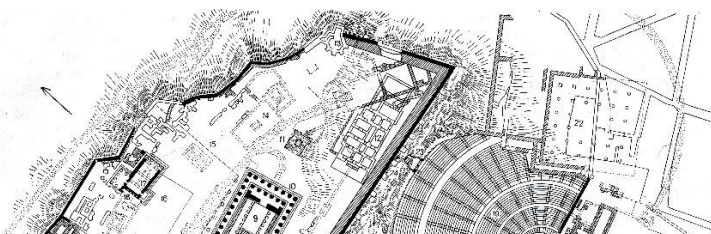
чудес світу. Ця статуя зображувала Зевса, який сягала понад 10 метрів у висоту й мали накладені пластини зі слонової кістки людського тіла. Одяг та волосся були коштовним камінням. У лівій руці Зевса на витягнутій правій руці стояли письменник Павсаній писав, що важко таку велетенську статую.

Храм Зевса в Олімпії вважають вершиною розвитку доричного периптеру. У ньому досягнуто досконалої естетичної рівноваги між вертикальними та горизонтальними елементами. Усі деталі були ідеально відточені та виконані з надзвичайною точністю. Особливий інтерес становлять знамениті **фронтонні скульптури** (рис. 5.13, з). На східному фронтоні зображено підготовку до змагання на колісницях між Еномаєм та Пелопсом. На західному – битва лапіфів із кентаврами. Ці скульптурні композиції символічно відображали початок олімпійського спортивного руху, що об'єднав еллінів. Мармурову **симу** (водозливний жолоб) на кутах фронтонів прикрашали позолочені триноги з чашами, а в центрі була позолочена статуя богині перемоги Ніки. Масивні бронзові двері вели до наоса, який двома двоярусними колонадами був поділений на три нефи. Над бічними нефами були облаштовані галереї, куди вели дерев'яні сходи. Простір перед статуєю Зевса був відділений мармуровим бар'єром і величезною завісою, яку підіймали на шнурах. Це давало змогу урочисто відкривати статую бога. Голова Зевса майже сягала стелі, а двоярусні колонади візуально збільшували його величні розміри (рис. 5. 13, б, в).

У 447 році до н. е., під час періоду **високої класики** та після завершення греко-перських війн, розпочалися масштабні роботи з відновлення та реконструкції центрального комплексу давньогрецької архітектури – **Афінського акрополя** (рис. 5.14).

Загальне художнє керівництво здійснював видатний скульптор **Фідій**. У будівництві брали участь провідні архітектори того часу: **Іктін**, **Каллікрат**, **Мнесикл** та інші. Скеля Афінського акрополя має зрізану вершину завдовжки 300 метрів і завширшки 130 метрів, що височіє над містом на 80 метрів. Ще у VII–VI століттях до н. е. на Акрополі, який був громадським центром міста, вже були зведені значні храми, проте вони не утворювали єдиного архітектурного ансамблю. Новий комплекс Афінського акрополя, попри свою асиметрію, зоснований на єдиній художній ідеї. Асиметрична композиція була зумовлена нерівними обрисами скелі, різною висотою її частин та вже наявними спорудами. Архітектори свідомо обрали асиметричне рішення, щоб досягти гармонійної відповідності між окремими елементами ансамблю. Основний художній задум, реалізований Фідієм, полягав у принципі **гармонійної рівноваги** окремих будівель у межах усього комплексу. Він передбачав поступове розкриття художніх властивостей ансамблю та його споруд, коли людина обходить їх зовні та всередині.

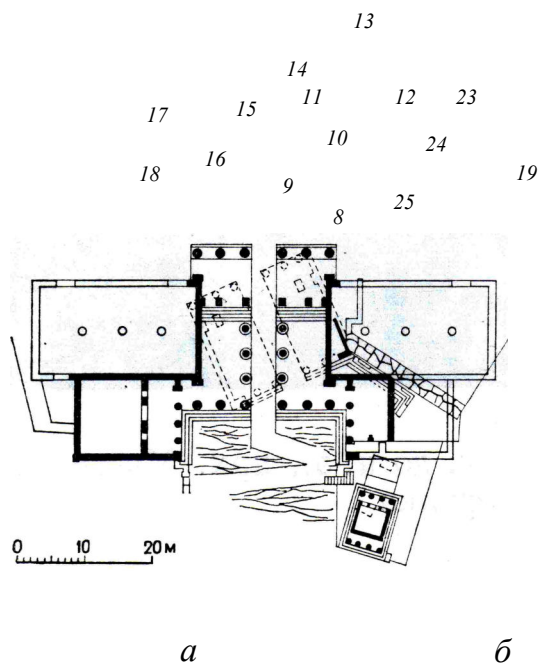

Рис. 5.14.

Афінський акрополь,

V ст. до н. е.:

- а* – генеральний план;
б – розріз; 1 – ворота, II ст. до н. е.; 2 – Піргос і храм Ніки Аптерос;
 3 – Пропілеї;
 4 – Пінакотека; 5 – статуя Афін Промохос;
 6 – святилище Артеміди Бравронії; 7 – Халкотека;
 8 – пеласгівська стіна;
 9 – Парфенон;
 10 – допериклів Парфенон;
 11 – храм Роми і Августа;
 12 – сучасний музей;
 13 – сучасний бельведер;

- 14 – святилище Зевса; 15 – вівтар Афін; 16 – храм Афіні Поліади;
 17 – Ерехтейон; 18 – подвір'я Пандросейона; 19 – театр Діоніса; 20 – старий храм Діоніса; 21 – новий храм Діоніса; 22 – одеон Перикла; 23 – пам'ятник Прасила; 24 – дві меморіальні колони; 25 – святилище Асклепія; 26 – стоя Євмена; 27 – одеон Ірода Аттика

Пропілеї, головні вхідні ворота Афінського акрополя, були споруджені в 437...432 роках до н. е. архітектором Мнесиклом (рис. 5.15). Вони фактично виконували функції громадської будівлі.

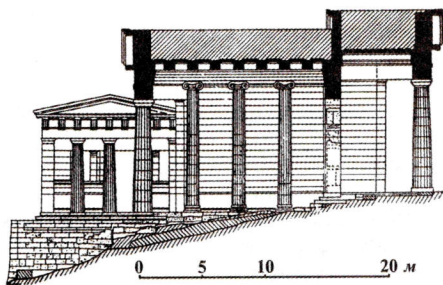
Окрім західного та східного портиків, до складу Пропілей входили бічні крила. Ліве, північне крило, відоме як **пінакотека**, слугувало картинною галереєю. У правому, південному, приміщенні зберігалися рукописи. Асиметричну композицію Пропілей урівноважує невеликий храм **Ніки Аптерос** (рис. 5.16), який стоїть на піргосі – укріпленому 8-метровими стінами виступі скелі. Цікаво, що вісь храму Ніки проходить не паралельно осі Пропілей. Його головний фасад трохи розвернутий у бік підходу до Пропілей, щоб найкраще розкрити художні властивості храму перед глядачем.

a

б

Рис. 5.15. Пропілеї Афіньського акрополя, м. Афіни, Греція, 437...432 рр. до н. е.:
a – план; *б* – сучасний вигляд;
в – поздовжній розріз

в

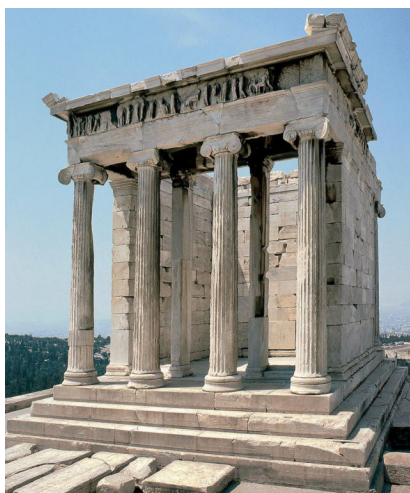

б

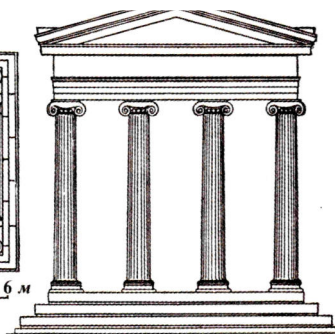
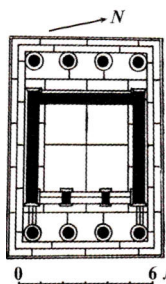
в

Рис. 5.16. Храм Ніки Аптерос Афіньського акрополя, м. Афіни, Греція, 421 р. до н. е.:
a – сучасний вигляд; *б* – план; *в* – фасад

М.
Д.
В.
4.
С.
Д.
З.
П.

споруджен ратом у 421 г. Це х зьому стер 4,19 м (рис оді в наос м грат, які за

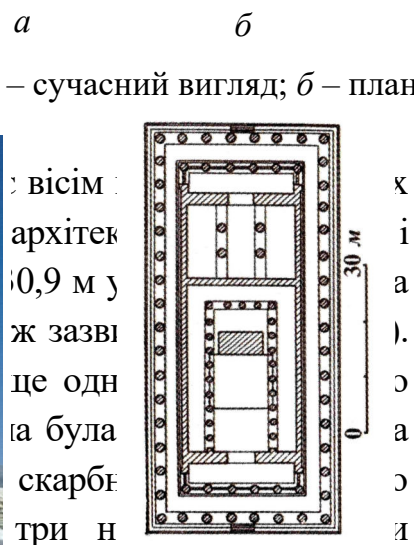
утиками з чотирьох мармурових колон. Над са, з трьох боків храмового майданчика, тягнеться парашет, прикрашений рельєфами із зображенням богині Перемоги (Ніки). Храм є органічним елементом композиції західної частини Акрополя і чудово сприймається з протилежного боку, на тлі гір.

Пройшовши крізь Пропілеї, греки, що підіймалися на Акрополь, бачили перед собою широку панораму центральної частини комплексу. Праворуч, на пагорбі, височів величний Парфенон, присвячений Афіні Партенос, який відігравав провідну роль в ансамблі. Ліворуч, на

передньому плані, була гігантська статуя Афіни Промакос (Афінської вояки), створена Фідієм. За нею вдалині виднівся Ерехтейон. Таким чином, перше враження при вході на Акрополь створювалося завдяки сміливому, контрастному поєднанню горизонтальних і вертикальних архітектурних та скульптурних пам'яток, розміщених на різних рівнях скелі.

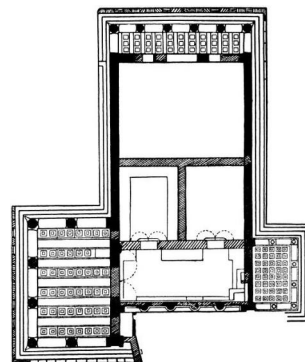
Парфенон, найбільша споруда Афінського акрополя, сприймається від Пропілей у три чверті. Завдяки цьому глядачі одразу можуть побачити не лише один фасад, а весь об'єм храму, що дає загальне уявлення про його композицію (рис 5.17).

Рис. 5.17. Парфенон, Греція, 447...432 р. до н. е.: *а* – сучасний вигляд; *б* – план

...вісім...
 архітев...
 10,9 м у...
 ж зазві...
 це одн...
 а була...
 скарбн...
 три н...
 колонидами. у середньому нефі стояла 12-метрова хризоселсфантинна (із золота та слонової кістки) статуя Афіни Партенос, створена Фідієм. Перед пронаосом і опістодомом були облаштовані внутрішні портики з шести колон. Фасади Парфенона виконані в доричних формах, але в них відчувається вплив іонічного стилю. Завдяки використанню суцільного фриза з рельєфами роботи Фідія, а також іонічних колон у приміщенні скарбниці, восьмиколонні фасади видаються більш витонченими й легкими.

Храм побудовано з пентелійського мармуру, який легко піддавався точній обробці. Кладку плит і квадратів виконували насуху, по горизонталі їх скріплювали залізними двотаврами, залитими свинцем, по вертикалі – залізними стрижнями, барабани колон з'єднували кипарисовими штирями в гніздах.

Діючи роль у розкритті ідейного та художнього змісту храму, скульптур з Парфенона нині зберігаються в Імператорському музеї в Лондоні.

Завдяки витонченому ліпленню, точним малюнкам деталей, ідеальним пропорціям та гармонійному поєднанню архітектури й скульптури. Парфенон вважають найвидатнішим зразком грецької та світової архітектури.

Ерехтейон – другий храм Афінівського акрополя, присвячений двом головним божествам міста – Афіні Поліаді та Посейдону. Він був збудований у 421...407 роках до н. е. архітекторами **Архілохом** і **Філокллом**. Це асиметричний храм, що складається з чотирьох частин: целли Афіни Поліади; целли Посейдона; великого північного портика; малого південного портика з каріатидами (рис. 5.18).

Асиметрія споруди зумовлена складним функціональним призначенням, потребою надати зручний доступ до обох цел, а також різницею у висоті рельєфу ділянки.

В архітектурі Ерехтейона особливо виразно простежується один з ключових принципів Стародавньої Греції: поступове розгортання композиції перед глядачем, який обходить будівлю. Після відвідин східної целли можна спуститися сходами, пройти до східного портика та потрапити до західної целли Посейдона. Портик каріатид був вихідним, через нього можна було вийти з целли Посейдона на майданчик Акрополя.

a

б

Рис. 5.18. Ерехтейон Афінського акрополя, Греція, 421...407 р. до н. е.: *a* – сучасний вигляд; *б* – план

Хоча Ерехтейон має невеликі розміри (основний прямокутник $23,5 \times 11,6$ м, висота каріатид – 2,3 м), його архітектура вражає витонченістю та елегантністю. Легкість форм і складна композиція храму створюють гармонійний контраст із монументальним і величним Парфеноном, що посилює своєрідність усього комплексу.

Ерехтейон збудований з мармуру в іонічному стилі, що був використаний у різних масштабах на східному та північному портиках. Мотив каріатид є своєрідним варіантом іонічного ордера, де роль опор виконують скульптури дівчат.

Акрополь наче ширяє в хмарах над Афінами, його силует підноситься над містом. У цьому видатному ансамблі грецькі архітектори продемонстрували дивовижне вміння художньо поєднувати споруди між собою та органічно вписувати їх у природне оточення.

Біля підніжжя Акрополя розкинулася велика торгова площа Агора та храм Гефестейон (440...430 рр. до н. е.), присвячений богу-покровителю ремісників Гефесту. Цей добре збережений доричний периптер (6×13 колон) має розміри $31,8 \times 13,7$ м і висоту колон 5,88 м. У ньому, як і в Парфеноні, досягнуто надзвичайної гармонійності та пропорційності архітектурних форм.

У 1987 році Афінський акрополь був внесений до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Грецька архітектура **періоду пізньої класики** (IV ст. до н. е.) розвивалася переважно в містах Передньої Азії та Північної Африки. Її розквіт тісно пов'язаний з великою завойовницькою та містобудівною діяльністю Олександра Македонського. Цей період супроводжувався соціальним розшаруванням, зміцненням центральної влади та поступовою втратою демократичних принципів класичної Греції.

Розвиваючи досягнення попередніх століть, архітектура пізньої класики набула нових характерних рис. Зокрема, зросло значення декоративності. Частіше, ніж раніше, використовувався **коринфський ордер** – найскладніша з грецьких архітектурних систем, яка вирізняється вишуканими пропорціями, урочистістю та багатим декором (рис. 5.19).

Особливості коринфського ордеру. Стрункі колони з канелюрами підтримують ошатний антаблемент. Карниз, що енергійно виступає, спирається на модульйони. Особливу увагу привертає коринфська капітель, яка має однаковий вигляд з усіх чотирьох боків. Вона складається з абака – плити, прикрашеної полечкою з четвертним валом; волютоподібних завитків, що підтримують кутові звисання абака; двох ярусів витончено вигнутого листа аканту, розміщеного над астрагалом фуста (верхньою частиною стовбура колони).

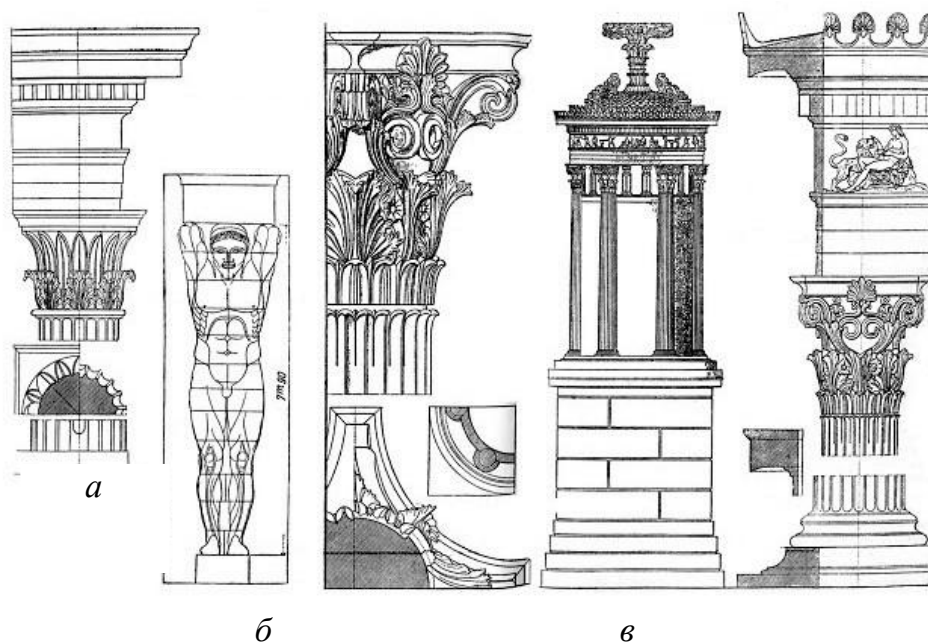

Рис. 5.19. Греко-коринфський ордер: *a* – колона вежі Вітрів, I ст. до н. е.; *б* – атлант храму в Атраганті, 480 р. до н. е.; *в* – пам’ятник Лісікрату, 334 р. до н. е.

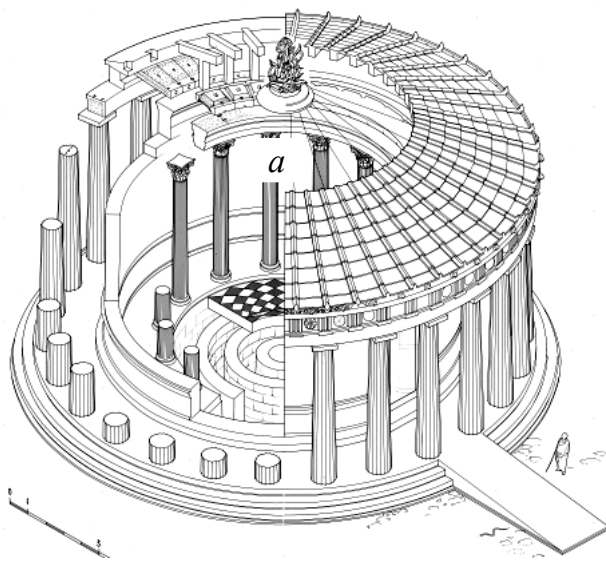
У грецькій архітектурі періоду пізньої класики використовуються нові композиційні прийоми, з’являються споруди круглої форми. Вперше будують **театри** великих розмірів з каменю, які були розраховані на зібрання всіх громадян общини.

У середині IV ст. до н. е. в Епідаврї архітектором **Поліклетом Молодшим** були збудовані дві круглі споруди: Фімела (або фолос) – будівля для виконання культової музики і театр, розрахований на 25 тисяч людей, який добре зберігся до наших днів. **Фімела** (360...30 рр. до н. е.) являла собою круглий периптер діаметром 21,8 м, оточений 26 доричними колонами (рис. 5.20). Всередині цели знаходилась ще одна кругова колонада, утворена 14 колонами коринфського ордеру. Коринфський стиль замінив тут іонічний, який раніше використовували в доричних спорудах тільки всередині будівлі. До нашого часу дійшли лише залишки нижніх частин стін Фімели із субструкціями (підпірними частинами). В музеї Епідаврї зібрано

мармурові фрагменти ордерів, які дають уявлення про красу прославленої в стародавні часи споруди (рис. 5.20, б).

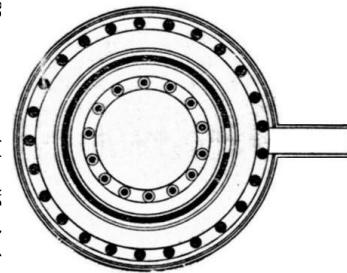
б

в

Місце каріфейського ордера, три; в

...30
 ьох с
 — це
 ба. (

під
 три,
 які
 ю в

Епідаври та напівкруглою в інших театрах. Епідаврський театр, який відігравав головну роль у давньогрецьких трагедіях і комедіях. Скену, що слугувала наметом, використовували актори для переодягання. **Театр в Епідаври** є найкращим прикладом давньогрецького відкритого театру. Він ідеально вписаний у природний ландшафт, має досконалі акустичні властивості та витончене архітектурне виконання. Театр міг вмістити 15 тисяч глядачів, а його місця були поділені на дві частини: 34 нижні ряди для правителів і священників та 21 верхній ряд для простих людей.

Сьогодні театр в Епідаври повністю відновлений, а 1988 року його включили до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

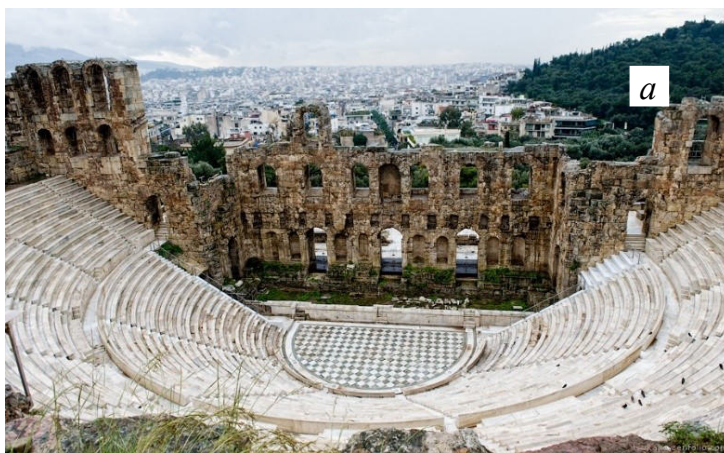
a

б

Рис. 5.21. Театр в Епідаврї, Греція,
арх. Поліклет Молодший, 360...30 рр. до н. е.:
a – сучасний вигляд; *б* – план; *в* – розріз

б

Ще одним видатним театром Стародавньої Греції є **Театр Діоніса** в Афінах (рис. 5.22). Розміщений на південному схилі Акрополя, він був збудований у IV ст. до н. е. з мармуру і міг вмістити до 17 тисяч глядачів. При цьому на цьому місці з'явився ще в VI ст. до н. е., але пізніше його неодноразово перебудовували. До наших днів збереглася версія римської доби. Особливу увагу привертають мармурові крісла в перших рядах, призначені для почесних гостей. Ці крісла є справжніми витворами мистецтва, що відображають характерні риси давньогрецьких меблів (рис. 5.22, б).

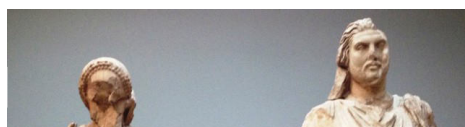

заввишки 60 м і розмірами в плані 66 х 77 м. На нижньому, цокольному поверсі, який слугував подіумом для другого ярусу, знаходилося

поховання Мавсола й Артемісії. Верхній ярус являв собою заупокійний храм, оточений колонами іонічного ордеру. Перекриття між поверхами підтримували 15 доричних колон, а всередині храму стояли 15 колон коринфського ордеру. Споруду вінчала масивна багатоступенева піраміда, на вершині якої розміщувалися мармурові статуї Мавсола й Артемісії, що керували квадригою – колісницею, запряженою четвіркою коней.

a

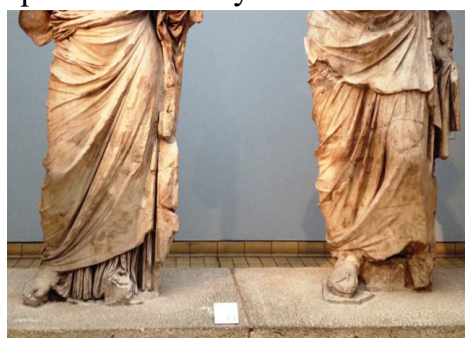

b

Рис. 5.23. Мавзолей в Галікарнасі, IV ст. до н. е.: *a* – макет; *b* – Статуї Мавсола і Артемісії, експонати Британського музею

лізнявс
рмоній
ям. Ст
узеї в

еллінізм
сля за

царем Філіпом II у 337 році до н. е. Його син, **Александр Македонський**, розгромив могутню Перську імперію і розширив свої володіння, що охопили більшу частину відомого на той час світу. Після його раптової смерті в 323 р. до н. е. імперія розпалася на кілька монархій: Птолемеїв у Єгипті, Селевкідів у Месопотамії та Ірані, Пергамське царство в Малій Азії та інші. Хоча ці держави часто ворогували між собою, вони мали спільні риси в економіці, соціальному устрої та культурі. Цей період, що тривав до завоювання Єгипту Римом, називають **еллінізмом**.

В елліністичних державах виникло багато нових міст на перехресті торговельних шляхів, що з'єднували Схід і Захід. Найкрасивішим містом

вважали **Пергам**, що став економічним і політичним центром Пергамського царства (263...133 рр. до н. е.).

Місто Пергам розташоване за 5 км від моря, на схилах пагорба заввишки 270 м. Над містом домінував **Акрополь**, окремі частини якого були розміщені віялоподібно на терасах (рис. 5.24). Ці тераси нагадували велетенські сходи, що підіймалися вгору. На самій вершині височіла цитадель, а нижче – палаци, храми та громадська торговельна площа – **агора**. На схилах Акрополя був також великий театр і **стоя** – галерея для прогулянок з рядами колон.

У римський період велич Пергамського акрополя підкреслили будівництвом храму Траяна та масивними підпірними стінами-арками із західного боку. У III-II ст. до н. е. тут збудували два палаци з великими перистильними дворами. Їхні стіни були облицьовані мармуром, а підлоги прикрашені мозаїками. Особливу популярність здобула мозаїка Сосія під назвою «Невиметена підлога», що ілюзорно зображувала залишки їжі (шкаралупу горіхів, риб'ячі кістки, лушпиння фруктів).

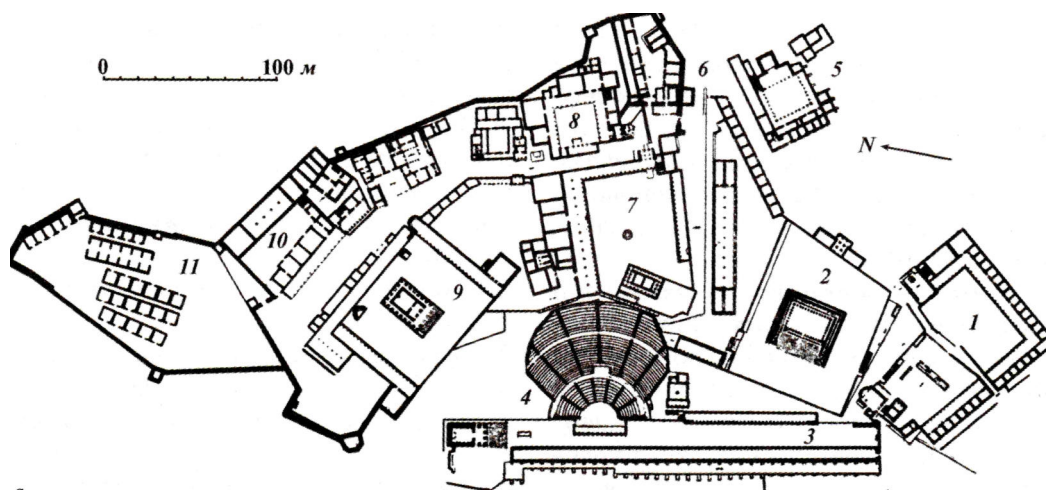

Рис. 5.24. План Пергамського акрополя, III...II ст. до н. е.:

- 1 – верхній ринок; 2 – Великий вівтар; 3 – стоя (галерея) театру; 4 – театр;
- 5 – героон (святилище обожненого героя); 6 – брама акрополя; 7 – святилище з храмом Афін і бібліотека; 8 – палаци; 9 – храм Траяна; 10 – казарми;
- 11 – арсенали

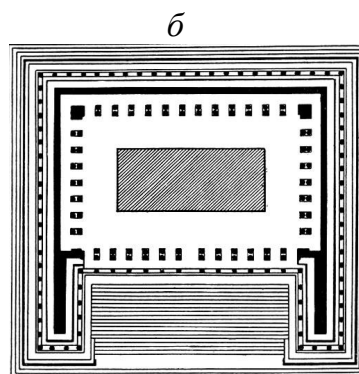
збудований у 180 р. до н. е. (рис. 5.24, 2). Він складається з високого монументального подіуму, що слугував основою, з широким фризом і винесеним карнизом (рис. 5.25, а). Із західного боку в подіум врізається східчастий марш завширшки 24 м, який веде на верхній майданчик для поклоніння Зевсу Сотеру (Рятівнику). На майданчику стояв жертовник – власне вівтар у вигляді трибуни. Верхній майданчик, розмірами 37,7 на 34,5 м, був оточений іонічною колонадою (рис. 5.24, б). Ця своєрідна

композиція органічно поєднала **перистильну** (оточення двору колонами) та **периптерну** (оточення будівлі колонами) структури.

a

Рис.
180 р.
ориг
бер

б

3 м,
рами
ійно

Подіум з усіх боків охоплював ши] виконаний у техніці горельєфу (майже крул Орестом, Діонісіадом та Менекратом.

зображують битву гігантів і богів, очолювану Зевсом. Розміщення скульптурного фриза на цокольній частині вітваря було нетиповим для грецької архітектури, що свідчить про вплив мистецтва Дворіччя, де рельєфні ортостати (вертикальні плити з рельєфами) часто розміщували в нижній частині стін.

За своїм художньо-історичним значенням Пергамський вітвар є однією з найвеличніших споруд еллінізму. Він є чудовим прикладом органічного синтезу архітектури, скульптури та колористики.

Фрагменти вітваря були вивезені з Пергама німецьким археологом Карлом Хуманом в період з 1878 по 1886 рік. Вітвар було реконструйовано і вперше відкрито для публіки в Пергамському музеї Берліна, який був збудований в 1930 р.

Пергамська школа мала значний вплив на багатьох митців, особливо в Малій Азії. Яскравим прикладом є статуя **Афродіти Мілоської** (II століття до н. е.), знайдена на острові Мелос, яка тепер зберігається в паризькому Луврі (рис. 5.26, *a*). Напис, знайдений поряд зі статуєю, вказує на скульптора **Агесандра** з Антіохії, що в Малій Азії. Обличчя богині класично прекрасне, але позбавлене холодності, воно сповнене пристрасті, характерної для жіночих образів пергамського мистецтва. Майстерна

обробка мarmуру на оголених частинах тіла створює враження оксамитової шкіри, а складки драпірування виконані з надзвичайною реалістичністю.

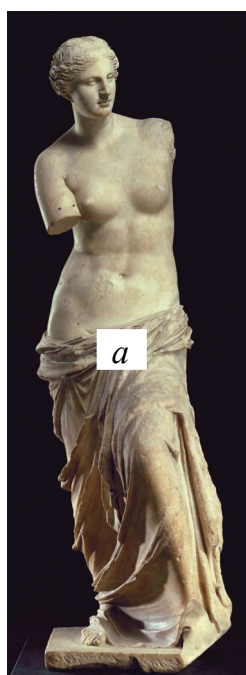

Рис. 5.26. Статуї

засе **періоду еллінізму,**

ролл Лувр, м. Париж, Франція

Хар а – Афродіти, II ст. до н. е.;

б – Ніки Самофракійської,

Ця : III ст. до н. е.

30 м, стояла з ногами, розст

Статуя була зруйнована землетрусом у 221 р. до н. е.

До **родоської школи** III століття до н. е. належить і знаменита статуя **Ніки Самофракійської**, що була монументом перемоги і стояла на скелі острова Самофракія в північній частині Егейського моря (рис. 5.26, б). Нині вона також експонується в Луврі. Богиня зображена в стрімкому пориві, вона ніби злітає з постаменту, оформленого у вигляді носової частини корабля. Її потужні крила розкриті за спиною, а тонкий одяг щільно облягає, підкреслюючи стрункість тіла.

Місто **Петра**, розташоване на території сучасної Йорданії, лежить на висоті понад 900 метрів над рівнем моря, на перехресті важливих торговельних шляхів, що з'єднували Червоне море з Дамаском, а Перську затоку – з Газою. Каравани, навантажені прянощами, долали суворі умови Аравійської пустелі, доки не досягали прохолодного вузького каньйону Сік, що вів до омріяної Петри. Вхід у долину був можливий лише через ущелини на півночі та півдні, тоді як зі сходу і заходу її захищали

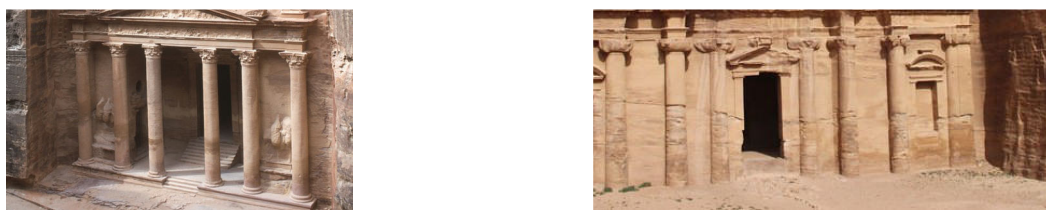
прямовисні скелі заввишки до 60 метрів. Тут мандрівники знаходили прохолодну воду, їжу та прихисток.

Протягом сотень років торгівля приносила Петрі величезні статки. Однак коли римляни відкрили морські шляхи на схід, сухопутна торгівля занепала, і Петра поступово зникла в пісках. Споруди «Стародавнього міста Петра», що належать до періоду еллінізму (II–I ст. до н. е.), чудово збереглися (рис. 5.27). У 1985 р. вони були включені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Рис. 5.27. Стародавнє місто Петра, Йорданія, I ст. до н. е.:
a – Гробниця ель-Хазне; *б* – гробниця ель-Дейр

її вел
 піско
 старс

Гробниця Ель-Хазне (Скарбниця) – це споруда з двоярусним фасадом, висіченим у скелі, заввишки понад 30 м. (рис. 5.27, *a*). Нижній ярус має чотириколонний портик із трикутним фронтоном, обрамлений коринфськими колонами. Над ним височіє напівкруглий павільйон, прикрашений зображеннями богині Ісіді, з коринфськими напівколонами, конічним дахом і урною на вершині. Цей павільйон оточений призматичними об'ємами з подвійними колонами, які підтримують зрізані кути фронтонів. Усі елементи фасаду активно виступають на тлі основної стіни. За фасадом розміщена кубічна поховальна камера з двома бічними приміщеннями. Розкопки 2006 року виявили наявність приміщень і на нижньому ярусі. Це одна з найкраще збережених споруд I століття до н. е.

Фасад **гробниці Ель-Дейр** також розділений на два яруси, а його висота сягає 44 метрів (рис. 5.27, б). На тлі стіни, що завершується антаблементом, виступають невеликі об'єми, обрамлені напівколонами та прикрашені імітаціями вікон із трикутними й лучковими сандриками. На другому ярусі круглий центральний павільйон оточений двома призматичними об'ємами з кутами фронтонів, доповненими з боків вузькими виступами з аналогічним декором.

5.6. Стильові особливості архітектури Стародавньої Греції

Архітектура Стародавньої Греції відкрила нову сторінку в історії світового мистецтва – епоху **античності**. Вона кардинально відрізняється від попередніх епох завдяки новому розумінню простору, зумовленому соціальним статусом вільної людини, не пригніченої деспотичною владою. Загалом грецька архітектура демонструє чітку еволюцію від простого до складного, від конструктивного до декоративного. Пам'яткам **гомерівського періоду** властиві такі риси:

- відокремлення несучої конструкції покриття з покрівлею від горищного перекриття, що призвело до появи кроков і горищного приміщення, а на торці споруди це відображалося фронтоном;
- акцентування входу до будівлі за допомогою відкритих колон;
- перехід від храму в антах до простильного типу;
- усунення однієї фронтальності та посилення пластичності з появою перистасу (колонади, що оточує будівлю).

Основні досягнення **архаїчної доби** (VII–VI ст. до н. е.):

- **винайдення архітектурних ордерів**: доричного та іонічного, які набули статусу класичних у монументальній архітектурі;
- формування основних типів храмів: в антах, простиль, амфіпростиль, периптер, диптер, псевдодиптер, а також громадських будівель (булевертії, стої, гімназії тощо);
- поступове удосконалення пропорцій ордерних форм і типів будівель, розвиток монументальної скульптури та її синтез з архітектурою.

Архітектура **класичного періоду** досягла вершин художньої виразності та гармонії. Для монументальних громадських будівель, храмів і ансамблів цього періоду, які перетворилися на пам'ятки світового значення, властиві:

- формування загальногрецьких архітектурних ордерів і типів храмів;
- поєднання загального і унікального, що виявилось в індивідуальному підході до кожної споруди;

- перетворення ордера із системи стояково-балкових конструкцій на гнучкий засіб для створення різних типів будівель і споруд та досягнення надзвичайних образних рішень;
- майстерне використання масштабності та пропорцій, застосування коректив зорового сприйняття та інших засобів художньої виразності;
- багатство і складність пластичного оздоблення, вишуканість деталей у поєднанні з величезними площинами, суміщення форм ордерів.

Архітектура **еллінізму** (IV – I ст. до н. е.) стала наступним кроком у розвитку світової архітектури. Меморіальним спорудам цього періоду притаманна взаємодія східних та античних архітектурних принципів:

- органічне поєднання грецького периптеру зі східною пірамідою, будівництво храмів на високих подіумах;
- поєднання грецького ордера з великими розмірами будівель, характерними для східних деспотій, використання скульптур для їхнього опорядження;
- дотримання двоярусності, традиційної для поховальних споруд Малої Азії.

Історична роль архітектури елінізму полягала в розширенні діапазону художніх і технічних засобів грецького зодчества та поширенні їхнього використання не лише серед народів Середземномор'я, а й в Азії. Численні досягнення еліністичного зодчества, зокрема містобудівна культура, планування міських ансамблів, різні типи будівель і прийоми їхнього опорядження, були успадковані Римом, особливо в пізньореспубліканський період.

Таким чином, архітектура Стародавньої Греції є однією з найвизначніших вершин у розвитку людської культури. Вона стала **еталоном** для інших народів і значною мірою визначила подальший розвиток світового зодчества. Передусім це стосується розроблених греками **архітектурних ордерів**, що згодом лягли в основу таких стилів, як ренесанс, бароко, класицизм, ампір та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Як географічні умови Греції, такі як гірський рельєф та велика кількість морів, вплинули на формування полісів та архітектурну діяльність?
2. Які особливості будівельної техніки та матеріалів, використовуваних у Стародавній Греції, свідчать про високий рівень інженерної думки (наприклад, мурування, скріплення каменів)?

3. Опишіть еволюцію храмового будівництва від гомерівського періоду до класичного. Поясніть, як змінювалися плани храмів та їхні пропорції.

4. Чим відрізняються доричний, іонічний та коринфський архітектурні ордери? Назвіть ключові елементи кожного з них та наведіть приклади храмів, де вони були використані.

5. Як «оптичні виправлення», застосовані в будівництві Парфенона, роблять його візуально досконалим?

6. Яку роль виконував Афіньський акрополь в житті міста? Як його асиметричне планування відображає основні принципи давньогрецької архітектури?

7. Чому Ерехтейон вважають унікальним прикладом іонічного стилю, незважаючи на його невеликі розміри та асиметрію?

8. Опишіть особливості житлової архітектури Стародавньої Греції, зокрема пастадний і перистильний типи будинків. Як вони були адаптовані до клімату?

9. Як Галікарнаський мавзолей поєднував у собі елементи східної та грецької архітектур? Чому його вважають прикладом архітектури еллінізму?

10. Як давньогрецька архітектура, на відміну від давньоєгипетської, була інтегрована в повсякденне життя поліса?

11. Які елементи грецького театру в Епідаврї були основними у досягненні ідеальної акустики та зручності для глядачів?

12. У чому полягає світоглядне значення Пергамського вівтаря. Як в його архітектурі та скульптурі поєднано східні й елліністичні риси?

6. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

6.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності

Природні та географічні умови. Стародавній Рим розташовувався на Апеннінському півострові, який з півночі захищений Альпами, а з інших боків омивається морями, що сприяло розвитку економічних і культурних зв'язків із народами Середземномор'я (рис. 6.1). Хоча

берегова лінія півострова менш порізана, ніж у Греції, на південному заході та півдні ули зручні бухти, які приваблювали грецьких колоністів.

Більша частина країни гориста. Через весь півострів простягаються Апеннінські гори з вулканічними формами. Просторі рівнини Етрурії, Лаціо, Кампанії та Ломбардії стали основними сільськогосподарськими районами. Численні річки, такі як По, Арно, Тибр і Гарільяно, використовувалися для судноплавства та водопостачання міст.

Рис. 6.1. Карта античної Італії, VIII...II ст. до н. е

Апеннінський півострів багатий на будівельний камінь, зокрема лаву, туфи, травертин, пеперин і мармур. Особливо важливим відкриттям стало використання пуцоланів (вулканічного піску), який, у поєднанні з гашеним вапном, давав змогу виготовляти надзвичайно міцні розчини та бетон. Вікові ліси, які вкривали гори, стали невичерпним джерелом будівельної деревини.

Клімат Італії неоднорідний через велику протяжність півострова. Хоча Альпи слугують бар'єром для холодних вітрів, у гірських районах температура може значно знижуватися. Однак на решті території літо тривале й тепле, а зими на узбережжі м'які та сонячні. Теплий клімат сприяв розвитку землеробства на родючих землях.

Етапи історії. За легендою, історія Риму починається як історія невеликої родової общини на річці Тибр. З VIII по VI ст. до н. е. в римській общині тривав процес розпаду родового ладу. У цей період етруски підкорили племена Середньої та Північної Італії, створивши федерацію 12 міст з околицями, схожих на грецькі поліси, очолювані царями. Так утворилась **етруська держава**. Родова аристократія, патриції

привласнили найкращі землі та політичну владу. Основну масу населення становили плебеї – дрібні та середні землероби, а пізніше ремісники й торговці. Рабів було небагато.

Наприкінці VI ст. до н. е. Рим стає аристократичною **рабовласницькою республікою**. Вищим органом влади був Сенат, що знаходився в руках патрициїв. У процесі боротьби за політичні права багаті плебеї увійшли до панівної групи, сформувавши нову аристократію – нобілітет. Завоювання грецьких міст на півдні Італії прискорило залучення римлян до більш розвиненої грецької культури.

З 60-х років III ст. до н. е. Рим вів війни за панування в усьому Середземномор'ї. Вирішальними подіями стало зруйнування Карфагена та перетворення Греції й Македонії на римські провінції (146 р. до н. е.). Римські володіння розширилися від Атлантичного океану до Євфрату, а походи Юлія Цезаря розсунули їхні кордони до Рейну та Британських островів. Рим перетворився на могутню середземноморську імперію. Збільшення чисельності рабів і дешева рабська праця витіснили вільних громадян, що призвело до появи нових соціальних груп – люмпен-пролетаріату та вершників (комерційних і військових кіл незначного походження). Криза республіканського устрою вилилася в серію громадянських воєн (повстання рабів, рухи дрібних землевласників, боротьба за владу). Ці конфлікти потребували сильної централізованої влади, і республіка занепала. Тимчасові військові диктатури, як-от Сулли чи тріумвіратів, завершилися в кінці I ст. до н. е. встановленням **принципату** – спадкової диктатури, прикритої республіканськими формами правління.

Період розквіту Римської імперії, що тривав з 27 року до н. е. до II ст. н. е., розпочався з переходу від республіканської форми правління до монархічної. Засновником нової форми правління, відомої як принципат, став Октавіан Август (30 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Він зосередив у своїх руках найважливіші державні посади, по суті ставши військовим диктатором, але при цьому формально зберігав республіканські інститути: сенат, народні збори та виборні магістратури. Цей компроміс задовольняв інтереси нобілів, вершників та провінційної аристократії. Август спирався на професійну армію найманців та розгалужений апарат імперської бюрократії.

Після Августа, за правління його наступників (14...68 рр. н. е.), відбулася подальша військова експансія імперії. Це сприяло не тільки територіальному розширенню, а й поширенню римської культури та мистецтва, причому римське зодчество збагатилося новими прийомами.

Економічна стабілізація імперії настала за династії Флавіїв (69...96 рр. н. е.), особливо після перемоги в Юдейській війні.

II століття н. е., період правління династії Антонінів, вважають «золотим століттям» Римської імперії. Це був час найвищого розквіту, але водночас і початок загальної кризи. Двома ключовими фігурами цього періоду були імператори Траян і Адріан. Траян – перший римський імператор, який походив з провінційної знаті. Його правління відзначилося агресивною завойовницькою політикою. Завдяки його військовим кампаніям – завоюванню Дакії, перетворенню Вірменії на римську провінцію та успішній війні з Парфією – імперія досягла максимального територіального розширення. На той час до її складу входили: в Європі – частина Британії, землі за Рейном і Дунаєм; на Сході – Мала Азія та Північна Месопотамія; на Півдні – Північна Африка.

Всиновлений спадкоємець Траяна, Адріан, приділяв значну увагу внутрішньому управлінню, зокрема провінціями. Його правління характеризується подальшою централізацією державних установ. Адріан активно підтримував розвиток міст у провінціях, надаючи їм римські громадянські права, що стимулювало їхнє економічне та культурне життя. Він також зміцнював кордони імперії, перейшовши до оборонної політики. Найвідомішим прикладом такої політики є будівництво Адріанового валу в Британії, який захищав провінцію від нападів північних племен (рис. 6.2).

Рис. 6.2. Карта Римської імперії, II ст. н. е.

...дини, в Рим проникає нова східна релігія – християнство. В цій релігії проповідується незвична для Риму ідея – рівності людей перед Творцем і, головне, любов Творця до всіх своїх творінь, що стало революцією в духовній етиці пізнього Риму. Опір старих язичницьких культів в особі жерців та імператорів,

проникненню християнства до Риму часто набував жорстоких форм у вигляді масових публічних тортур і страт.

Період **Пізньої імперії** (III – IV ст. н. е.) був позначений глибокою та всеосяжною кризою. Після громадянської війни до влади прийшов імператор **Септимій Север** (193...211 рр. н. е.). Однак його правління не змогло зупинити занепад. Декрет **Каракалли** 212 р. н. е., що надавав римське громадянство всьому вільному населенню імперії, не покращив становища народу. Розпочалася гостра політична криза: часта зміна імператорів; відокремлення провінцій і поява місцевих правителів; зростання впливу периферії, особливо східних провінцій. Ці процеси супроводжувалися кризою рабовласницької формації та культури. Нижчі верстви населення зубожіли, а старі язичницькі культи втрачали свою привабливість. Ставлення до рабів почало змінюватися – їх частіше відпускали на волю, і вони ставали вільними громадянами, що раніше було винятком.

На тлі цих змін у Рим проникає нова східна релігія – **християнство**. Вона проповідувала ідеї, незвичні для Риму: рівність людей перед Богом та його любов до всіх. Ця етична революція зустріла сильний опір з боку старих язичницьких культів, що призводило до жорстоких переслідувань християн, публічних тортур та страт. Незважаючи на це, християнство надалі поширювалося.

Наприкінці III – на початку IV ст. н. е. намітився офіційний розкол імперії. У 330 р. н. е. імператор Костянтин Великий (306...337 рр. н. е.) переніс столицю з Риму до міста Візантії, перейменувавши його на Константинополь. У 395 р. н. е. імперія остаточно розпалася на Західну Римську імперію та Східну Римську імперію. У 476 р. н. е. останнього імператора Західної Римської імперії усунено від влади, що вважається кінцем античної доби. Східна частина, відома як Візантійська імперія, проіснувала до 1453 року.

Культура та мистецтво Стародавнього Риму. На відміну від греків, які бачили в мистецтві передусім морально-виховне призначення, римляни надавали перевагу **утилітарності**. Римське мистецтво слугувало засобом звеличення Риму як світової держави, а не формою служіння богам. Це прагнення до монументальності та прославлення військових подвигів відобразилося у реалістичних рельєфах на тріумфальних арках і колонах та великих видовищних спорудах.

В архітектурі римляни зосереджувалися на інженерних рішеннях, міцності конструкцій, доцільності та економії. Важливими були швидкість будівництва та практичне застосування споруд.

Римляни значно розширили типологію будівель, створивши нові види споруд, яких не було в інших стародавніх цивілізацій: **амфітеатри**, **терми** (громадські лазні), **базиліки** (адміністративні та судові будівлі), **тріумфальні арки** та **колони** для увічнення військових перемог, **акведуки** для подачі води в міста.

Прагматичні римляни більше цінували не так авторів, як організаторів будівництва, тому історія зберегла переважно імена імператорів, які замовляли та фінансували ці грандіозні проекти.

Теоретичні надбання римської архітектури. Масштабне будівництво в Римській імперії вимагало висококваліфікованих архітекторів та інженерів. Це стимулювало теоретичні дослідження, спрямовані на узагальнення накопиченого досвіду.

Ключовим теоретичним надбанням епохи є трактат «**Десять книг про архітектуру**», написаний військовим інженером і архітектором **Марком Вітрувієм Полліоном** у I ст. до н. е. Ця праця є справжньою енциклопедією знань з архітектури та інженерної справи свого часу. Вона мала величезний вплив на розвиток архітектурної теорії в наступні епохи, особливо в період **Відродження та класицизму**.

Трактат Вітрувія охоплює широкий спектр тем, потрібних для архітектора: **книги I, III, IV** – основні категорії архітектурної естетики, класифікація будівель, а також докладний опис **храмів та ордерів**; **книга II** – будівельні матеріали та їх властивості; **книги V, VI** – проектування різноманітних громадських будівель (форуми, базиліки, терми, театри) та житлових будинків; **книга VII** – опоряджувальні роботи; **книга VIII** – водопостачання, будівництво акведуків; **книга IX** – астрономія, конструювання сонячних і водяних годинників; **книга X** – механіка, будівельні та військові машини.

Джерелами для Вітрувія слугували як його власний досвід, так і праці грецьких теоретиків та римського автора Варрона. В основі теоретичних поглядів Вітрувія лежить концепція, що **архітектура** – це синтез трьох ключових елементів:

- **міцність** (*Firmitas*) – конструктивна надійність.
- **користь** (*Utilitas*) – функціональність і зручність.
- **краса** (*Venustas*) – естетична досконалість.

Особливе значення в його роботі має **теорія ордерів**, яка стала основою для багатьох пізніших трактатів і значною мірою визначила розвиток архітектурного стилю в наступні століття.

Будівельні матеріали, характер будівництва і конструкції. Основним будівельним матеріалом Стародавнього Риму є **камінь**. Найбільш зручним для обробки стали різновиди **м'якого туфу**. Особливо цінувався **травертин** (твердий вапняк), який використовували ощадливо, лише в місцях найбільших навантажень споруд, наприклад, у кутах або основах арок. З каменю зводили храми, громадські та інженерні споруди, тоді як житлові будинки спочатку будували з цегли-сирцю. З кінця II ст. н. е. почали широко використовувати **випалену цеглу**. Цікаво, що в стінах терм (римських лазень) застосовували пустотілі цегляні блоки для влаштування системи обігріву гарячим повітрям.

Римляни запозичили будівельні прийоми в етрусків, але згодом їх удосконалили. У V – III ст. до н. е. вони розробили «нормальну кладку» з тесаних блоків у формі паралелепіпедів різних розмірів.

Римський бетон (*Opus caementicium*)

Справжньою революцією в будівництві стало винайдення **римського бетону**. Його розробка розпочалася з використання вапняного розчину в бутовій кладці. Ключовою відмінністю римського бетону було використання **пуцолану** – вулканічного попелу (названого на честь міста Поццуолі) – замість звичайного піску. Пуцолан надавав розчину виняткової водонепроникності, міцності та сприяв швидкому твердінню.

Спочатку бетон використовували лише як заповнювач для простору між стінами з тесаного каменю. З часом, зменшуючи розміри каменів у суміші, римляни перетворили бетон на самостійний будівельний матеріал. Необлицьований бетон переважно застосовували для фундаментів. Зовнішні стіни з бетону зазвичай облицьовували одним із чотирьох способів: ***opus incertum*** – облицьовання каменем неправильної форми; ***opus reticulatum*** – квадратні камені, укладені по діагоналі; ***opus testaceum*** – випалена цегла у формі зрізаних пірамід; ***opus mixtum*** – змішане мурування з цегли та каменю.

Використання бетону було економічно вигідним, оскільки дало змогу застосовувати менш кваліфіковану працю рабів та поступово витіснило трудомістку техніку сухої кладки. Технологія бетону відкрила нові можливості для розвитку **аркових і склепінчастих конструкцій**. Хоча склепіння були відомі раніше, саме римляни, завдяки бетону, зробили їх практичними та поширеними. Вони перекривали бетонними

склепіннями приміщення найрізноманітніших форм, їх бетонували по дерев'яних кружалах і тимчасових підпірках. Уламки таких склепінь збереглися на руїнах римських споруд.

Римляни застосовували три основні типи склепінчастих перекриттів:

- **циліндричні склепіння**, які спирались на дві поздовжні товсті стіни приміщень з прямокутними планами;
- **хрестові склепіння**, якими перекривались приміщення переважно з квадратними планами, оскільки передавали тиск лише на кути, даючи змогу робити великі віконні та дверні прорізи в стінах;
- **куполи**, які використовували для покриттів круглих приміщень, а **напівкуполи** – для ніш і виступів (екседр, абсид тощо).

Особливістю римських бетонних склепінь було **армування цегляними каркасами**. Випалена цегла у вигляді аркових ребер стала важливим компонентом більшості склепінчастих покриттів будівель в імператорський період. В циліндричних склепіннях по дерев'яних кружалах мурувались паралельні цегляні арки, в хрестових – діагональні ребра і крайові найбільш напружені ділянки, в куполах – ребра і кільця. Армування склепінчастих покриттів римських споруд цегляними каркасами укріплювало їх найбільш напружені ділянки, забезпечувало більш рівномірний розподіл зусиль, запобігало нерівномірним усадкам бетону і утворенню тріщин, покращувало їхню міцність у разі сейсмічних впливів. Для полегшення ваги склепінь і куполів використовували легку пемзу і керамічні посудини, які також слугували резонаторами.

Значного розвитку в римську епоху набули дерев'яні конструкції. Бетонна техніка потребувала використання опалубки, іноді у вигляді складних дерев'яних стержньових конструкцій. Для покриттів будівель з великими прогонами використовували конструкції, які нагадують сучасні ферми. В будівництві використовували бронзу. Збереглися рисунки і спогади архітекторів епохи Відродження про крокви портика Пантеону, виготовлені з товстих листів бронзи, з'єднаних бронзовими заклепками. Залізо використовували у вигляді скоб, штирів, хомутів, затяжок та інших елементів скріплення.

Римляни досягли високої майстерності в **оздоблювальних роботах**. Після зведення основних несучих конструкцій їх облицьовували мармуром, порфіром, алебастром та яшмою. Для міцного зчеплення плит з бетоном використовували розчин та металеві скоби.

Усередині приміщень застосовували спеціальний тиньк «*opus albarium*», до якого додавали мармуровий порошок. Поверх цієї штукатурки виконували живопис – фреску, темперу, лакову або воскову техніку. Підлоги та стіни часто прикрашали різнокольоровими мозаїками з каменю, скла або мармурових плит.

Характер архітектури. Розвиток римської архітектури ґрунтується на поєднанні та засвоєнні художніх традицій етрусків, класичної Греції та еллінізму. Етруски започаткували компонування римських житлових будинків, храмів, гробниць і, що найважливіше, конструювання склепінь. Особливістю етрусського житла був **атріум** – центральне приміщення, що освітлювалося крізь отвір у покритті, під яким розміщували басейн для збирання дощової води. Римляни повторили цю композицію та збагатили атріумну схему грецьким перистилем – двір житлового будинку оточили колонадою. Це створило гармонійний та функціональний простір.

Типи житлових будинків. Серед житлових будівель римлян розрізняють дві основні групи: міські будинки та заміські вілли. Хоча в Італії міські будинки збереглися погано, міста **Помпеї** та **Геркуланум**, засипані вулканічним попелом у 79 р. н. е., дали змогу відтворити повну картину розвитку римського житла.

Житло для бідних. Люди з низьким достатком проживали в невеликих будинках, які склалися з трьох-чотирьох кімнат. Будівлі дрібних торговців і ремісників, відомі як **таберни**, поєднували в собі майстерні або лавки з житловими кімнатами на антресолях чи на другому поверсі.

Патриціанське житло (домус). Заможні римляни жили у великих будинках, які іноді займали цілий квартал. Цей тип житла, що називався **домусом**, був подальшим розвитком етрусського атріумного будинку, збагаченого грецькими елементами (рис. 6.3).

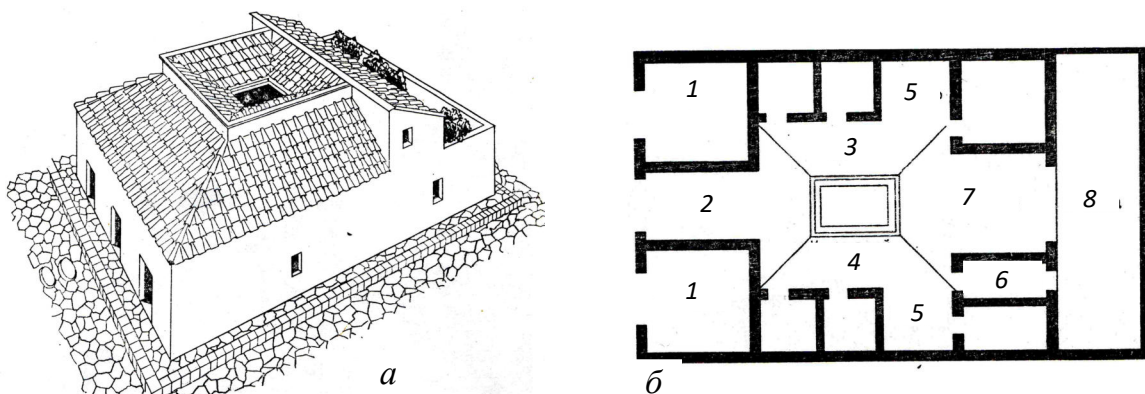

Рис. 6.3. Італійський домус: *а* – реконструкція; *б* – план; 1 – таберна; 2 – вестибюль; 3 – атріум; 4 – імплувій; 5 – крило; 6 – коридор; 7 – таблінум; 8 – город

Італійський домус являв собою прямокутну будівлю, глухі стіни якої подекуди мали вузькі прорізи, призначені для вентиляції. Головним фасадом слугувала одна з торцевих стін, в середині якої був вхідний портал. Його фланкували двері таберн, які зазвичай розміщували в передній частині будинку. Вестибюль приводив в атріум – великий двір в центрі будівлі, навколо якого групувались житлові та господарські приміщення. Атріум мав покриття з квадратним прорізом у центрі – комплювієм, через який потрапляло світло і дощова вода, що стікала в басейн – імплувій. Зазвичай для збирання води під імплувієм розміщували цистерну. До атріуму праворуч і ліворуч примикали напівтемні спальні – кубікули, до яких світло надходило з атріуму, та комори. Далі, симетрично до осі атріуму розташовувалися два однакових, відкритих у нього приміщення, які мають назву «крила». На протилежному від входу боці влаштовували припідняту на одну сходинку залу – табліум. У давні часи табліум виконував функцію головного приміщення будівлі: там стояло подружнє ложе і відбувались трапези. Пізніше він слугував для ділових занять господаря сім'ї, прийому клієнтів тощо. По боках табліуму знаходились кімнати і коридор для проходу на город.

У **храмовому будівництві** римляни ввели в композицію грецького периптеру риси етрусської архітектури та свої індивідуальні. Замість трисхідчастого стилобату вони використали високий подіум, піднятися на який можна було високими парадними сходами лише з одного торцевого боку. Тут само був глибокий портик з двома чи трьома рядами колон. З поздовжніх боків і глухого торця цели храм оточував один ряд напівколон. Грецький периптер перетворився в **римський псевдопериптер**.

Монументальні, найчастіше циліндричні гробниці етрусків стали прообразом **циліндричних римських гробниць**.

Грецьке зодчество римляни асимілювали насамперед шляхом широкого використання ордерів. Римляни перейняли у греків головні елементи їхнього архітектурного стилю – колону і архітрава та приєднали до них арку, склепіння і бані, які запозичили в етрусків. Це одночасне використання архітрава і арки – головна ознака римського стилю. Яскравим прикладом такого поєднання є Колізей у Римі. Тут арки кожного ярусу спираються на устої, в яких закріплені колони, що виконують роль контрфорсів. Колони з'єднані зі стіною, а тому вони не є єдиними опорами антаблемента. Зразки самостійних арочних

конструкцій пізніше почали використовувати в римських базиліках. Таким чином, у римських спорудах вперше почали використовувати **аркаду** – розміщені у ряд арки, що спираються на колони або пілони. Прийнято відрізняти: **ордерна аркада** – сполучення ордерних елементів (колон, тричетвертних колон, напівколон або пілястр) з арками, яка завершується загальним антаблементом або карнизом; **аркада на колонах** – сполучення склепінчастої та стояково-балкової конструктивних систем у вигляді арок, які спираються на капітелі колон або на відповідні відрізки антаблементу над капітелями.

Ордери та їхній розвиток у поєднанні зі стіною і склепінчастими конструкціями. В римській архітектурі ордер, який дістав розвиток на основі грецьких зразків, надалі залишався одним з основних засобів художньої виразності. На відміну від Греції в Римській імперії використовували ордери п'ятьох видів: **тосканський, доричний, іонічний, коринфський і композитний** (рис. 6.4).

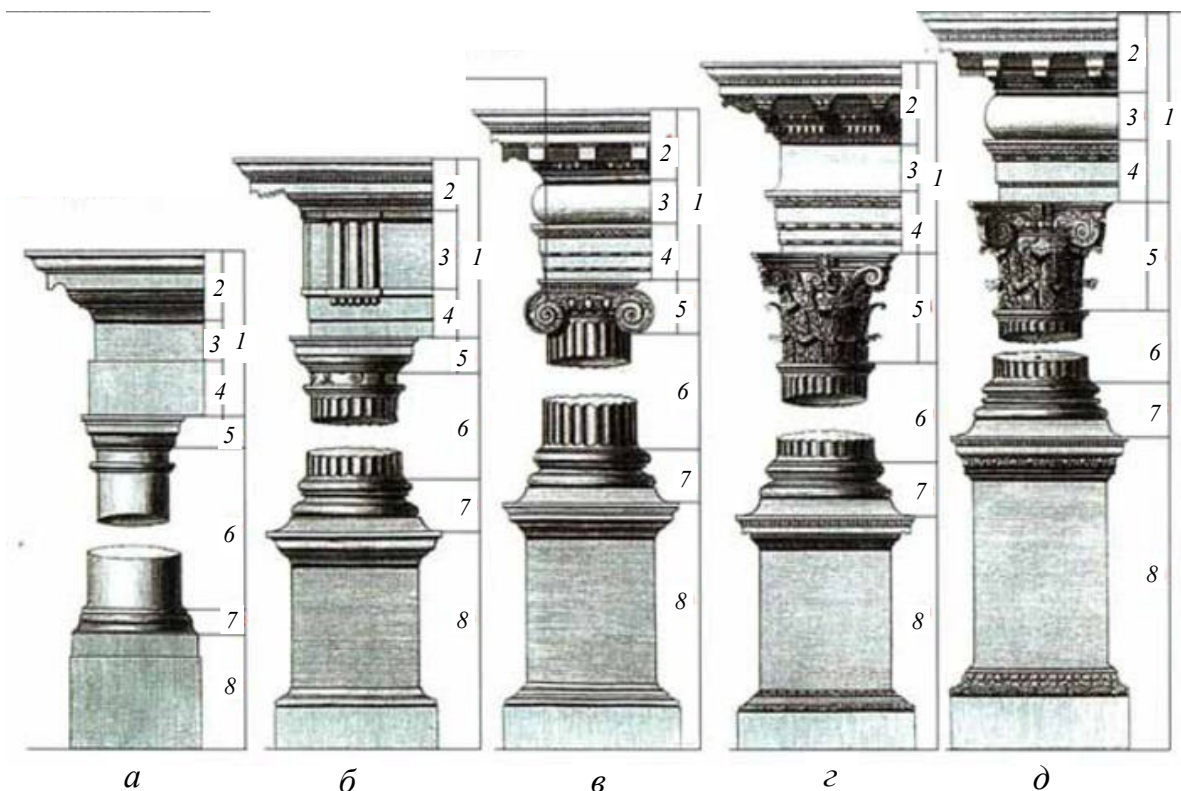

Рис. 6.4. Архітектурні ордери Стародавнього Риму: *а* – тосканський; *б* – римсько-доричний; *в* – римсько-іонічний; *г* – коринфський; *д* – композитний; *1* – антаблемент; *2* – карниз; *3* – фриз; *4* – архітрав; *5* – капітель; *6* – стовбур колони; *7* – база; *8* – п'єдистал; *9* – волюта

Тосканський ордер – найпростіший, має масивні гладкі колони без канелюр і спрощений варіант доричного антаблементу.

Римсько-доричний ордер, на відміну від грецького доричного, має більш стрункі пропорції колон і відносно меншу висоту антаблемента, колони найчастіше не мають канелюр, але спираються на бази, карниз має більш розвинуту підтримувальну частину, в якій часто немає мутул (кронштейнів у вигляді виступів). Римсько-доричний ордер римляни використовували рідко, тому що він не узгоджувався з їхнім поняттям про розкіш. Зразки втоплених в стіну доричних колон можна побачити на фасаді театру Марцелла в Римі.

Римсько-іонічний ордер найбільше нагадував грецькі зразки. Відрізняється від грецького варіанта переважно формою капітелі, яка у римлян мала волюти з усіх чотирьох боків, при цьому на кутах капітелі вони витягувались за напрямками їхніх діагоналей. Трохи ускладнились елементи карниза, в якому підтримувальна частина за висотою наблизилась приблизно до вінчальної.

Коринфський ордер, який не набув у Греції значного поширення, в Римі став одним з панівних ордерів, особливо в імператорський період. Для нього характерні стрункі пропорції та декоративне багатство. Його розкішна подовжена капітель з витонченими кутовими волютами і трьома ярусами стилізованих листків аканта, що неначе з'являються з колони, стовбур якої найчастіше канелюрований і має багату профільовану базу. **Акант** (*Acanthus*), багаторічна трава, що поширена в Середземноморському регіоні. Карниз коринфського ордера подібний до римсько-іонічного, але доповнюється модильйонами – різними кронштейнами із завитками, які підтримують виносну плиту. Архітрав має численне орнаментальне членування.

Композитний ордер був винайдений римлянами, використовували його переважно для прикрашання тріумфальних арок. Капітель таких колон є поєднанням іонічного ордера у верхній частині з коринфським. Інші деталі скомпоновані за зразками коринфських і пишно орнаментовані.

Грецькі будівлі зазвичай були одноповерховими, а римські – більш різноманітного і складного призначення почали споруджувати багатоповерховими. Ордери, найчастіше замуrowані в стіну напівколони або пілястри, поставлені в два (або більше) яруси, які втратили своє конструктивне значення, використовували переважно з декоративною метою. Терми, храми, амфітеатри, водопроводи, мости, гробниці, базиліки, форуми – всі ці споруди свідчать про велич Риму і високий рівень інженерного мистецтва, поєднаного з умінням найкращим чином використовувати місцеві будівельні матеріали.

6.2. Архітектура республіканського періоду (508...27 рр. до н. е.)

Найкращими свідченнями архітектури римського світу є **міста Помпеї, Геркуланум і Торре-Аннунціата**, розташовані поблизу сучасного Неаполя. Вони загинули внаслідок виверження вулкана Везувій у 79 р. н.е. Після масштабних розкопок, розпочатих у середині XVIII століття, ці стародавні міста постали перед істориками та археологами у всій своїй повноті: від величі їхніх храмів і портиків до громадських убиралень та публічних будівель. Під багатометровою товщею вулканічного попелу та лави було знайдено вулиці, будинки з повним умеблюванням, а також людей і тварин, що не встигли врятуватися. Зараз тут облаштовано музей просто неба «Розкопки Помпеї». У 1997 році археологічні зони міст Помпеї, Геркуланум, Стабії та інші були внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО (рис. 6.5).

Рис. 6.5. Музей просто неба на території римських міст Помпеї, Геркуланум і Торре-Аннунціата, які загинули через виверження вулкана в 79 р. н. е.

Розбудова Помпеїв тривала роками, відображаючи різні історичні періоди. Місто зростало повільно і не мало суворого регулярного плану. Найдавніша його частина – західна, збудована ще самнітами, є найбільш хаотичною. Цей район прилягає до Морських воріт і Форуму. Нові райони римської доби (II ст. до н. е.) мають регулярне планування: мережу прямокутних кварталів і своєрідну ромбоподібну форму, відповідну поверхні лавового плато Везувію. Над містом і Неаполітанською затокою панувала велична вершина Везувію. До неї спрямовані дві головні міські магістралі – вулиці Стабіанська та Меркурія завширшки 9...7,5 м.

У республіканський період усі різноманітні форми громадського життя міста зосереджувалися на форумі. Тут стояли храми головних богів – покровителів міста, відбувалися народні зібрання і виступи державних діячів, велася жвава торгівля, зберігалася скарбниця. У святкові дні форум перетворювався на глядацьку залу – в центрі площі відбувалися бої гладіаторів.

Прикладом ранньої стадії розвитку республіканського періоду є **форум Помпеїв**, створений у III ст. до н. е., до нього належали храми Юпітера та Аполлона (рис. 6.6).

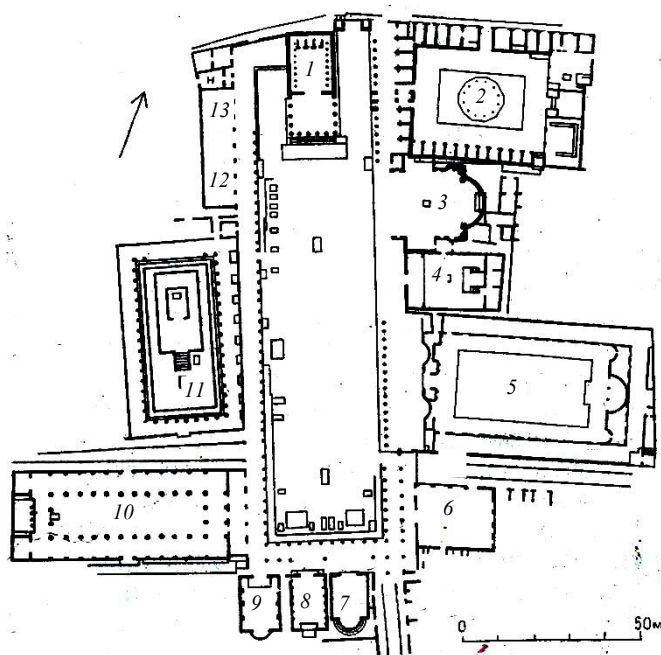

Рис. 6.6. План форуму Помпеїв:

- 1 – храм Юпітера; 2 – мацелум;
- 3 – атрій міських ларів; 4 – храм Веспасіана; 5 – будівля Євмахії;
- 6 – коміцій; 7 – архів; 8 – курія;
- 9 – будівля еділів; 10 – базиліка;
- 11 – храм Аполлона; 12 – ринок;
- 13 – латріна

Форум (від латинського *forum* – площа) у Помпеях мав неупорядкований характер. Короткий бік витягнутого з півночі на південь форуму замикав храм Юпітера, що здіймався на високому подіумі на тлі Везувію. Храм Аполлона своїм довгим боком обмежував площу із заходу. У II ст. до н. е. форум оточили з трьох боків портики, які надали його нерегулярним обрисам форму прямокутника (38 x 142 м). Для виділення площі як арени для гладіаторських ігор портики підняли на одну сходинку вище. Вони утворювали двоярусні криті галереї для глядачів.

Під час перебудови форуму в I ст. до н. е., коли місто увійшло до складу Римської імперії, легкі сірі туфові колонади почали замінювати білими колонами з травертину, що мали масивніші пропорції. У цей час за портиками спорудили низку громадських будівель. Праворуч від перебудованого в розкішніших формах храму Юпітера з'явився мацелум – м'ясний ринок, де зосередилася торгівля. Поряд із ним зведені храми

міських ларів та Августа, пізніше перебудований і присвячений Веспасіану. Ділову зону форуму сформували базиліка, курія на південному боці площі та будівля євмахії – об'єднання торговців вовною, що слугувало також складом і ринком для цього товару.

Так було в основному завершено архітектурне оформлення центру периферійного міста Помпеї. Споруди та монументи на майдані були зруйновані під час землетрусу 62 р. н. е. Керівництво міста розпочало відновлювальні роботи, які не встигло закінчити до драматичної загибелі міста внаслідок виверження вулкана в 79 р. н. е. Покриття з м'якого туфу замінили на травертин. На майдані досі лежать кам'яні брили, призначені для склепінь, мурів і «барабанів» майбутніх колон.

Велике місце в житті римлян посідали різноманітні видовища: драматичні та мімічні вистави, гладіаторські бої, змагання колісниць тощо. В епоху ранньої республіки для театральних вистав споруджували тимчасові дерев'яні театри. Найдавнішим кам'яним театром, що зберігся до нашого часу, є **Великий театр у Помпеях**, збудований у III – II ст. до н. е. і реконструйований у 75 році до н. е. (рис. 6.7).

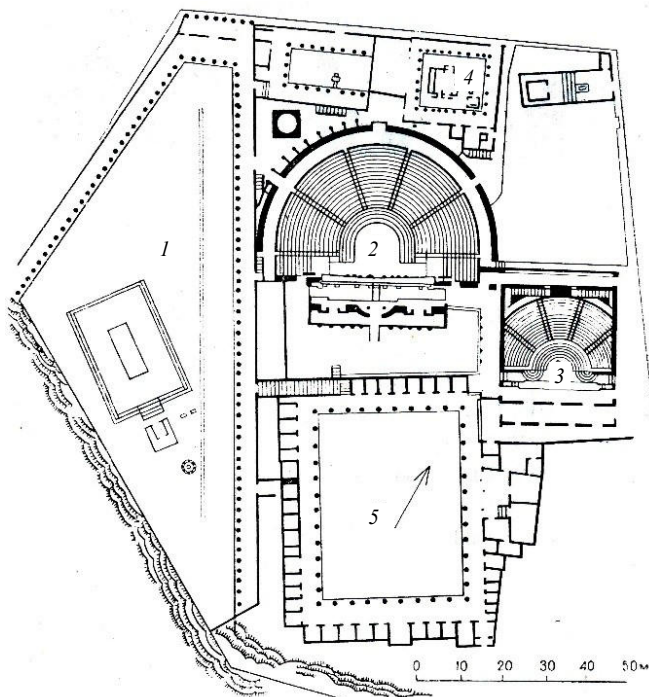

Рис. 6.7. План театрів і Трикутного форуму Помпеї, III – II ст. до н. е., перебудований у 75 р. до н. е.:
1 – трикутний форум;
2 – великий театр; 3 – малий театр (одеон); 4 – храм Ізиди;
5 – портик театру, пізніше казарма гладіаторів

Дві стадії будівництва демонструють процес формування театру римського типу. Спочатку Великий театр нагадував грецький, у якому зберігався зв'язок із природою та відокремленість окремих елементів. Розміщені півколом місця для глядачів – **театрон** – були влаштовані на східцях, врізаних у схил. Орхестра, що описувала коло, була ще грецького типу, а сцена являла собою окрему будівлю. За сценою знаходився

великий чотирибічний портик, який слугував фое, а пізніше був перетворений на перистиль для гладіаторських казарм.

Під час реконструкції театру по його краях спорудили склепінчастий коридор (**крипту**), що став опорою для п'ятьох додаткових рядів місць. Кінці напівкруглих місць для глядачів і сцену з'єднали склепіннями, над якими з'явилися місця для почесних гостей – **трибуналія**. Це поєднало раніше розрізнені частини театру, що є характерною рисою римського театру. Особливістю Великого театру в Помпеях є також вперше організована система входу та виходу глядачів через **субструкції**. П'ять тисяч людей, які заповнювали Великий театр, могли проходити не лише через головні входи біля сцени, а й через крипту з її трьома виходами.

Малий театр у Помпеях (Одеон), не пов'язаний зі схилом, був збудований у 80...75 рр. до н. е. одразу як єдина споруда. Прямокутна в плані будівля театру (27 x 27 м) мала покриття і була прикрашена всередині настінними розписами. У кутах за напівкруглими рядами місць були розміщені сходи, а за ними – ще кілька глядацьких рядів. Змінилася і форма оркестри: вона стала напівкруглою та вмістила крісла для почесних громадян. Театр був розрахований на 1200 глядачів і призначався для музичних та поетичних вистав перед обраною публікою.

У республіканський період була споруджена **Аппієва дорога** – найважливіша антична дорога Стародавнього Риму для сполучення з Грецією, Єгиптом і Малою Азією. Перша частина дороги, завдовжки 195 кілометрів, була прокладена в 312 р. до н. е. за цензора Аппія Клавдія. Щоб випрямити лінію дороги, будівельники зрізали пагорби, засипали яри та западини, а також зводили підпірні споруди й **субструкції**. Дорога мала кам'яне вимощення і двосхилий профіль для відведення води. Частина дороги, яка збереглася до нашого часу, вимощена масивними каменями, внесена до списку Світової спадщини ЮНЕСКО (рис. 6.6).

Рис. 6.8.
Апієва дорога,
м. Рим, Італія,
312 р. до н. е.

Першою монументальною спорудою з бетону республіканського періоду є **портик Еміліїв**, збудований у 174 р. до н. е. для зберігання зерна в Емпоріумі (порту Риму, розташованому нижче за течією Тибру). Споруда мала вигляд величезної прямокутної будівлі завдовжки 487 м і завширшки 60 м, витягнутої вздовж річки. Її внутрішній простір був розділений бетонними стовпами (розміром 2,08 х 1,45 м) на 50 коротких **нефів**, перекритих напівциліндричними склепіннями прогоном 8,3 м, які східчасто піднімалися від берега Тибру (рис. 6.9). Фасад, виконаний з тесаного туфу, був розділений на **прясла**, фланковані пілястрами, з арковими дверима внизу та двома віконними прорізами такої ж форми вгорі. Стіни будівлі зведені з бетону, а їхня поверхня облицьована **опус інцертум** (*opus incertum*). Кути споруди та клинчасті арки над дверними і віконними прорізами вимуровані з прямокутних кам'яних блоків. Багаторазове повторення однакових компонентів підкреслювало утилітарний характер споруди, її масштаб і величні розміри. Простота композиції та типовість елементів внутрішніх стовпів, навантажених арками, давали змогу широко використовувати некваліфіковану працю рабів. **Портик Еміліїв** – видатний зразок ранньоримського будівельного мистецтва.

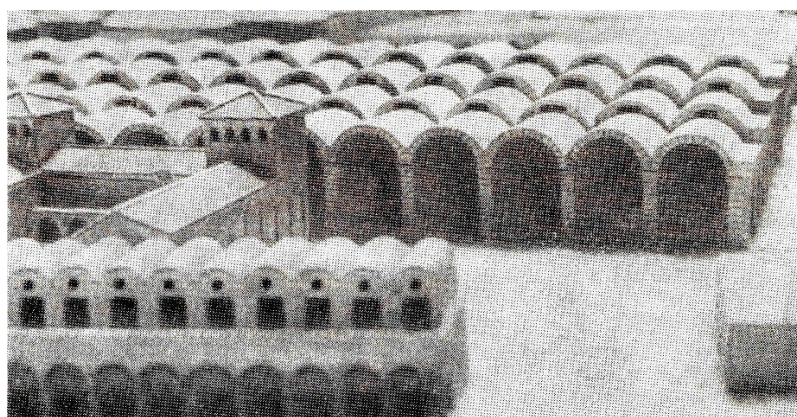
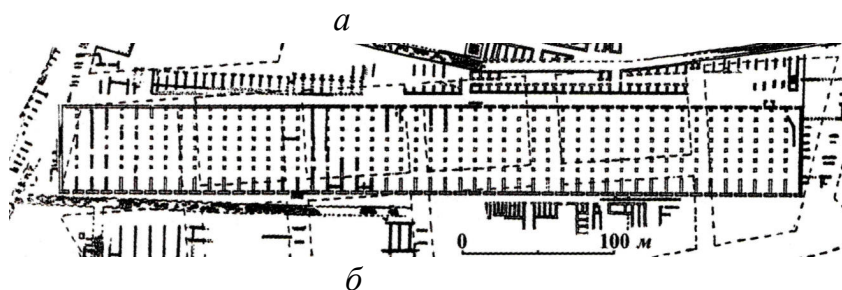

Рис. 6.9. Портик Еміліїв в Емпорії, м. Рим, Італія, 174 р. до н. е:
a – реконструкція;
б – план

До II століття до н. е. належить створення нового типу римських інженерних споруд – **аркового акведука**. Хоча підземні водопроводи в каналах і трубах з каменю чи кераміки широко використовувалися як у Стародавній Греції, так і в країнах Сходу.

Акведук – це споруда у вигляді низки монументальних мостів, естакад чи стін з каналом прямокутного перерізу у верхній частині. Він був покритий склепінчастою конструкцією або кам'яною плитою і призначений для проведення водоводу з вільним дзеркалом водного потоку. Вода подавалася від віддаленого високого джерела через яри, ущелини, річки, дороги та поля до населених пунктів.

В епоху республіки в Римі споруджено чотири акведуки: **Аква Аппія** (312 р. до н. е.); **Анніо Ветус** (272 р. до н. е.); **Аква Марція** (144 р. до н. е.); **Аква Тепула** (125 р. до н. е.).

Перші два водопроводи в Римі були прокладені під землею. Третій – **Акведук Марція** – був водночас технічним та архітектурним шедевром. Його загальна довжина сягала 91,3 км, з яких останні 10 км були надземними. Руїни цього акведука збереглися і дозволяють дати загальну характеристику споруди (рис. 6.10). Саме тут уперше була використана конструктивна система арок для водогону, яку раніше застосовували лише для спорудження мостів.

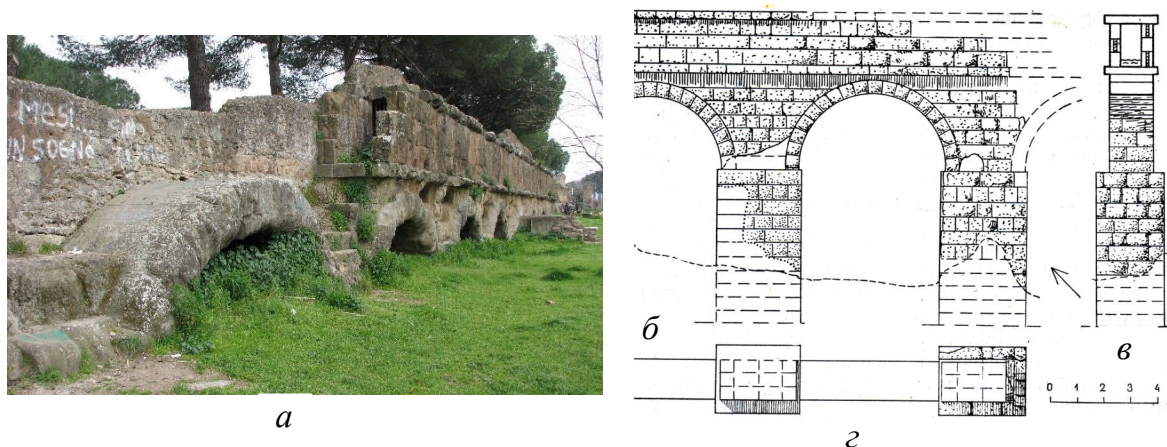

Рис. 6.10. Акведук Марція, м. Рим, Італія, 144...140 рр. до н. е:

a – сучасний вигляд; *б* – фасад; *в* – розріз; *г* – план

Значна частина акведука проходить на **аркових субструкціях** – прямокутних стовпах завширшки 2...3,3 м, складених регулярною квадратною кладкою з тесаного туфу. Субструкції з'єднані між собою півциркульними арками діаметром 5,55 м. Загальна висота споруди сягала 15 м від рівня землі, але на збереженій ділянці вона була меншою – приблизно 6 м від фундаменту до п'ят арок.

Основним принципом акведука Марція є чітке виявлення конструкції: арки вільно спираються на масивні стовпи, що створює помітну межу між стовпом і аркою. Плити днища та перекриття кам'яного каналу трохи виступають, утворюючи чіткі горизонтальні лінії, що

відокремлюють його від несучої конструкції та завершують споруду. Цю блискуче винайдену конструктивну систему та її досконалі пропорції широко застосовували в наступні століття для спорудження акведуків, що забезпечували водою міста імперії.

Водогін Пон-дю-Гар: шедевр давньоримської інженерії

Новітні дослідження свідчать, що в період 40...60 років до нашої ери був споруджений водогін **Пон-дю-Гар**. Його довжина становила 50 км, а завданням було постачати воду до найдавнішого римського міста **Нім**, що нині на території Франції. Для того щоби забезпечити самоплив води, будівельники створили нахил каналу в середньому 250 мм на 1 км довжини. Різниця висот між початком водогону та кінцевою точкою в Німі становила лише 12 м. На більшій частині шляху водогін пролягав під землею, і лише в деяких місцях – по аркадах акведуків.

Пон-дю-Гар – це найвищий давньоримський акведук, збудований над річкою Гардон у французькому департаменті Гар, поблизу міста Ремюлен (рис. 6.11). Цей масивний арковий міст має три яруси, його довжина сягає 275 м, а висота – 48 м. Акведук складається з: нижнього ярусу – шість арок; середнього ярусу – 11 арок; верхнього ярусу – 35 арок. Споруду звели з місцевого вапняку, причому не застосовуючи будівельний розчин. Вага окремих блоків сягала 6 тон.

У XVIII столітті поряд з нижнім ярусом акведука звели новий міст. А у 1985 році Пон-дю-Гар було внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, що підкреслює його унікальність та історичне значення.

Рис. 6.11.
Акведук Пон-
дю-Гар,
Франція,
60...40 рр. до н. е.

У республіканський період Стародавнього Риму, в II ст. до н. е., розпочалося будівництво кам'яних мостів. До того часу мости були дерев'яними або мали дерев'яні прогони та кам'яні опори. Перший

повністю кам'яний міст – **Емілія** (нині відомий як *Ponte Rotto* – Зламаний міст) – був споруджений у Римі в 179 р. до н. е. Згодом його неодноразово перебудовували, тому уявити його первісну конструкцію досить складно.

Із п'ятьох аркових прогонів мосту Емілія до нашого часу зберігся один прогін завдовжки 24,4 м і два устої завширшки 7,92 м. Устої були полегшені нішами (розвантажувальними арочками), що є характерною рисою цього періоду (рис. 6.12).

Рис. 6.12. Міст Емілія, «Зламаний міст», річка Тибр, м. Рим, Італія, 179 р. до н. е.

Мости через **річку Тибр** на околицях Риму стали чудовою школою мостобудування. Саме тут були розроблені два композиційні прийоми: **збільшення прогонів арок** за невеликої довжини мосту і **багатопрогоновість**, що була зумовлена великою шириною русла річки. При цьому прогони арок ближче до кінців мосту зменшувалися.

Яскравим прикладом такого підходу є **міст Мульвія**, зведений у 109 р. до н. е. (рис. 6.13) Центральну частину мосту утворювали чотири великі арки – дві середні по 18,5 м, з'єднані великими устоями, та по одній арці прогоном по 17,9 м з кожного боку. Біля самих берегів були дві менші арки (7,25 м і 9,28 м). Устої були захищені східчастими хвилерізами та полегшені невеликими наскрізними арковими прорізами.

Мости на острові Ескулапа: Фабриція та Цестія

Наступними за часом спорудження стали два мости, які з'єднали **острів Ескулапа** з берегами Тибру (рис. 6.14). Лівий за течією називається **мостом Фабриція**, а правий – **мостом Цестія**. Обидва мости були споруджені в 69...57 рр. до н. е., що збігається з початком діяльності Юлія Цезаря.

Рис. 6.14.
Арочні
мости,
р. Тибр, м. Рим,
Італія,
62 р. до н. е.:
a – Фабриція;
б – Цестія

б

Міст Фабриція, збудований трохи раніше, вирізняється більш витонченим оформленням. Це міст завдовжки 62 м і завширшки 5,5 м, що має дві великі напівкруглі арки прогоном 24,5 м. Вони спираються на середній устій, полегшений склепінчастою камерою. Несучі конструкції мосту виконані з туфу, а зовнішнє личкування – з травертину. Арки обрамлені тонкими пілястрами, які разом з архівольтом – стрічкою з клинчастих каменів навколо арки, підтримують максимально спрощений архітрав – нижню частину антаблемента моста (рис. 6.14, *a*).

Міст Цестія спочатку був двопрогінним, але за часів імператора Граціана його перебудували на трипрогінний. Широка середня арка мала прогін 22,5 м, а дві крайні – по 5,6 м. У XIX ст. під час розширення каналу міст був перебудований, а крайні арки розширені (рис. 6.14, *б*).

Мости Фабриція та Цестія, разом із гострокінцевим у плані островом

Рис. 6.13. Міст Мульвія, річка Тибр, м. Рим, Італія, 109 р. до н. е.

височить замок Ескулапа. Обидва мости, особливо міст Фабриція, є шедеврами римської інженерної техніки. Вони стали органічною частиною міського ансамблю, перетворивши інженерні споруди на справжні об'єкти архітектури, подібно до арок акведуків.

На відміну від арок акведуків, які мали досить невеликі прогони (до 6 м), великопрогонові аркові конструкції мостів Фабриція і Цестія стали надзвичайно сміливим новаторством, що залишилося неперевершеним у пізніші часи давньоримської архітектури.

Місто Рим, де зосереджена більшість пам'яток періоду пізньої республіки, виникло, за переказами, у VIII ст. до н. е. Центр міста сформувався в межах болотистої рівнини, обмеженої трьома пагорбами: **Капітолієм, Палатином і Квіриналом.**

У долині біля підніжжя Капітолійського пагорба в IV ст. до н. е. виникла центральна площа Стародавнього Риму – **Римський форум** (Форум Романум). Спочатку тут торгували продовольством, але пізніше торгівлю перенесли за межі головної площі. Хаотична забудова Римського форуму дістала свій композиційний центр після зведення у 78 р. до н. е. на південно-східному схилі Капітолія будівлі державного архіву – **Табулярія** (рис. 6.15, 1).

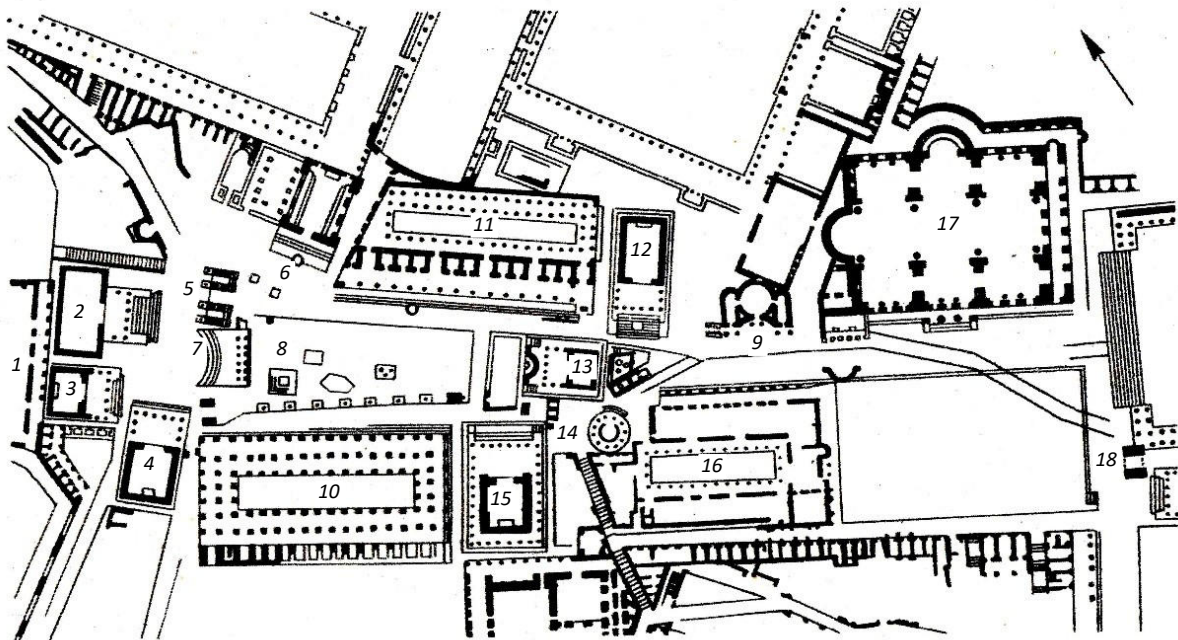

Рис. 6.15. Форум Романум, IVст. до н. е. – IV ст. н. е.:

1 – Табулярія; 2, 3, 4 – храми Конкордії, Веспасіана, Сатурна; 5 – арка Септимія Севера; 6 – Чорний камінь; 7 – Ростра; 8 – колона на честь Фоки; 9 – Віа сакра; 10, 11 – базиліки Юлія і Емілія; 12...15 – храми Антонія Пія, Цезаря, Вести, Кастора і Полукса; 16 – будівля весталок; 17 – базиліка Максенція, 18 – арка Тита

Ця двоповерхова споруда піднята над форумом на 15-метрові субструкції (*substructios*). Її головний фасад являв собою майже глуху стіну з низкою невеликих вікон, яка приховувала субструкції (основу будівлі). Відкрита галерея першого поверху заввишки до 10 м, що складається з 11 арок прогоном 3,6 м, перекрита зімкнутими бетонними склепіннями. Зовнішні стовпи галереї, які сприймають розпір від склепінь, підсилені з внутрішнього боку виступами, а зовні – доричними півколонами. Іонічна колонада другого поверху не збереглася. На фасаді будівлі Табулярія **арка вперше була об'єднана з ордером**, що утворило новий архітектурний елемент – **ордерну аркаду**. Основні конструкції будівлі виконані з бетону, але всі її зовнішні стіни складені з тесаного туфу. У Табулярії вперше успішно вирішили проблему фасаду багатоповерхової будівлі та ефективно використали склепіння різних типів. Строга й урочиста будівля домінувала над форумом, слугуючи символом державної влади.

У середині I ст. до н. е. Римський форум реконструювали. Його рівень підняли новим кам'яним вимощенням, а ряд споруд, таких як **базиліка Емілія**, **храм Вести**, будівлі **Весталок** та ораторські трибуни **Ростри**, були перебудовані. Одночасно розпочалося будівництво **базиліки Юлія** та склепінчастих переходів під форумом (завширшки 1,5 м за висоти 2,4 м).

Тіснота Римського форуму та політичні розрахунки Цезаря призвели до спорудження в 54...46 рр. до н. е. нового **Форуму Цезаря**. Замість базиліки, де зосереджувалося суспільне життя громадян, тут був зведений **храм Венери-Родительки** – покровительки роду Юліїв. До храму була звернена кінна статуя Юлія Цезаря. Таким чином, був зроблений перший крок до обоження особистості правителя, що пізніше переросло в культ імператорів. Численні громадські функції форуму звелися до поклоніння правителю. З народної площі форум перетворився на архітектурний ансамбль, який стверджував владу диктатора.

Споруди Стародавнього Риму часів республіки свідчать про цілковите володіння грецьким архітектурним ордером. Серед пам'яток монументального зодчества, що збереглися до нашого часу, найбільш відомими є круглі **храми богинь Вести і Сибілли**, збудовані в II - I ст. до н. е. (рис. 6.16). Один з них був споруджений на Форумі Романум у центрі

Риму, другий – на березі Тибру, на Бичачому ринку, а третій – за 30 км на схід від Риму, у місті Тібур (рис. 6.16, в).

Усі три храми є **толосами** – круглими спорудами, що складаються з цели (внутрішнього приміщення), оточеного колонами коринфського ордера. Вони стояли на високих подіумах. У храмах богині Вести постійно підтримували священний вогонь, дим від якого виходив крізь отвір у покритті. Сучасні руїни храму Вести на **Форумі Романум**, які можна побачити тепер, датуються перебудовою, виконаною за часів імператора Септимія Севера у III ст. н. е. (рис. 6.16, а).

Круглий храм Вести на **Бичачому ринку** в Римі збудований з орфостатів (вертикальних блоків) привезеного пароського мармуру, що є прикладом грецької техніки мурування (рис. 6.16, б). Він має елегантні коринфські колони класичного типу.

Круглий храм **Сибілли в Тібурі** стоїть на крутому обриві (рис. 6.16, в). Його головна вісь підкреслена сходами, а вхідний проріз та вікна звужуються догори. Целла храму зведена з бетону, облицьована травертином і поштукатурена. Колони коринфського ордера і легкий

а

б

в

Рис. 6.16. Круглі храми Стародавнього Риму, II...I ст. до н. е.:

а – богині Вести на Римському форумі;

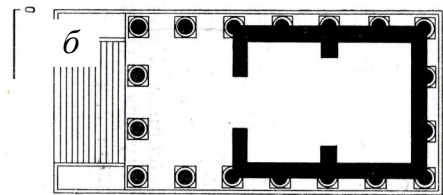
б – богині Вести на Бичачому форумі в Римі; в – богині Сибілли у Тібурі

Наприкінці республіканського періоду, приблизно в 42...38 рр. до н. е., на Бичачому форумі в Римі був споруджений **храм Фортуни Віріліс** (рис. 6.17). Це єдиний храм республіканського періоду, який добре зберігся до наших днів. Будівля була зведена з туфу, тоді як її подіум, кути цели та колони – з травертину. Храм має чіткий поділ на три рівні частини: портик і дві цели. На високому подіумі, що завершується

елегантним профілем, зведено двочасткову целлу та двопрогінний портик (рис. 6.17, в). Іонічний портик храму з чотирма колонами на головному фасаді за пропорціями подібний до квадрата. Колони спираються на аттичні бази, які складаються з плінта та двох валів. Канелюровані фусты (стовбури) колон, увінчані двофасадними капітелями, несуть розвинений антаблемент. Скульптурний фриз утворений гірляндами, що чергуються з канделябрами та людськими фігурами. Особливістю споруди є те, що колони на бічних стінах целли виділялися лише на половину свого

a

в

Рис. 6.17. Храм Фортуни Вірліс, м. Рим, Італія, 42...38 рр. до н. е.: *a* – сучасний вигляд; *б* – реконструкція фасаду; *в* – план

Поховальні традиції Римської республіки розвивалися, ґрутуючись на **етруських звичаях**. Гробниці розміщували вздовж доріг, найпоширенішим типом був **тумулус** – насипний курган, оточений високою підпільною стінкою з масивних кам'яних блоків, що називається **крепідю**. В тумулусах урни з прахом зберігалися в спеціальних кам'яних камерах. Яскравим прикладом такої спадковості етруських традицій є **мавзолей Юліїв**, споруджений у 40-х роках до н. е. у французькому місті Гланум (рис. 6.18, *a*). Це **кенотаф** – пам'ятник на честь загиблих у бою юних племінників Юлія Цезаря. Споруда заввишки 19,5 м є радше символом пам'яті, ніж місцем поховання.

Згодом у поховальній архітектурі римлян з'явилися нові елементи:

- крепіда трансформувалася в **масивний барабан**;
- барабан почали встановлювати на високий **призматичний подіум**.

Ці зміни найкраще ілюструє **мавзолей Цецилії Метелли**, збудований у 30 р. до н. е. на Аппієвій дорозі в Римі. Його вважають одним із найвидатніших пам'яток римського поховального зодчества.

Споруда є масивним циліндром діаметром 29,5 м, що стоїть на кубічній основі зі стороною 32,3 м (рис. 6.18, *а*). Барабан, виконаний з монолітного бетону й облицьований травертиновими блоками, завершується мармуровим карнизом і фризом, прикрашеним витонченими **гірляндами**. На одному з боків фриза є рельєфне зображення трофеїв і пам'ятна дошка з написом. Вхід до мавзолею, малопомітний з дороги, вів через коридор до високої камери зі склепінчастим перекриттям, облицьованої цеглою. Ця споруда була не так гробницею, як монументом на честь похованої особи. Первісно будівля мала конічне завершення, але воно не збереглося. У Середні віки мавзолей став частиною замку Кастані.

Й
ш

р
ляд пам'ят

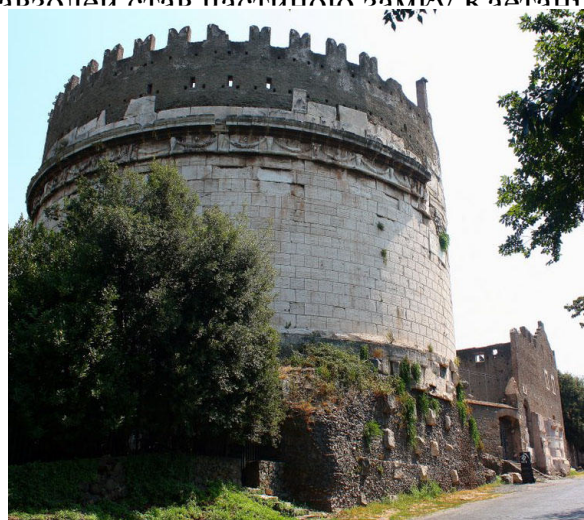

Рис. 6.18. Римські мавзолеї республіканського періоду: *а* – кенотаф Юліїв, м. Гланум, Франція, 40 р. до н. е.; *б* – Цецилія Метелли на Аппієвій дорозі, м. Рим, Італія, 30 р. до н. е. *б*

Архітектура республіканського періоду стала етапом формування унікального римського стилю, що поєднав грецькі ордерні традиції з інноваційними інженерними рішеннями, такими як використання бетону, арок та склепінь. У цей час було закладено основи монументального будівництва громадських центрів (форумів), складних гідротехнічних споруд (акведуків) та стратегічних доріг, що забезпечували життєдіяльність і єдність держави. Розвиток таких споруд, як Табулярій, портик Еміліїв та

театр у Помпеях, продемонстрував перехід від суто утилітарних конструкцій до величних архітектурних ансамблів, що згодом стали взірцем для всієї Римської імперії.

6.3. Архітектура імператорського періоду (27 р. до н. е....476 р. н. е.)

Період громадянських війн у I ст. до н. е. завершився встановленням нової державної системи – **імперії**. У 27 р. до н. е. до влади прийшов Октавіан Август, і відтоді почалася майже п'ятисотлітня епоха імперії. Цей час став піком розвитку рабовласницького ладу та початком переходу до феодалізму. Мистецтво й архітектура в цей період були інструментом для зміцнення імператорської влади, прославляли її силу, щедрість, а також ідею обожнення правителя.

Для реалізації амбітних будівельних проєктів римляни вдосконалили будівельну систему, поєднавши в конструкціях **випалену цеглу** та **«римський бетон»**. Цеглу використовували як арматуру у вигляді ребер, арок, горизонтальних в'язей або як прошарки, що чергувалися з бетонними шарами. Ця технологія дозволила ефективно використовувати працю рабів, які виконували основну роботу – замішували бетон і клали стіни, що значно прискорило й здешевило будівництво.

У міру розширення кордонів імперії посилювалися торговельні зв'язки, що стимулювало зведення нових міст з форумами та інфраструктурою. Виникали нові типи громадських будівель та споруд: базиліки, театри, амфітеатри, цирки, терми, палаци, храми, меморіальні споруди, мости, акведуки та тріумфальні арки.

Рим став головним містом величезної імперії, і початок імператорського періоду відзначився грандіозною перебудовою столиці. За словами античних авторів, **Октавіан Август «отримав Рим цегляним, а залишив його мармуровим»**. Місто також пережило масштабну реконструкцію після великої пожежі 64 р. н. е., що знищила дві третини будівель. Незважаючи на значні зміни, планувальна структура Рима майже не змінилася. Нові магістралі, що вели до столиці, збігалися в районі форумів, формуючи радіальну структуру. Однак через нерівний рельєф міста, яке було розташоване на семи пагорбах, ця система виглядала дещо хаотичною.

Рим поділявся на дві частини: **місто на пагорбах** – район аристократії з розкішними особняками та **місто в низинах** – район бідноти з багатоповерховими прибутковими будинками (**інсулами**).

В імператорський період територія Рима значно розширилась. Почуття безпеки, що давала могутність імперії, призвело до того, що старі міські стіни, збудовані ще в IV ст. до н. е. за царя Сервія Туллія, поступово

руйнувалися. Нові оборонні стіни, відомі як **стіни Авреліана**, почали зводити в 70-х роках III ст. н. е.

Стіни загальною довжиною 19 км були збудовані з бетону й облицьовані цеглою. Вони мали 6 м у висоту і 3,6 м у товщину, а зверху був **парапет з мерлонами** (простінками між амбразурами). Через кожні 30 м розташовувалися прямокутні вежі. У стінах було 11 головних та кілька другорядних воріт, які фланкували квадратні або круглі вежі. Пізніше для стін використовували двоярусний тип, де на невисокій основі розміщувалася галерея з бійницями, а на покритті парапет з мерлонами.

Центральна частина імперського Рима була сильно розвинена й включала: систему **форумів** у долині; Капітолійський пагорб з **храмом Юпітера**; Палатинський пагорб з імператорським **палацом Флавіїв**.

Поруч із цими ключовими об'єктами в 70-х роках н. е. були зведені Колізей (амфітеатр Флавіїв), храм Клавдія, терми Траяна, храм Венери і Роми. Колізей, зокрема, був приставлений з боку Капітелія, підкре

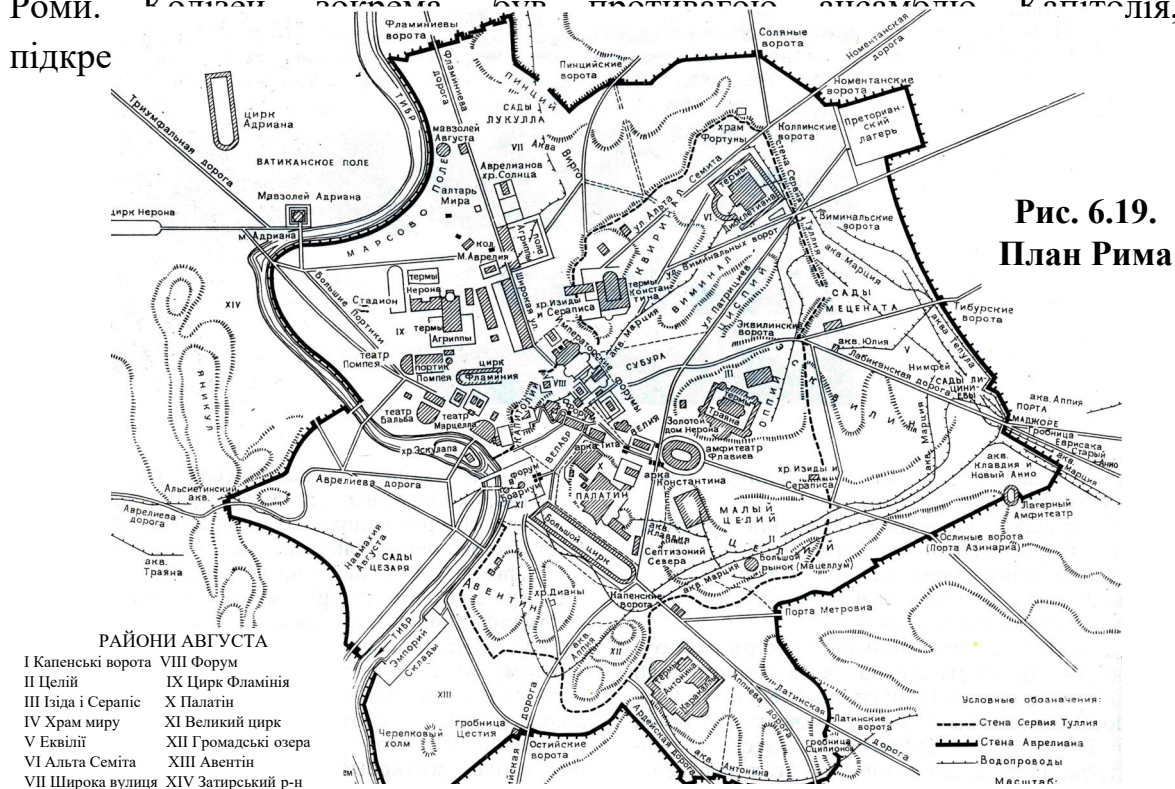
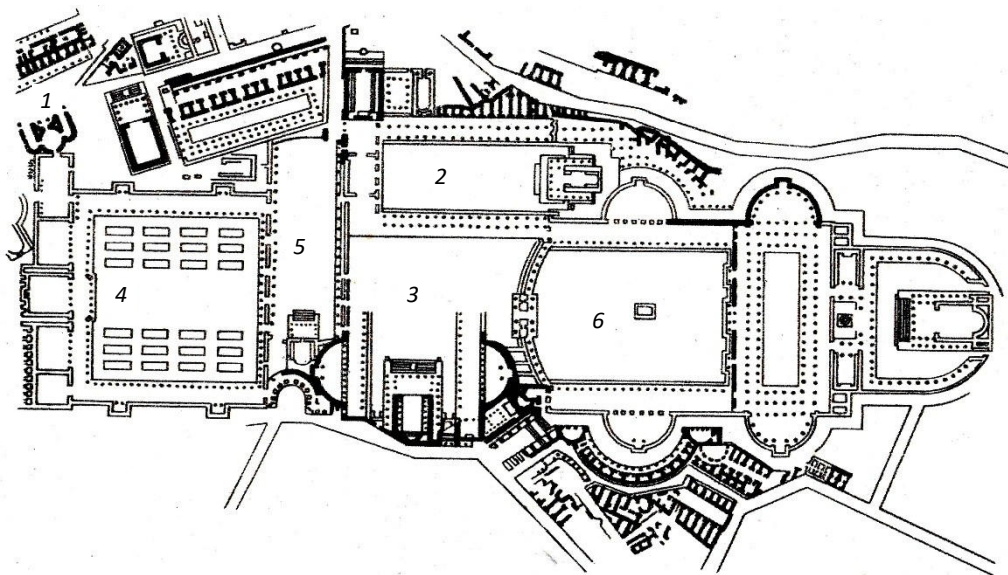

Рис. 6.19.
План Рима

Форум Цезаря республіканського періоду, перестав вмщувати населення Риму. В 2 р. до н. е. був відкритий **форум Августа**, який розмістили перпендикулярно до форуму Цезаря (рис. 6.20, 3). Від сусіднього густонаселеного кварталу Субури його ізолювала глуха стіна висотою 36 м. Форум Августа – це подальший етап у розвитку типів

імператорських форумів. Він зберіг основні риси плану форуму Цезаря, але храм був розміщений упритул до задньої стіни форуму, а бокові стіни утворили два півкола – **екседри**, які фланкували храм, і надали площі характеру протяжного осьового ансамблю з центром, виділеним крилами. Екседри, відділені колонадою від портиків, стали своєрідними містами історичної слави Риму. На золотистому фоні їх мармурових стін, в нішах між півколонами, подвійним рядом витупали бронзові та мармурові статуї великих полководців і законотворців. Відсутність торгівлі підсилювало парадний характер площі, вимощеної кольоровим.

Через постійне зростання населення Риму форум Цезаря республіканського періоду вже не міг вмістити всіх мешканців. Тому у 2 році до н. е. було відкрито **форум Августа**, що став важливим кроком у розвитку імператорських форумів. Він був розташований перпендикулярно до форуму Цезаря та ізольований від сусіднього густонаселеного району Субури високою 36-метровою глухою стіною, (рис. 6.20, 3). Форум Августа зберіг основні риси попередника, але отримав важливі нововведення: **Храм Марса Ультора** (*лат. Mars Ultor*) був розміщений впритул до задньої стіни, що стало звичайною практикою для пізніших форумів; бічні стіни утворили дві **екседри** (напівкруглі ніші), які фланкували храм і надавали площі характеру протяжного осьового ансамблю. Екседри, відокремлені від портиків колонадою, стали місцем прославлення історичної слави Риму. На золотистому мармуровому тлі їхніх стін, у нішах між півколонами, стояли бронзові та мармурові статуї видатних полководців і законодавців. Відсутність торговельних лавок підкреслювала парадний характер площі, вимощеної різнобарвним мармуром.

Псевдопериптеральний храм Марса Ультора, присвячений божественному Меснику, вважався одним із найвеличніших у Римі. Його фасад прикрашали вісім **коринфських колон**. У середині храму знаходилися шедеври грецької скульптури, а в абсиді стояли колосальні статуї Марса і Венери. Статуя самого імператора з'явилася на форумі лише після його смерті. Архітектура форуму Августа створювала ефект закритого простору. Глухі стіни відмежовували відвідувачів від зовнішнього світу, спрямовуючи їхню увагу безпосередньо на величний храм. На жаль, до наших днів збереглося лише кілька колон храму і сходи (рис. 6.21).

Рис. 6.21. Форум Августа, м. Рим, Італія, 2 р. до н. е., сучасний вигляд

Наступний в хронології римських форумів – **Форум Миру**, також відомий як Форум Веспасіана (рис. 6.20, 4). Він був спроектований архітектором Рабрієм у 75 р. н. е. після Іудейської війни. Цей форум, який за своїм призначенням нагадував музей, слугував для зберігання трофеїв з Єрусалиму та вивезених з Греції творів мистецтва.

Форум Миру, розміри якого становили 115 x 125 м, мав унікальне композиційне рішення. У його центральній частині знаходився **сад із зеленими насадженнями**, що слугували мальовничим фоном для розставлених скульптур. Цим він відрізнявся від попередніх форумів, де центральну частину займала відкрита площа. Уздовж стін форуму розташовувався колонний портик. У глибині, навпроти входу до саду, були три приміщення, розділені колонами: високе центральне – **Храм Миру**; два менші бічні – **бібліотеки**. Одна з цих бібліотек збереглася до наших днів і є частиною церкви Косми і Даміана. Новою рисою в композиції Форуму Миру стало те, що храм не домінував в ансамблі.

Рис. 6.20. Імператорські форуми, I ст. до н. е. – II ст. н. е.: 1 – Романум, II ст. до н. е.; 2 – Цезаря, 46 р. до н. е.; 3 – Августа, 2 р. до н. е.; 4, 5 – Веспасіана і Нерви, кінець I ст. н. е.; 6 – Траяна, 113 р., арх. Аполлодор з Дамаска

Прохідний форум, також відомий як **Форум Нерви**, був спроектований архітектором Рабірієм у 97 р. н. е. (рис. 6.20, 5). Він розташований між стінами форумів Августа та Веспасіана. Через свою обмежену площу він виконував функцію переходу, з'єднуючи сусідні форуми. Рабірій майстерно вирішив проблему обмеженого простору. Форум був оточений двома лініями невисоких колонад, які виступали уздовж стін, з багатим фігурним антаблементом прикрашеним скульптурою. Він гармонійно інтегрував сусідні споруди: з одного боку він закрив екседру форуму Августа зсередини, додавши арку біля невеликого храму Мінерви; з боку міста вихід замаскували іншою екседрою; з іншого боку, що межував з базилікою Емілія, Рабірій огородив ділянку закругленою стіною з вхідною аркою в кутку. Ці рішення дозволили створити елегантний, хоч і вузький, простір, який поєднав ключові архітектурні ансамблі імперського Риму.

Форум Траяна, збудований у 113 р. н. е. за проєктом **Аполлодора Дамаського**, став останнім і найвеличнішим з імператорських форумів. Він перевершив усіх своїх попередників і ознаменував новий етап в архітектурі громадських споруд (рис. 6.20, 6). На відміну від ранніх форумів з одним перистильним двором, форум Траяна був складним комплексом, що складався з декількох частин.

Головна прямокутна площа завдовжки 200 метрів була обрамлена наскрізними колонадами. За ними розташовувалися так звані **лавки Траяна** – два гігантських півкола, звернені до центральної площі. Праве півколо, що складалося з п'яти ярусів, було збудоване на схилі пагорба Квіринал. Поздовжня вісь форуму була чітко виражена завдяки **тріумфальній арці Траяна** (117 р.) біля входу та портику **базиліки Ульпія** навпроти. Це візуально підкреслювало витягнуту форму площі та спрямовувало відвідувачів у її глибину. У центрі площі, вимощеної мармуровою мозаїкою, височіла велична **кінна статуя імператора Траяна** з позолоченої бронзи.

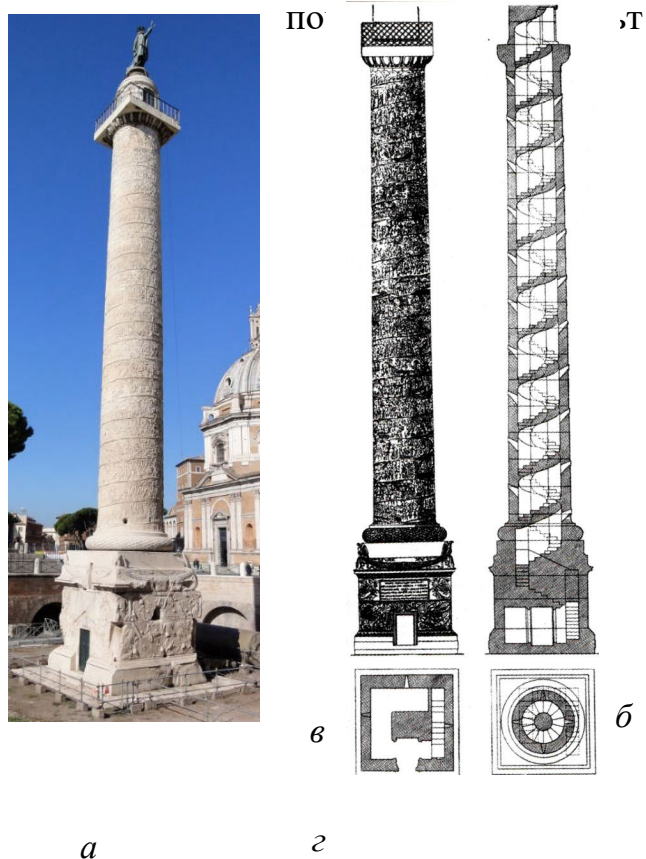
Базиліка Ульпія (55 x 159 м) була найбільшою в Стародавньому Римі. Її п'ятинефна структура закінчувалася двома півкруглими екседрами, що гармонійно перегукувалися з півколами ринку.

За базилікою, на головній осі комплексу, знаходився невеликий перистильний двір із меморіальною **Колоною Траяна** заввишки 38 метрів. Її стовбур обвивав гігантський рельєфний сувій, що зображував військові подвиги імператора (рис. 6.22). По обидва боки від колони розташовувалися **дві бібліотеки** – для грецької та латинської літератури, з терас яких можна було розглядати розфарбовані рельєфи. Колона,

встановлена на кубічному п'єдесталі, була виконана в дусі доричного ордера. Спочатку її увінчував бронзовий орел, символ військової могутності. Після смерті імператора його замінили статуєю Траяна, а прах його самого та його дружини поховали в п'єдесталі.

За двором з колоною розташовувався **храм Траяна**, будівництво якого було звичним для того обожненого імператора витісненим

Рис. 6.22. Колона Траяна,
м. Рим, Італія,
арх. Аполлодор Дамаський,
113 р. н. е.;
a – сучасний вигляд;
б – фасад; *в* – розріз;
г – плани нижньої та
верхньої частин

Форум Траяна став останнім і найвидатнішим досягненням римської архітектури у своєму типі. Він підсумував еволюцію центральної міської площі, яка з місця громадського життя перетворилася на монументальний пам'ятник військової слави імператора, місце для зберігання трофеїв і роздачі подарунків народу.

Форуми також будувалися в містах Римської імперії та провінціях, що отримали права колонії. На відміну від форумів у столиці, вони довгий час залишалися центрами громадського життя і тому краще збереглися.

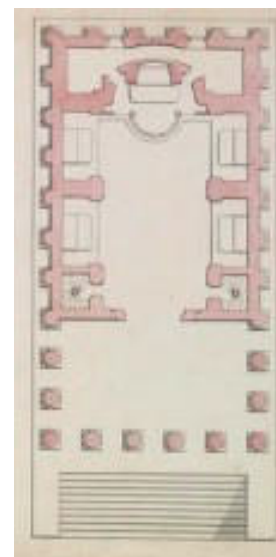
Провінційні форуми мали прямокутний план, як правило, з **Капітолієм** або **базилікою** в центрі площі. Вони були скромнішими, ніж у Римі, але повторювали столичні типи, адаптуючи їх до місцевих умов.

Яскравим прикладом є форум у місті **Немауз** (сучасний Нім, Франція) з храмом **Мезон-Карре**. Збудований у 20...19 рр. до н. е. з рожевого вапняку, цей храм пізніше був присвячений спадкоємцям імператорі Августа – Гаю та Юлію Цезарям. Завдяки своєму прямокутному плану він отримав назву «*Maison Carree*» (фр.

«Прямокутний будинок») (рис. 6.23). Храм внесений спадщини ЮНЕСКО.

а

б

Рис. 6.23. Мезон Карре, м. Нім, Франція, 19 р. до н. е.:
а – сучасний вигляд; *б* – план

Цей етрусько-римський псевдопериптер, хоч і був порівняно невеликим (13 x 26 м), привертає увагу високим подіумом і ретельно пропрацьованими деталями, зокрема скульптурним фризом. На головному фасаді трикутний фронтон підтримують шість коринфських колон. За ними розташована зовнішня колонада (птерон) глибиною в три прольоти. У 1823 р. храм Мезон-Карре було оголошено національним музеєм, і сьогодні в ньому розміщено експозицію мистецтва Стародавнього Риму. Цей храм став зразком для будівництва величезної церкви **Сен-Мадлен** у Парижі в 1807...1842 рр. (рис. 12.15).

У період Імперії **будівництво видовищних споруд** досягло особливого розмаху. Засновуючи колонії в провінціях, римляни будували не лише храми, форуми та терми, а й амфітеатри, театри та цирки. Для зміцнення своєї влади імператори не шкодували коштів на пишні видовища, тому в I ст. н. е. у західних провінціях, особливо в Галлії та Британії, будувалося більше видовищних споруд, ніж в Італії.

Типи видовищних будівель – **театри, одеони, амфітеатри і цирки** – сформувалися ще в республіканський період, але повного розквіту досягли саме в імператорську епоху.

Римські театри зводили на субструкціях, хоча більшість з них ефективно використовували природний рельєф місцевості. У театрах, розташованих на схилах пагорбів, головним фасадом була зовнішня стіна сцени, тоді як у спорудах на рівнинах – напівкруглий фасад.

Функцію фойє виконували криті циліндричними склепіннями **галереї**, що обходили зовнішній периметр театру. Глядачі потрапляли на різні яруси сходами між субструкціями, а радіальні коридори вели їх до місць. Театрон (місця для глядачів) зазвичай складався з трьох ярусів, кожен з яких мав крутіший підйом, ніж попередній. Театрон намагалися розташовувати на північному схилі пагорба, щоб створити природне затемнення для глядачів. Верхній ярус часто з'єднувала з галереєю, яка йшла по периметру будівлі.

У деяких театрах, наприклад у В'єні (рис. 6.24, а), на верхньому ярусі розташовувався невеликий храм. Окрім звичайних бічних входів, деякі

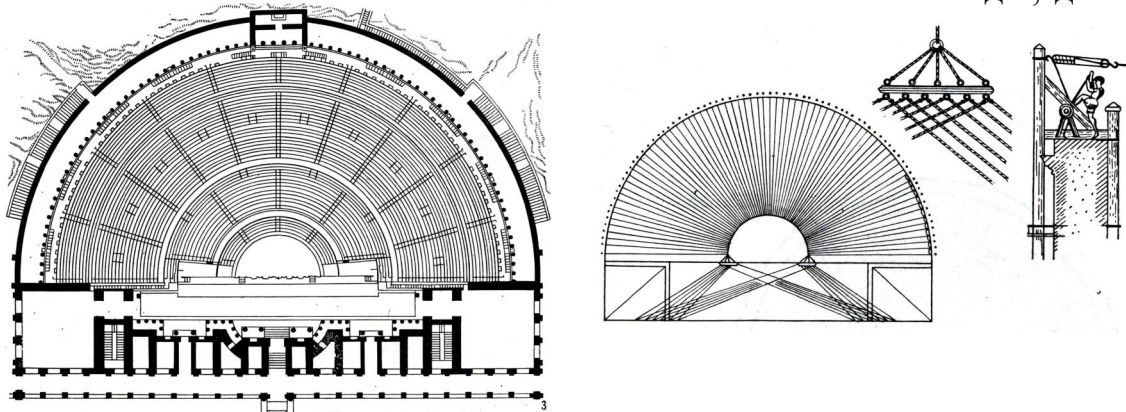

Рис. 6.24. Театри імператорського періоду Римської імперії I ст. до н. е.:
а – план театру у В'єні (Галія); б – схема влаштування веларія

Особливістю деяких будівель були оркестри-басейни, призначені для водних вистав. Глядацьку залу захищав **веларій** – величезний яскравий тент на канатах, що розходився віялом від півкола над оркестром. Його кінці кріпилися до стійок, укріплених на консолях по верхньому краю стін (рис. 6.24, б). Сама сцена була вузькою будівлею з квадратними прибудовами для акторів і реквізиту. Внутрішній фасад сцени, прикрашений кількома рядами ніш і колон, слугував фоном для вистав. Перед виступом фіранка опускалася в спеціальне заглиблення. Над майданчиком сцени часто влаштовували дерев'яне консольне покриття для захисту від дощу.

Єдиний частково збережений театр античного Риму – це **театр Марцелла**. Збудований за часів правління Октавіана Августа у 13 р. до н. е. на Марсовому полі в Римі, він став одним із найвидатніших зразків римської архітектури і будівництва (рис. 6.25).

Театр, що мав діаметр 130 метрів і місткість 11 тисяч глядачів, був справжньою інженерною дивовижною. Його несучі стіни спиралися на **субструкції** (підземні опорні конструкції) та бетонні фундаменти товщиною 6,35 метра, укріплені палями. Сцена довжиною 90 метрів і **театрон** (зона для глядачів) утворювали єдиний ансамбль (6.25, б). Оркестра, що мала напівкруглу форму, призначалася для крісел привілейованих глядачів. По боках від сцени розташовувалися зали з напівкруглими завершеннями, що фланкували фасад, звернений до річки Тибр. Евакуація глядачів здійснювалася через галереї нижнього ярусу, що свідчить про продуману систему безпеки. Стіни театру, звернені до міста, були оформлені трьома ярусами галерей з аркадами, опорядженими півколоннами: нижній ярус – **доричний ордер**; середній – **іонічний ордер**; верхній – **коринфський ордер** (6.25, а). Таке послідовне позначування ордерів на криволінійному фасаді було новаторським і

Рис. 6.25. Театр Марцелла у Римі, 13 р. до н. е.: а – сучасний вигляд; б – план

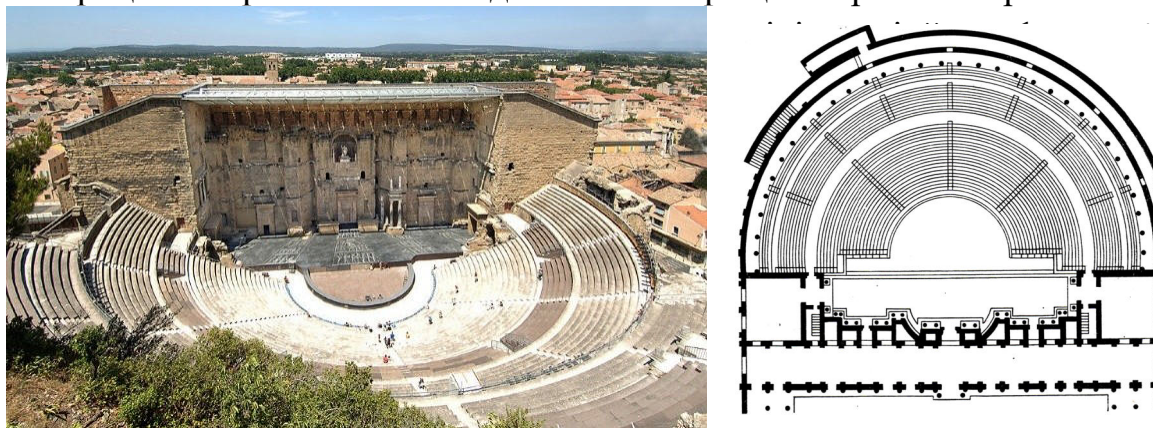
а

б

Серед театрів, що були врізані у природний схил пагорба, найкраще зберігся театр в **Араузіо**, сучасне місто Оранж в регіоні Прованс у Франції (рис. 6.26). При діаметрі оркестри 103 метри театр міг вмістити до 7 тисяч глядачів. Характерною рисою цього театру є сцена «західного типу», поширена у західній частині Римської імперії, зокрема в Галлії, яка висунута вперед (рис. 6.26, б). Головний вхід до театру в Оранжі знаходився на фасаді сцени. Цей фасад, відомий як *scaenae frons* (стіна сцени), мав три великі двері, що вели безпосередньо на сцену. Центральні двері, розташовані під нішею зі статуєю імператора Августа, називалися **Королівськими дверима** (*valva regia*) і призначалися для виходу на сцену головних акторів.

Головний фасад, що є зовнішньою стіною сцени, вражає своїми розмірами (37 x 103 метри). На ньому збереглися горизонтальний карниз і два ряди кронштейнів, які слугували опорами для **веларія** – навісу, що захищав глядачів від сонця (рис. 6.26, *a*).

Античний театр в Оранжі разом зі своїм оточенням та Тріумфальною аркою в цьому ж місті внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО у 1981 році. Театр вважається одним із найкраще збережених римських

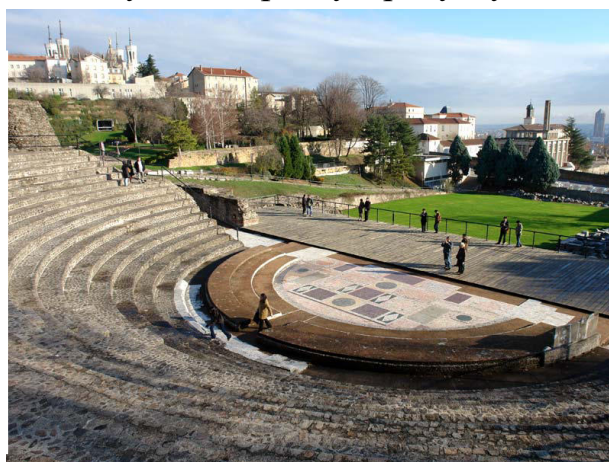
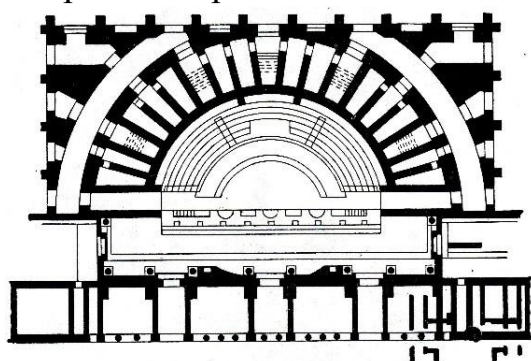

a

б

Рис. 6.26. Театр в Араузіо (м. Оранж, Франція), перша половина I ст. до н. е.;
a – сучасний вигляд; *б* – план

Одеони – це малі камерні театри зі спрощеним облаштуванням сцени, призначені для проведення музичних і поетичних вистав для обмеженого кола публіки. Як і одеон у Помпеях, вони часто мали напівкруглу частину для глядачів, вписану в квадратну криту будівлю. Яскравим прикладом такої сп

a

Існували також **відкриті одеони**, архітектура яких повторювала класичні театральні споруди. Чудовим прикладом такого типу є **одеон в Лугдуні**, збудований в II ст. н. е. у м. Ліон, Франція. (рис. 6.27, б). Цей театр на пагорбі Фурв'єр вмщував до 3000 глядачів. Його діаметр становить 73 м. Особливостями споруди є 16 рядів сидінь, виготовлених з мармуру, та майданчик для оркестру діаметром 17 метрів, прикрашений різнокольоровим мармуром.

Амфітеатр – це відкритий театр без покриття, з місцями для глядачів, що східчасто підвищуються навколо круглої або овальної арени.

Греческі та римські амфітеатри були збудовані протягом

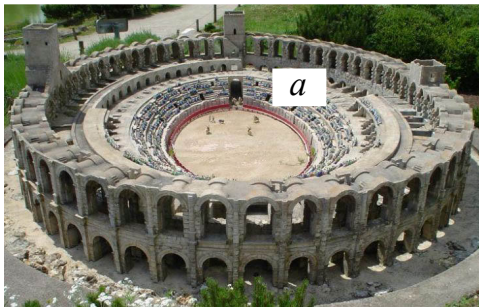

Рис. 6.28. Амфітеатри часів римської Імперії:

- a* – м. Верона, Італія, 30 р. н. е.;
- б* – м. Нім (Немауз), Франція, 70 р. н. е.;
- в* – м. Арль (Арелат), Франція, 90 р. н. е.

6

Місця для глядачів в амфітеатрах спиралися на **субструкції** – масивні кам'яні пілони, перекриті склепіннями та з'єднані радіальними бетонними стінами. Складна форма амфітеатру з дугоподібних відрізків стін різної кривизни зумовила розміщення субструкцій відносно декількох геометричних центрів (іноді до 12). При цьому субструкції вздовж більшої осі амфітеатру, особливо біля арени, розсували для збільшення проходу гладіаторів і процесій. Так само ставили субструкції вздовж малої осі споруди, звільнюючи місце для парадного підходу до арени.

Рис. 6.27. Одеони: *a* – план театру Августа Преторія в Аості, I ст. н. е., Італія; *б* – зовнішній вигляд театру в Лугдуні, сучасний м. Ліон, Франція, II ст. н. е.

(театрону), що піднімалися під кутом 30° відносно арени. Театрон був розділений на яруси обходами та парапетами. На фасаді відповідні цим ярусам галереї слугували фойє і з'єднувалися з місцями для глядачів коридорами.

Зовнішні галереї амфітеатрів склалися з кількох ярусів пілонів, що оточували будівлю по периметру і були перекриті склепіннями, а на фасаді виходили аркадами. Через відкриті аркади нижнього ярусу глядачі рівномірно заповнювали будівлю і, піднімаючись сходами між субструкціями, потрапляли на свої місця. Кожне місце на сходах театрону мало ширину приблизно 380 мм.

Більшість амфітеатрів мали два яруси аркад, оформлених ордерами. По верхньому краю будівлі проходив **аттик** з прямокутними вікнами. Крита галерея за аттиком захищала глядачів верхнього ярусу від дощу.

В отвори кронштейнів карнизу аттика вставляли дерев'яні стояки для кріплення **веларія** – масивного навісу, що захищав глядачів від сонця. На відміну від театрів в амфітеатрах веларій кріпили до кільця, яке клали на арену, а потім тягнули за канати. Зовнішні кінці полотнищ прив'язували до стояків, а за допомогою робочих канатів їх натягувати.

Арена амфітеатру являла собою овальну площадку, покриту піском. Вона була відділена від місць глядачів подіумом заввишки 2...3 метри, що захищав публіку від диких тварин, яких випускали під час вистав. У подіумі були влаштовані двері, що слугували укриттям для гладіаторів.

Від початку I ст. н. е. приміщення для гладіаторів і тварин почали розміщувати під ареною, у так званих **іпогеях**. Відомо про три типи іпогеїв: простий тип, який складався з однієї-двох концентричних галерей під ареною, наприклад, амфітеатри у Немаузі, сучасний Нім (рис. 6.28, б); складніший тип, коли додавали центральне приміщення, наприклад, амфітеатр у Вероні (рис. 6.28, а); найскладніший тип, коли кільцеві галереї комбінували з поздовжніми коридорами, займаючи весь простір під ареною, наприклад, Колізей (рис. 6.29).

В іпогеях розміщувалися камери для гладіаторів, клітки для тварин, комори для інвентарю та інші допоміжні приміщення.

Амфітеатр у **Вероні** (рис. 6.28, а), збудований у 30-х роках, був одним з перших. Він міг вмістити до 28 тисяч глядачів. Його розміри в осях: зовнішніх стін – 152,5 x 123,3 м; арени – 73,7 x 44,4 м.

Фасад амфітеатру складається з трьох ярусів ордерних арок, які поступово зменшуються по висоті. Цікавою особливістю другого ярусу є те, що мірний ряд однакових арок іноді переривається вищими, що

збагачує ритм фасаду. Два головні входи на поздовжній осі будівлі виділено п'ятьма склепінчастими прогонами.

Землетрус 1117 р. майже повністю зруйнував зовнішню кільцеву стіну, яка була облицьована білим і рожевим вапняком.

Два головні амфітеатри Галлії були споруджені в **Немаузі** (сучасний Нім) та **Арелаті** (сучасний Арль) (рис. 6.28, б, в).

Амфітеатр у Німі збудовано у 70 р. н. е. Він був розрахований на 16,3 тисячі глядачів. Його розміри по осях у плані – 133,4 x 101,4 м. Арена мала лише одну підземну галерею. Фасад зберіг два поверхи тосканських ордерних аркад та основи аттикової стіни. Головний вхід виділявся ширшими прогонами арок та фронтоном, прикрашеним букраніями. На аттиковій стіні над входом стояла квадрига.

Амфітеатр в Арлі побудований у 90-х роках н. е. Він міг вмістити 20 тисяч глядачів. Його розміри по осях у плані – 136 x 109 м, висота зовнішньої стіни – 21 м. Арена не мала підземних приміщень, а нижній поверх зовнішньої галереї мав плоске перекриття, що вважають архаїчним елементом. На двоярусному фасаді тосканський ордер внизу поєднувався з коринфським ордером угорі.

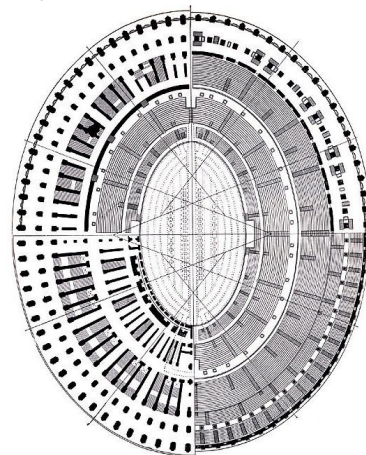
Будівництво **Колізею**, відомого як «**Амфітеатр Флавіїв**», розпочав імператор **Веспасіан** у 72 р. н. е. на місці осушеного озера. Його син **Тит** завершив проєкт у 80 р. н. е. (рис. 6.29). Це найбільший амфітеатр Римської імперії.

Колізей має овальну форму, і він міг вмістити до 56 тисяч глядачів, які приходили дивитися гладіаторські бої, цькування диких тварин та театралізовані вистави. Колізей має дуже великі розміри: діаметри по осях зовнішніх стін становлять 188 і 156 м, а арени – відповідно 85 і 53 м. Висота зовнішньої стіни, після надбудови її аттиковим поверхом, досягла 48,5 м. Ця стіна, облицьована травертином, вражає своєю виразністю. Завдяки плавному заокругленню в плані, мотив ордерної аркади створює ефект, де кожен ракурс надає споруді нового вигляду (рис. 6.29, в).

Основою для глядацьких місць і переходів є жорсткий конструктивний каркас. Він складається з 560 потужних пілонів із травертину, що підтримують циліндричні та хрестові бетонні склепіння. Бетонне ядро Колізею містить безліч цегляних арок, які слугують розвантажувальними елементами в стінах і формують каркас склепінь.

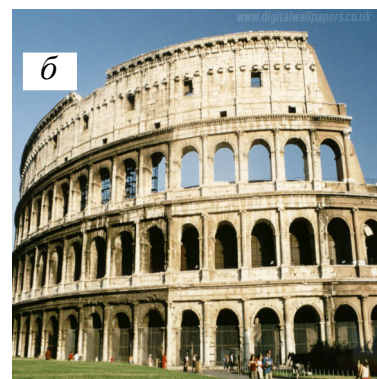
Радіальні стіни, облицьовані туфом, утворили 80 просторових секцій, об'єднаних внутрішніми кільцевими коридорами і зовнішніми галереями. Кожна секція мала окремий вхід та власну систему сходів і переходів. Це сприяло ефективному розподілу глядачів на окремі потоки,

що не перетиналися, давало їм змогу легко

i

Рис. 6.29. Колізей «амфітеатр Флавіїв», м. Рим, Італія, ^a 2...80 рр. н. е.:
a – сучасний вигляд; *б* – план;
в – фрагмент фасада

в

Колізей – це взірць раціональності й економічності. Його конструкція була спроектована так, щоб мінімізувати витрати будівельних матеріалів, забезпечуючи при цьому максимальну зручність як для глядачів, так і для учасників вистав.

Об'ємно-планувальне рішення колізею, відоме як *vomitoria* (від лат. *vomere* – «вивергати»), використовують у будівництві стадіонів донині. Ним передбачено велику кількість виходів, рівномірно розподілених по периметру. Колізей мав 80 входів, чотири з яких були призначені для знатних осіб, що давало змогу швидко наповнювати й спустошувати споруду.

Зовнішній вигляд Колізею – це три яруси римської ордерної аркади. Три ордери аркад, збагачені півколонами, розміщені ярусами: внизу – тосканський, вище – іонічний і в третьому ярусі – коринфський. Ці яруси доповнено високим **аттиком**, який завершував всю композицію. Глядачі входили та виходили через арки нижнього ярусу, тоді як за арками верхніх ярусів розміщувалися кільцеві фое. На парапетах другого та третього ярусів, що нагадували вікна, стояли статуї.

Для захисту глядачів від сонця та дощу використовували яскравий **веларіум** – величезний тент. Кріпили його за допомогою канатів до щогл, що були рівномірно розміщені вздовж верхньої частини аттикової стіни.

Загалом амфітеатри, які зводили в інших римських провінціях, не відрізнялися своєю будовою від італійських чи галльських. На території Римської імперії зведено близько 200 таких споруд.

Римські цирки раннього імператорського періоду майже не збереглися. Лише один з п'ятих римських цирків – **цирк Максенція** – зберігся до наших днів. Збудований у 312 році н. е. біля мавзолею Ромула на Аппієвій дорозі, він є найкращим зразком **римського цирку** – громадської споруди у формі витягнутого овалу для проведення кінних перегонів, змагань на колісницях та інших святкових видовищ (рис. 6.30). Аналогічні сучасні споруди називають **іподромами**.

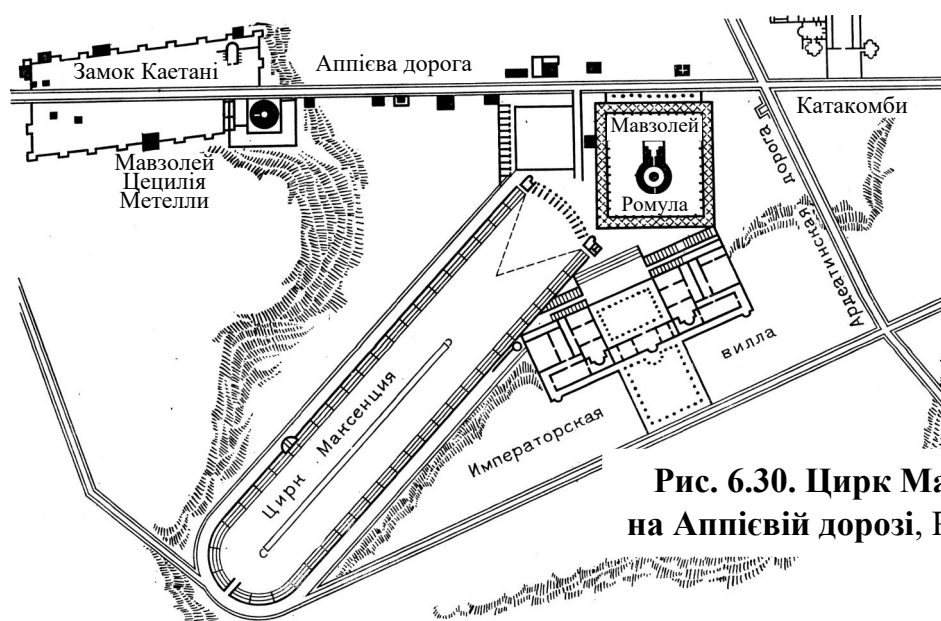

Рис. 6.30. Цирк Максенція на Аппієвій дорозі, Рим, 312 р.

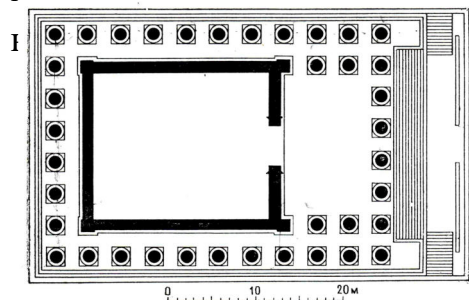
Цирк Максенція, орієнтований зі сходу на захід, мав значні розміри: 482 x 79 м. Він міг розмістити 15 тисяч глядачів на десяти рядах сходинок, які спиралися на облицьовані цеглою бетонні субструкції. На східному кінці споруди були **тріумфальні ворота** для переможців. На західному кінці, по обидва боки від входу, знаходилися загони для коней і колісниць. Ці загони були розміщені по дузі, що забезпечувало однакову дистанцію для всіх учасників змагань. Центральна вісь цирку – **спіна** – мала довжину 333 м і ширину 7 м. Вона ділила поле на дві нерівні смуги. Південна смуга, з якої починалися перегони, була ширшою, оскільки на старті учасники рухалися суцільним фронтом. Східний кінець спіни був

трохи зміщений на північ, полегшуючи розворот для колісниць та вершників. **Суддівська трибуна** розташовувалася на південному боці, ближче до повороту, для кращого спостереження. **Імператорська ложа** була на протилежному боці, ближче до місця старту та фінішу.

З оригінальних архітектурних елементів цирку Максенція уціліли лише фрагменти герм зі стовпів загонів і обеліск, який зараз прикрашає площу Навони в Римі, арх. Д. Б. Берніні.

Римські театри, амфітеатри та цирку остаточно сформувалися в період імперії. Вони стали важливим етапом у розвитку подібних споруд і через століття мали значний вплив на архітектуру та конструкцію європейських будівель для видовищ.

В епоху Римської імперії відбулося значне розширення пантеону офіційної релігії. До нього були включені культу єгипетських, малоазійських, іранських і сирійських богів. Особливе місце належало **культу імператора**, а також іудаїзму і відновленому в IV столітті християнству. У культовому здечстві, окрім традиційних храмів на честь давньоримських богів, будували храми для обожнених імператорів, східних богів, а також **мітреуми** (підземні храми на честь Мітри) та синагоги. В імператорський період храми переважно повторювали типи, використовувані за часів республіки: **простиль**, **італійський тип** та **периптер** у його римському варіанті. Більшість головних храмів стародавнього Риму, збудованих на Римському форумі, на жаль, майже не збереглися до наших днів. Прикладами частково збережених храмів є:

храм **Марса Ултора** на форумі Августа (2 р. до н. е.) (рис. 6.31).

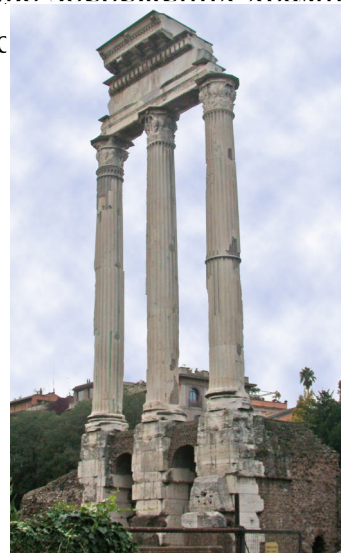

Рис. 6.31. Храм Діоскуров на Римському форумі, 6 р. н. е.; а – план; б – сучасний вигляд

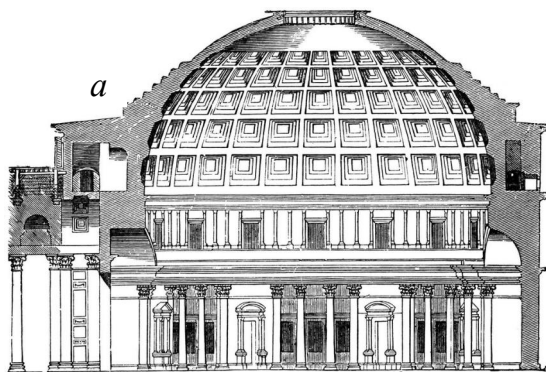
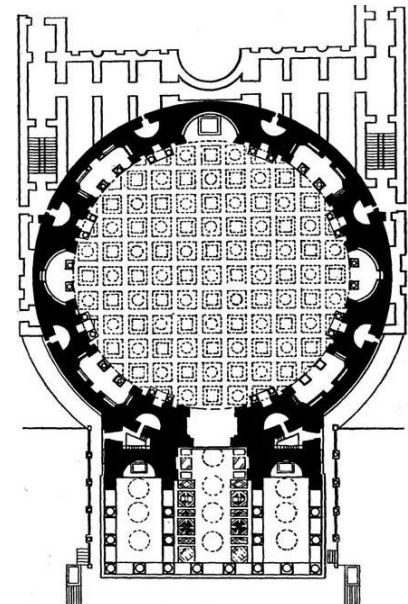
б

Храм Діоскурів був своєрідним **периптером**, пристосованим для виступів ораторів. Його подіум не мав східців спереду і слугував

трибуною, на яку піднімалися бічними сходами (рис. 6.31, а). На рівень цели приводив широкий марш сходів. Виступи подіуму по боках слугували п'єдесталами для кінних статуй Кастора і Поллукса. Вишукані капітелі колон храму, з переплетеними середніми завитками, є його унікальною особливістю (рис. 6.31, б).

Історичний центр Риму в 1980 р. був включений до списку Світової спадщини ЮНЕСКО за критерієм шедевра людського генія.

Пантеон – унікальна пам'ятка римської та світової архітектури, храм, присвячений усім богам (рис. 6.32). Він був збудований архітектором **Аполлодором Дамаським** у 118...128 рр. н. е. на Марсовому полі в Римі, на такій самій відстані від центру, як і Колізей. Його архітектура значно відрізняється від попередніх круглих споруд,

б

а

Рис. 6.32. Пантеон,
м. Рим, Італія, арх. Аполлодор
Дамаський, 118...128 р. н. е.:
а – сучасний вигляд; б – план;
в – розріз

в

Будівля Пантеону складається з трьох основних частин: **купольна ротонда** – головний циліндричний об'єм; **прямокутний портик** – приєднаний до ротонди з північного боку; **перехідний елемент** – з'єднує ротонду і портик, має висоту ротонди та ширину портика (рис. 6.32, б, в). До портика вели сходи з площі, оточеної колонадами і тріумфальною

аркою в центрі. Зовнішній вигляд ротонди простий і лаконічний: нижній горизонтальний виступ відбиває межу між першим і другим ярусом стіни, а другий позначає початок купола. Третій виступ – у місці переходу від кільцевої стінки навколо основи купола до семи східчастих уступів, які завантажували нижню частину склепіння. Нижня частина стіни Пантеона, ймовірно, була облицьована мармуром, а верхня – оштукатурена. Поверхню купола колись покривала позолочена черепиця.

Головною особливістю Пантеону є його **гігантська ротонда**, перекрита сферичним куполом діаметром 43,2 м. **Опейон** (око) – круглий отвір діаметром 9 м біля його вершини, слугує єдиним джерелом світла.

Стіни ротонди Пантеону спираються на кільцевий стрічковий **фундамент** завглибшки 4,5 метра і завширшки 7,3 метра. Щоб витримувати величезні розпірні зусилля від купола, **стіна**, що складається з бетону та цегляного облицювання, має товщину 6,3 метра. Для полегшення її ваги та забезпечення жорсткості, стіна розділена великими нішами, які утворюють вісім масивних **пілонів**. Кожна з цих основних ніш має ширину 8,9 метра та глибину 4,5 метра, а товщина їхніх задніх стінок становить 1,8 метра. Усі пілони розділені малими пустотами у формі зворотних замурованих ніш. Це створює шістнадцять радіальних опор-контрфорсів. Така конструкція значно полегшує стіну та перетворює її на жорсткий каркас, у якого міцні опори чергуються з тоншими ділянками стіни.

Великі ніші перекриті міцними цегляними арками, що з'єднують пілони між собою і створюють безперервну кільцеву опору для купола. Дрібніші арки не лише зв'язують між собою великі, доповнюючи систему опори купола, але й розвантажують антаблемент ордера нижнього ярусу від тиску маси купола. В систему аркових конструкцій включаються і арки нижньої зони самого купола, завданням яких є передача тиску купола лише на пілони. Завдяки цьому стіна Пантеону являє собою багатоярусну аркаду, майстерна побудова якої забезпечила на тисячоліття збереження пам'ятника в складних сейсмічних умовах.

Конструкція купола вражає своєю продуманістю. Він відлитий з горизонтальних шарів бетону, а в нижній зоні армований цегляними арками. Склад бетону змінено залежно від висоти купола. В нижніх частинах купола наповнювачем бетону слугував твердий травертиновий дрібняк, а у верхніх – дрібняк туфу і легкої пемзи. Важливу роль відіграють кесони купола, які п'ятьма рядами покривають його поверхню та залишають гладким простір навколо опейона. (рис. 6.32, в). Кесони

розчленовують поверхню купола і полегшують на 1/6 його вагу, а їхнє перспективне скорочення зорво збільшує висоту споруди. Завдяки майстерній побудові та використанню багатоярусної аркади споруда збереглася до наших днів, витримавши численні землетруси.

Всередині будівля Пантеону членується чотирма прямокутними і трьома напівциркульними нішами (рис. 6.32, б). Навпроти середньої напівциркульної ніші виконано арковий проріз входу, який повторює її обриси. Нижній ярус стіни має висоту 13 м і прикрашений колонами і пілястрами коринфського ордера. Другий ярус являє собою аттик заввишки 8,7 м, розчленований пілястрами кольорового мармуру.

Входом до Пантеону слугує портик глибиною 14 м. Він перекритий двосхилим покриттям на бронзових кроквах. Несучі конструкції покриття спираються на 16 колон діаметром 1,5 м, висотою 14 м коринфського ордера. По фасаду стоять вісім колон, а ще вісім ділять простір портика на три прогони. Портик був увінчаний трикутним фронтоном з неглибоким тимпаном, колись прикрашеним бронзовою композицією. Вхід до Пантеону фланкований двома великими напівкруглими нішами, в одній з яких стояла статуя Августа, а в другій – Агріппи.

Архітектура Пантеону побудована на контрасті: простий і строгий зовнішній вигляд протиставляється досконалому внутрішньому оздобленню. Величезний внутрішній простір вражає своєю гармонією, а **потік світла**, що ллється крізь «око Пантеону», створює відчуття глибокого і широкого простору, сформованого використанням ордерів, досконалих за рисунком архітектурних деталей і скульптур.

Пантеон вважають шедевром, де блискуче вирішено конструктивні та художні завдання. Після епохи Відродження він став місцем поховання видатних людей, що надало йому ще більшого сакрального значення.

В імператорський період в архітектурі деяких споруд спостерігався сильний вплив грецької та східної культур, особливо завдяки імператору **Адріану**, який сам виступав як архітектор. За його проектом у 120...140 рр. нашої ери споруджено один із найбільших храмів Риму – **храм Венери і Роми** (55 x 107 метрів). Він був зведений на високій бетонній платформі неподалік Колізею (рис. 6.33).

Зовнішній вигляд храму Венери і Роми нагадував грецький **периптер**, що стояв у центрі перистильного двору, віддзеркалюючи планувальні рішення епохи еллінізму. Всередині храм складався з двох ідентичних **целл** (святилищ), одна з яких була присвячена богині Венері, а друга – богині Ромі. Система перекриттів у храмах була типово

римською. Целли та пронаоси завершувалися **апсидами** (напівкруглими виступами), перекритими склепіннями. У них розміщувалися величні статуї богинь, покровительок імператорської влади та міста. Дерев'яні крокви, що перекривали великі прогони цел, спиралися на кам'яні стіни. Периптер храму був оздоблений **коринфськими колонами** з білого мармуру. Інтер'єри були багато декоровані коштовними матеріалами, що увиразнювало велич і могутність Римської імперії.

За свідченнями історика Діона Касія, автора «Римської історії», відомий римський архітектор **Аполлодор Дамаський** висміяв роботу Адріана, вказавши на непропорційність деяких її частин. Аполлодор сказав, що статуя богині не відповідає розмірам храму: якщо б Венера

За ці с

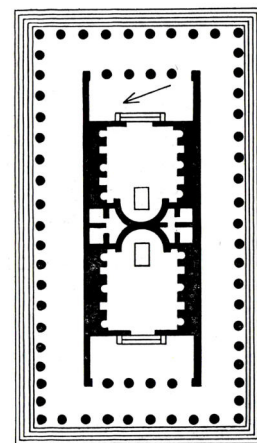
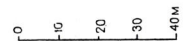

Рис. 6.33. Храм Венери і Роми, м. Рим, Італія, арх. Адріан, 120...140 р. н. е.: а – сучасний вигляд; б – план

Житлове будівництво. У Римській імперії житло будували двох типів: **одноповерхові особняки (домуси)** та **багатоповерхові прибуткові будинки (інсули)**, які зводили переважно в центральній частині Риму. Численні домуси, що збереглися до наших днів у Помпеях, є чудовим прикладом синтезування рис етруських й елліністичних будівель. Від етрусків римський житловий будинок успадкував **атріум** – центральне приміщення в офіційній частині будинку. Від елліністичних будівель він запозичив **перистильний двір**, який був центром приватної, житлової зони.

У 50-х роках нашої ери, за правління імператора Нерона, споруджено грандіозний **палац (Domus Aurea)**, що разом із садами займав величезну територію на пагорбах Палатин і Есквілін. Після руйнівної пожежі 80 року н. е., за імператора Флавія Доміціана, архітектор Рабірій звів на

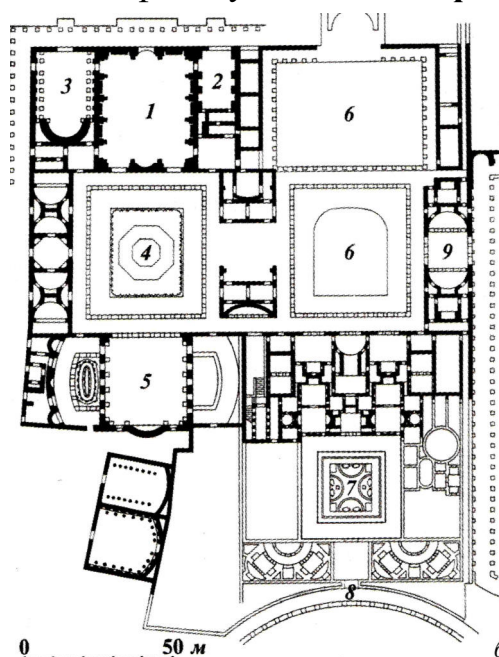
Палатині нову царську резиденцію – величний ансамбль, від якого пізніше й пішла назва «палац».

Палац Флавіїв у Римі (80...92 рр. н. е.) складався з чотирьох частин, зведених на різних рівнях. На північно-західній терасі знаходився головний корпус Доміціана, фасади якого були звернені до розташованого на півночі форуму Романум. Просторово-планувальна структура палацу генетично наслідувала схему римського домуса (рис. 6.34).

Центральна частина палацу складалася з високої **тронної зали** (31,4 x 32,1 м), перекритої бетонними напівциркульними склепіннями (рис. 6.34, 1). По боках зали розміщувалися невелика базиліка та **лараріум** (молільня). За ними **перистильний двір** та парадне приміщення – **трикліній** (зала для урочистої трапези). Трикліній фланкували два **німфеї** – ніші з овальними фонтанами, розміщені

Рис. 6.34. План верхнього рівня палацу Флавіїв на Палатині, 80...92 рр. н. е.:

- 1 – тронна зала; 2 – лараріум;
- 3 – базиліка; 4 – перистиль;
- 5 – трикліній з німфеями;
- 6 – верхні перистили будівлі Августа;
- 7 – нижній перистиль; 8 – тераса над великим цирком;
- 9 – стадій

Корпус Доміціана був з'єднаний з **будинком Августа**, який містив як парадні зали, так і житлові **кубікули** (спальні кімнати, типові для домусів). До складу ансамблю належали також **верхні та нижні перистили** – просторі двори, оточені колонами.

Зі східного боку до будинку Августа прилягав **стадій**, в якому був прогулянковий сад. За ним знаходилися терми. Весь ансамбль завершувався дугоподібним майданчиком з імператорською ложею, що був розміщений над великим цирком.

Таким чином, ансамбль являв собою органічне поєднання розкішного палацу і вілли. Уся ця велична структура була пов'язана з перистилями та відкривалася до чудових міських краєвидів.

Яскравим прикладом заміської резиденції правителя та втіленням принципів римського садово-паркового мистецтва є **Вілла Адріана в Тіволі**, збудована в 117...138 рр. н. е. (рис. 6.35).

Цей величезний парк на невеликих пагорбах включає численні будівлі та декоративні споруди. Планування ансамблю асиметричне, вирізняється мальовничістю та своєрідністю. Вілла Адріана унікальна тим, що вона об'єднала різноманітні архітектурні стилі та ландшафти, відтворюючи подорожі імператора Адріана. Це був не просто сад, а складний комплекс, який інтегрував природу з архітектурою, що зробило

Рис. 6.35. Вілла Адріана в Тіволі, м. Тіволі, Італія, арх. Адріан, 117...138 рр.

а *б*

Серед громадських споруд Римської імперії особливе значення мали **терми**. Вони були не просто лазнями, а центрами суспільного життя, що поєднували функції клубу та місця для відпочинку й розваг. Тут римляни спілкувалися, вирішували громадські питання та укладали торгові угоди.

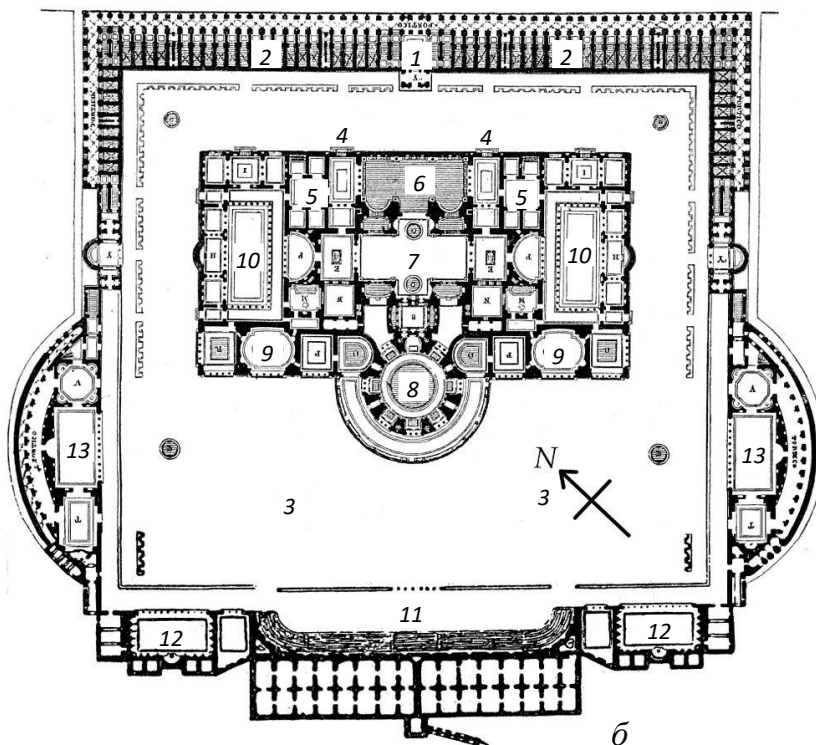
До початку імперії в Римі існувало близько 170 державних і приватних терм, а до IV століття їхня кількість зросла майже до тисячі. Серед них виділялися колосальні імператорські комплекси, зокрема: Терми Агріппи (19 р. до н. е.); Терми Нерона (64 р. н. е.); Терми Тіта і Доміціана (81 р.); Терми Траяна (110 р.), зведені архітектором Аполлодором.

У 217 р. імператорами династії Северів були збудовані в Римі найбільші терми **Каракалли** (рис. 6.36).

Ця споруда являла собою складний комплекс різноманітних приміщень на платформі заввишки 6 м. На підвищеній частині пагорба знаходився резервуар-відстійник, під'єднаний до акведука Марція, звідки вода подавалася до центрального корпусу. Головний вхід був з північно-східного боку, поміж довгого двоярусного ряду номерних лазень, таверн і конторських кімнат (рис. 6.36, 1). На протилежному боці біля підніжжя відстійника розміщувався стадій, а схил пагорба був вдало використаний для місць глядачів (рис. 6.36, 11). З боків до стадіону примикали бібліотеки, а також кімнати для музичних, літературних виступів та лекцій (рис. 6.36, 12). По периметру ділянку симетрично оточували колосальні напівкруглі екседри, де знаходилися німфеї, перистилі та глибокі басейни (рис. 6.36, 13).

a

б

Рис. 6.36. Терми Каракалли,

м. Рим, Італія, 217 р.:

a – сучасний вигляд;

б – план; 1 – головний

вхід; 2 – лазні;

3 – тераса; 4 – вхідні

вестибюлі;

5 – гардеробні;

6, 7, 8 – фригідарій,

тепідарій та кальдарій;

9 – зали для відпочинку;

10 – палестри; 11 – стадій;

12 – бібліотеки;

13 – перистелі з німфеями

і басейнами

У центрі комплексу домінував величезний **головний корпус** прямокутної форми (214 × 110 м). Основні приміщення розміщувалися на його центральній осі: басейн із холодною водою (**фригідарій**), велика зала (**тепідарій**) і круглий басейн з гарячою водою (**кальдарій**). **Фригідарій** у термах Каракалли був не перекритий (рис. 6.36, 6). **Тепідарій** мав три бетонні хрестові склепіння прогоном 19 м, що спиралися на вісім масивних стовпів (рис. 6.36, 7). **Кальдарій** був перекритий куполом діаметром 35 м, який спирався на міцні стіни, полегшені глибокими нішами та ярусами прорізів (рис. 6.36, 8). Обабіч головних приміщень розміщувалися палестри (майданчики для спортивних вправ) (рис. 6.36, 10) та менші кімнати – гардеробні, масажні, зали для відпочинку (рис. 6.36, 5, 9).

Терми Каракалли є прикладом функціональної доцільності планування, раціональності конструктивних рішень, а також майстерності в технічних питаннях водопостачання, опалення та каналізації. Інтер'єри вражали витонченим оздобленням з кольорового мармуру, граніту, порфіру, алебастру, а також чудовими мозаїками, скульптурними групами та вазами.

Тріумфальні арки почали зводити ще в республіканський період, але особливої популярності вони набули в епоху імперії. До IV століття в Італії та провінціях їх налічувалося понад 350. Арки споруджували на честь імператорів, видатних державних діячів, на знак підкорення міст Римом, а також біля входів на форуми, стадіони, цирки та в порти. Римська арка виконувала дві основні функції: слугувала для проходу та проїзду і була п'єдесталом для статуї, скульптурної групи або квадриги. Конструктивно вона складалася з двох або більше пілонів, перекритих одним чи кількома склепіннями, та завершувалася аттиком, на якому розміщували присвятний напис. На формування римської тріумфальної арки вплинули міські ворота та арки еллінізму. Спочатку арки були дерев'яними. Історичні джерела згадують однопрогонові тріумфальні арки з позолоченими бронзовими статуями, які на початку II століття до н. е. стояли на Римському та Бичачому ринках столиці на честь переможного завершення походу до Іспанії.

Арка Августа в Арміні (сучасне Ріміні, Італія), збудована в 27 році до н. е., є найдавнішою з арок, що дійшли до наших днів. Її спорудили на честь реконструкції Фламінієвої дороги (*Via Flaminia*), що вела до Риму (рис. 6.37, а). Арка була частиною оборонної стіни, стояла між двома багатокутними вежами і за своїми пропорціями нагадувала архітектурно

оформлений проріз у стіні. Прогін арки завдовжки 9 м обрамлює портик з коринфськими напівколоннами. Архітрав включає скульптурно прикрашений замковий камінь, а також відповідні рельєфні медальйони. Невисокий аттик з написом, що акцентував арковий прогін, був зруйнований землетрусом у середні віки і замінений зубчатими стінами.

Найяскравішим пам'ятником військовим здобуткам римлян стала **арка Тита** у Римі, зведена в 81 р. н. е. Вона увічнила перемогу імператора Тита в Юлейській війні та взяття Єрусалима в 70 році н. е. (рис. 6.37, б, в).

щен
анум
нтел
стату

a

Рис. 6.37. Однопрогонові арки Римської імперії:

a – **Августа в Арміні**, м. Ріміні, Італія, 27 р. до н. е.; *б* – **Тита**, м. Рим, Італія, 81 р. н. е.; *в* – рельєф із зображенням трофеїв з єрусалимського храму

в

У II столітті форма тріумфальних арок ускладнилася: замість однопрогонових почали споруджувати **трипрогонові арки**, у яких центральний проріз був більшим за бічні. Колони, що раніше прилягали до фасаду, тепер відділяли від арки і розміщували перед пілонами на окремих постаментах, що підкреслювало візуальну розкіш.

Найстарішою трипрогоновою аркою, що збереглася до наших днів, є **арка в Араузю** (сучасне м. Оранж, Франція), збудована в 25 р. н. е. (рис.

6.38, *a*). Форми цієї арки ще не є врівноваженими: аттик видається надмірно масивним, а декор – занадто рясним. Високий аттик, розділений на два яруси, утворює постаменти для скульптурних груп.

Арка Септимія Севера – це трипрогонова арка (рис. 6.38, *б*), зведена в північній частині Римського форуму у 205 р. н. е. на честь перемог імператора Септимія Севера та його синів Каракалли й Гети над Парфією у двох військових кампаніях (195...203 рр.).

Арка має висоту 20,9 м, ширину 23,3 м і глибину 11,2 м. Вона споруджена з цегли та травертину, облицьована мармуровими плитами. В аттику (заввишки 5,6 м) влаштовано чотири приміщення, до яких ведуть сходи. Центральний прогін арки має висоту 12 м і ширину 7 м, тоді як бічні – 7,8 м у висоту і 3 м у ширину. Всі прогони з'єднані проходами. У давнину на арці стояла квадрига зі статуями імператора та його синів, у

та
Ф
П
Ві

Римськ
Севера
даєтьс
1, 3

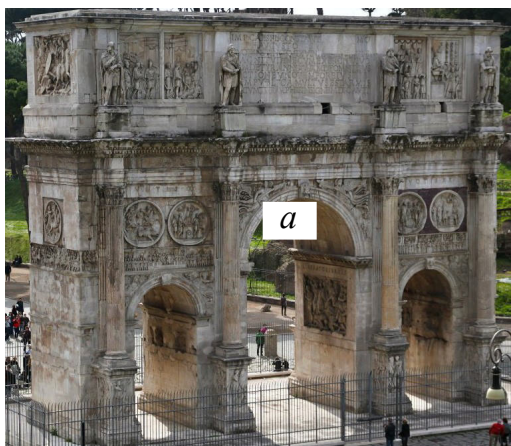
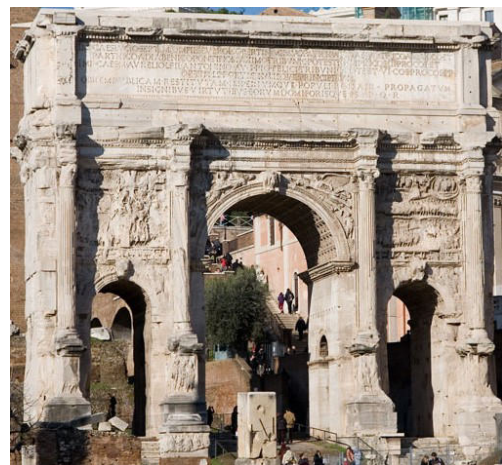

Рис. 6.38. Трипрогонові тріумфальні арки Римської імперії:
a – Араузю, м. Оранж, Франція, 25 р. н. е.; *б* – Септимія Севера, м. Рим, Італія, 205 р. н. е.;
в – Костянтина, м. Рим, Італія, 315 р. н. е.

Майже всі недоліки арки Септимія Севера були усунуті в **тріумфальній арці Костянтина**, зведеній у Римі між Колізеєм і Палатином у 315 р. (рис. 6.38, в). Це єдина арка в Римі, з нагоди перемоги в громадянській війні, а не над зовнішнім ворогом. Її розміри: ширина – 25,7 м, висота – 20,4 м. Арка Костянтина відома тим, що скомпонована з готових фрагментів, знятих з інших споруд. Її рельєфи, скульптури, коринфські колони, частини антаблемента, пілястри та інші елементи були запозичені. Лише фризи над бічними прогонами, медальйони на бічних фасадах, рельєфи на п'єдесталах і бюсти в нішах бічних проходів були створені спеціально для цієї споруди, але значно поступалися якістю. Попри таку «збірність» елементів, що характерно для пізньої імперії, арка має чудові пропорції, гармонійну архітектурну композицію та вдало поєднує скульптуру з орнаментикою.

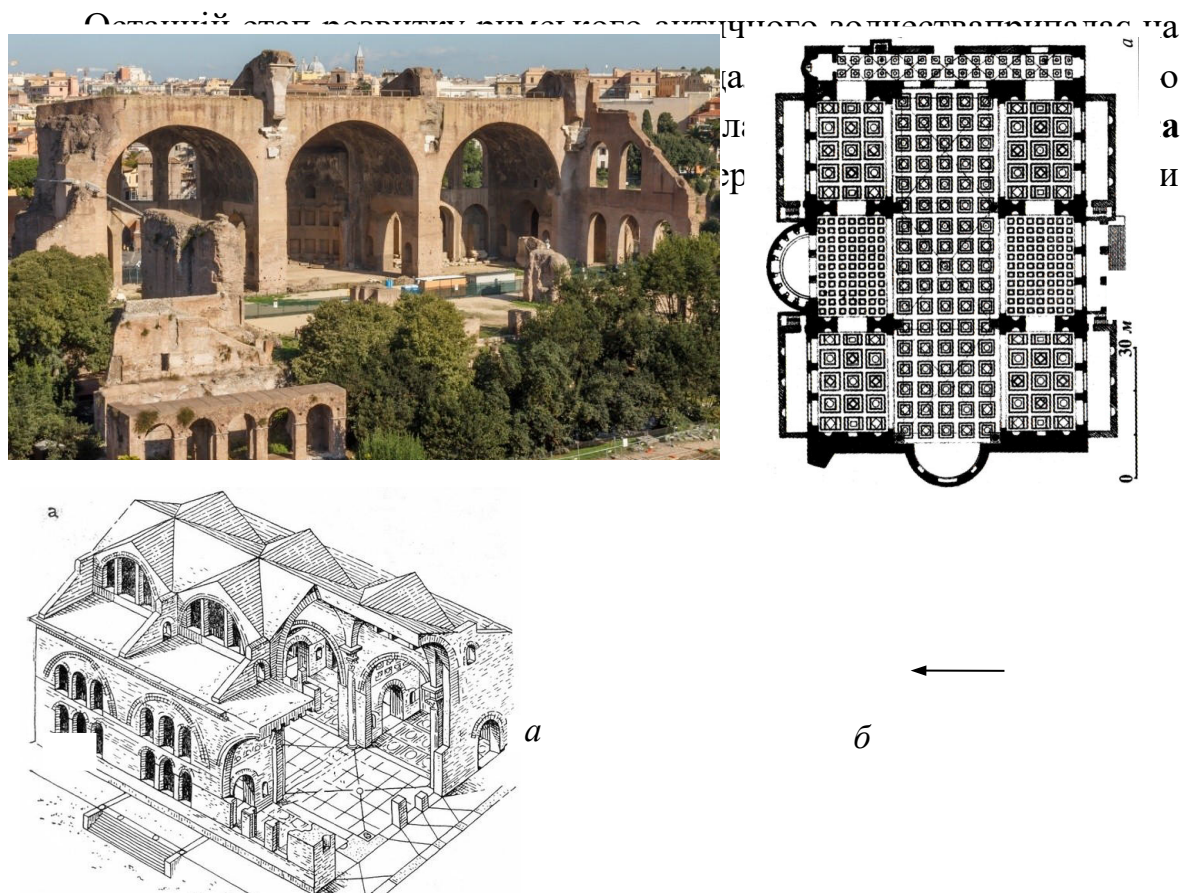

Рис. 6.39. Базилика Максенція,
м. Рим, Італія, 307...312 рр. н. е.:
а – сучасний вигляд; *б* – план;
в – аксонометричне зображення

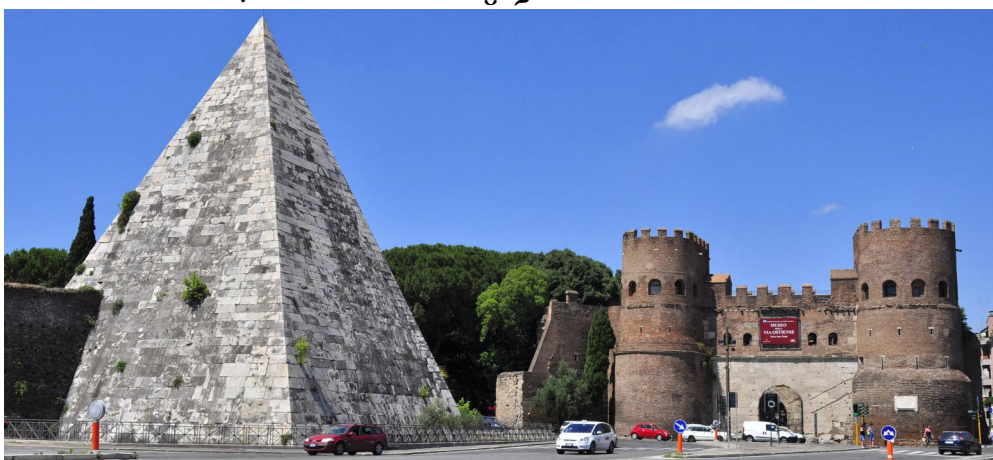
Базиліка **Максенція** мала традиційну об'ємно-просторову структуру з трьома нефами. Середній неф був вищим за бічні й освітлювався прорізами над їхніми покриттями. Центральний неф (80 × 25 м), піднятий на висоту 35 м, був перекритий трьома хрестовими склепіннями. Кожен із бічних нефів був розділений на три частини і перекритий циліндричними склепіннями. Розпір хрестових склепінь центрального нефа приймали масивні стовпи, поперечні стіни, контрфорси над покриттями бічних нефів та циліндричні склепіння самих бічних нефів. У зовнішньому оформленні спостерігалось спрощення архітектурних форм, що було характерною ознакою пізньоримського зодчества.

Поховальні споруди (мавзолеї та гробниці) складають одну з цікавих груп архітектури імператорського періоду. Для них, на відміну від громадських будівель, характерна більша свобода архітектурних рішень. У цих спорудах римляни поєднували різноманітні композиційні та пластичні прийоми, запозичені у греків, народів Сходу та Єгипту.

Оригінальним прикладом на римському ґрунті є **мавзолей претора Гая Цестія**, збудований біля Остійських воріт у Римі в 18...13 рр. до н. е. (рис. 6.40) Цю споруду тумулусного типу виконано у вигляді єгипетської піраміди. Монументальна чотиригранна піраміда заввишки 36,4 м стоїть на квадратній бетонній основі, облицьованій травертином, зі стороною 29,5 м. Спочатку основа піраміди була заглиблена на 1,5 м для стікання дощових вод, але тепер знаходиться на 5,5 м нижче від сучасного рівня землі, що сильно спотворює її пропорції.

Піраміда облицьована білими мармуровими плитами, а на кожному її розі колись стояли стрункі колони. У середині піраміди розмістилася поховальна камера – склепінчаста порожнина розміром 5,85 × 4,1 м і заввишки 4,8 м. Вона була потинькована та прикрашена фресками.

Піраміда
жаль, ц
у 271..
трикутн

на
тін
як

Рис. 6.40. Мавзолей претора Гая Цестія, м. Рим, Італія, 13 р. до н. е.
мавзолей Августа

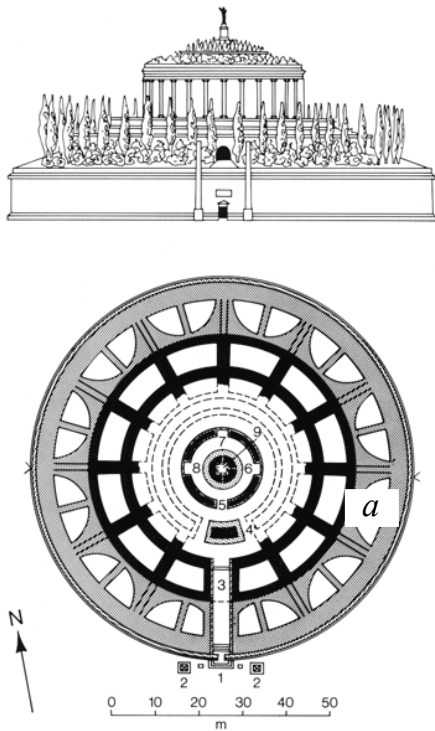

Рис. 6.41. Мавзолей Августа, м. Рим, Італія, 23 р. до н. е.:
a – схема реконструкції; *б* – план;
в – сучасний вигляд

6

б

Для поховання Октавіана (Цезаря-Августа) використали структуру тумулуса, характерну для етрусків і римлян архаїчного періоду. Основою будівлі були бетонні субструкції, споруджені за кільцевою схемою (рис. 6.41, *б*). У центрі знаходився круглий пілон, що слугував стержнем усієї споруди і був оточений п'ятьма концентричними кільцевими стінами. Внутрішній простір мавзолею складався з поховальної камери, облицьованої травертином, із трьома хрестоподібно розміщеними нішами, круглим пілоном посередині та двома круглими галереями. Всі приміщення з'єднані з вхідним порталом прямим коридором. Третя, четверта і п'ята кільцеві стіни були пов'язані між собою радіальними стінами і нішами та перекриті

циліндричними склепіннями, що утворювало міцний каркас для земляного пагорба. Вхід до мавзолею був позначений двома обелісками та бронзовими дошками із заповітом Августа.

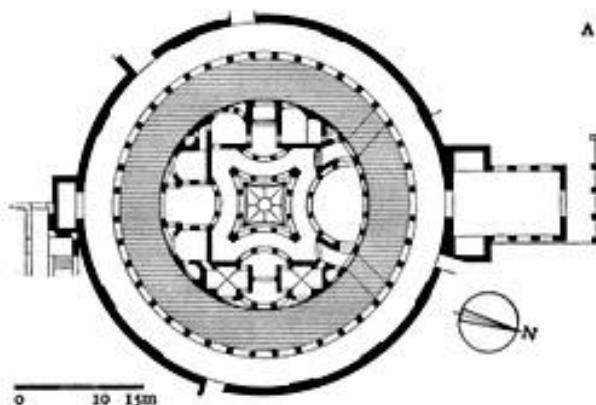
У першій половині II ст. н. е., за часів імператорів Траяна та Адріана, у Римі тривало будівництво грандіозних споруд. У другій половині століття будівництво скоротилося, і меморіальні пам'ятники стали зводити менших розмірів і зі скромнішими прикрасами. За правління імператора Адріана по всій імперії створено чимало великих споруд. Він також опікувався укріпленням західних кордонів, зокрема у Британії у 122 р. н. е. був споруджений так званий **Адріанів вал**, який також включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Мавзолей Адріана почали будувати у 130 р. н. е. на крутому правому березі Тибру, навпроти Марсового поля, і завершили у 148 р. н. е. вже після його смерті (рис. 6.42). Спочатку мавзолей був циліндричним об'ємом, облицьованим мармуром, діаметром 64 м і висотою 21 м. Його вивершував аттик зі статуями, який підтримував високий вузький постамент із колісницею Геліоса на ньому. Навколо постаменту на земляному пагорбі росли дерева. Пізніше Антоній Пій, бажаючи

збільш
основу
споруд
квадра

атну
гляд
ць на

a

**Рис. 6.42. Мавзолей
Адріана і міст Елія, м. Рим,
Італія, 130...148 р. н. е.:**
a – сучасний вигляд; *б* – план

Особливим був підхід до мавзолею облаштування. Він мав доступ лише з боку Марсового поля, звідки через Тибр був збудований широкий міст з позолоченими статуями на парапетах. Міст слугував парадним переддвір'ям до входу в мавзолей, оформленого аркою. Вхід з'єднувався з вестибюлем, у глибині якого стояла величезна статуя імператора, видима з протилежного кінця мосту. Праворуч піднімалася спіральна галерея, що вела до поховальної камери, влаштованої над вестибюлем на висоті 10 м.

Камера заввишки 12 м мала три ніші для урн і, як і галерея, освітлювалася світловими люками. Всі внутрішні приміщення мали стіни зі світлого мармуру і поліхромні мармурові мозаїчні підлоги. Несучі конструкції мавзолею були виготовлені з бетону й облицьовані блоками травертину. Згодом споруду включили до системи оборонних стін Авреліана, а в середні віки її перетворили на фортецю, відому як **Замок святого Ангела**. Численні перебудови значно змінили її первісний вигляд. У XVI столітті на п'єдесталах моста Елія були встановлені мармурові статуї святих Петра і Павла та десяти ангелів, створені скульптором Джан Лоренцо Берніні.

Загалом архітектура Римської імперії, дотримуючись основних композиційних принципів, створила безліч цінних рішень. Ці досягнення стали фундаментом для подальшого розвитку світового зодчества, до якого архітектори наступних епох зверталися протягом століть.

6.4. Стильові особливості архітектури Стародавнього Риму

Завдяки високим моральним настановам, прагматизму і войовничості, успадкованим від предків, римляни створили могутню імперію. Їхнє зодчество було покликане підкреслити силу і велич влади. Поєднавши масивні склепінчасті форми зі стійково-балковими системами, римляни стали творцями **античної монументальної архітектури**. Для неї характерні розмах будівництва, грандіозні масштаби та видовищний характер споруд. При цьому римляни оперували не об'ємами, як це було в Греції, а просторами площ, посеред яких виділялися окремі будівлі.

Етапи стильового розвитку

У майже тисячолітній римській архітектурі чітко простежуються основні етапи розвитку.

Рання республіка та Етрурія. Цьому періоду притаманна простота об'ємних композицій, стриманість форм і пластичного декорування.

Зріла і пізня республіка. Перетворення Риму на столицю світової держави, політичне й економічне процвітання країни відобразилося на розвитку архітектури. Збільшилася різноманітність типів будівель, з'явилися нові архітектурні форми та збагатився декоративний арсенал. Значно вдосконалено будівельну техніку та технології, завдяки чому прагматичні римляни гармонійно поєднали технічні функції архітектури з парадною помпезністю. Ключові досягнення того часу:

- **регулярне планування** міст та архітектурних комплексів;
- **високий інженерний рівень** у будівництві шляхів, мостів, укріплень та благоустрої населених пунктів;
- **винахід бетону** та вдосконалення кам'яних і цегляних конструкцій;
- застосування **аркових конструкцій**;
- формування **домусу** – житлового будинку атріумного типу;
- розроблення композицій поховальних споруд (тумулусів, блокових і кубічних гробниць);
- удосконалення всіх типів храмів і збагачення їхніх цвелл апсидами;
- розроблення принципів забудови форумів громадськими спорудами;
- панування **симетрії, чіткої центральної осі та фронтальності** в композиціях;
- органічний зв'язок будівель із рельєфом місцевості та відкритість ансамблів до навколишнього середовища;
- розроблення типів **терм, німфеїв, наземних театрів і амфітеатрів**;
- формування **тосканського ордера** та вироблення римських варіантів доричного, іонічного і коринфського ордерів;
- синтез арково-склепінчастих конструкцій зі стійково-балковою системою, розроблення **ордерної аркади**.

Імператорський період. Цей час став вершиною розвитку римської архітектури.

• **Епоха Августа.** Характеризується державним управлінням художньою діяльністю, офіційним впровадженням класицизму з орієнтацією на грецьке мистецтво. Споруди цього періоду досконалі за формою, стримані, мають замкнений характер.

• **Епоха Флавіїв.** Виникла нова планувальна композиція з криволінійними формами. Важливим досягненням стало врівноваження сильного розпору великих склепінчастих покриттів завдяки меншим склепінням. Застосування **хрестового склепіння** дало змогу перекривати великі прогони. До класичного завершення доведено амфітеатри й тріумфальні арки.

• **Епоха Антоніїв.** Відбулося повернення до суворого класицизму та елліністичного підходу до трактування ордера. У монументальних спорудах прагнули продемонструвати велич і могутність Риму. З поширенням місцевих культів ці риси посилювалися в міру занепаду імперії, що проявилось в надзвичайній помпезності колонних вулиць, форумів і ансамблів; поширенні перистильних композицій; вирішенні проблем внутрішнього простору; використанні великого ордера й ордерів з арковими антаблементами; декоративній насиченості та вишуканості деталей; застосуванні світлотіньових контрастів.

Згадані риси суголосні концепціям християнства, вони стали провісниками нової культури феодального суспільства.

Внесок у світову скарбницю. Порівняно з грецьким, римське мистецтво було більш поширене в колоніях Середземномор'я. Римське зодчество перетворило суто інженерні споруди на справжні архітектурні твори, які відігравали ключову роль в ансамблях міст.

Римська архітектура вирішила проблему створення **великого внутрішнього простору** з центральною частиною, перекритою хрестовими склепіннями. Ця конструкція лягла в основу культових споруд ранньохристиянської, візантійської та наступних епох. Важливе значення для подальшого розвитку зодчества мало розроблення **центрально-купольної системи**, реалізованої в термах, німфеях, храмах і мавзолеях.

Римські архітектори проявили сміливість, поєднуючи ордери та органічно сполучаючи їх зі стіною, склепінням і членуваннями, та розв'язали суперечності, створивши **ордерну аркаду**. Для повнішого вираження розкоші вони вдосконалили **коринфський ордер** і винайшли **комполитний**.

Такі споруди, як **Колізей, Пантеон, Терми Каракалли і базиліка Максенція**, демонструють послідовне опанування внутрішнього простору. Значний внесок зроблено в розвиток будівельної техніки: винайдено **бетон**, з якого зводилися гігантські склепінчасті конструкції.

Блискуча архітектура Стародавнього Риму згасла разом з розпадом імперії, але її традиції відіграли вирішальну роль у становленні європейської та близькосхідної культур. Безпосередніми спадкоємцями Риму стали візантійці, які, розвиваючи його традиції, створювали сплановані міста, базилікальні та центричні купольні храми. У надрах мистецтва Стародавнього Риму зародилися принципи західноєвропейського Середньовіччя, а багатьма своїми досягненнями воно провистило культуру епохи **Відродження**.

Запитання для самоконтролю

1. Як географічні умови Апеннінського півострова та наявні будівельні матеріали вплинули на архітектуру Стародавнього Риму?
2. У чому полягає основна відмінність між античною римською архітектурою та античною грецькою, з погляду їхнього призначення та філософії?
3. Опишіть, як римський бетон (*opus caementicium*) революціонував будівельну справу та які типи склепінь стали можливими завдяки його застосуванню.
4. Яку роль виконували форуми в житті Риму. Як їхнє планування та архітектура еволюціонували від республіканського до імператорського періоду?
5. Як римляни об'єднали грецький ордер з арковими та склепінчастими конструкціями, створивши ордерну аркаду?
6. Чим відрізняються римські домуси від інсул? Опишіть їхню структуру та призначення, наводячи приклади з Помпеїв.
7. Чому Колізей є шедевром римської інженерної думки? Поясніть особливості його конструкції та системи організації руху глядачів.
8. Опишіть структуру та основні функції терм як громадських споруд. Які конструктивні рішення дали змогу перекривати великі простори?
9. Яке символічне та утилітарне значення мали римські тріумфальні арки. Як вони еволюціонували за формою та декором?
10. Як Пантеон ілюструє майстерність римських інженерів у створенні центрально-купольної конструкції? Які техніки були застосовані для полегшення ваги купола?
11. Назвіть основні архітектурні досягнення римлян в інженерії (акведуки, мости) та поясніть їхній вплив на благоустрій міст.
12. Яку спадщину залишила римська архітектура для подальшого розвитку європейського зодчества?

7. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО ВІЗАНТІЇ

7.1. Передумови і характер архітектурно-будівельної діяльності

Візантійська імперія (Візантія) – держава, що сформувалася в IV ст. під час розпаду Римської імперії. У 395 р. відбувся її остаточний поділ на західну та східну частини. Якщо Західна імперія була зруйнована варварами вже в середині VI ст., то Східна проіснувала до середини XV ст., ставши найважливішим осередком європейської духовної культури.

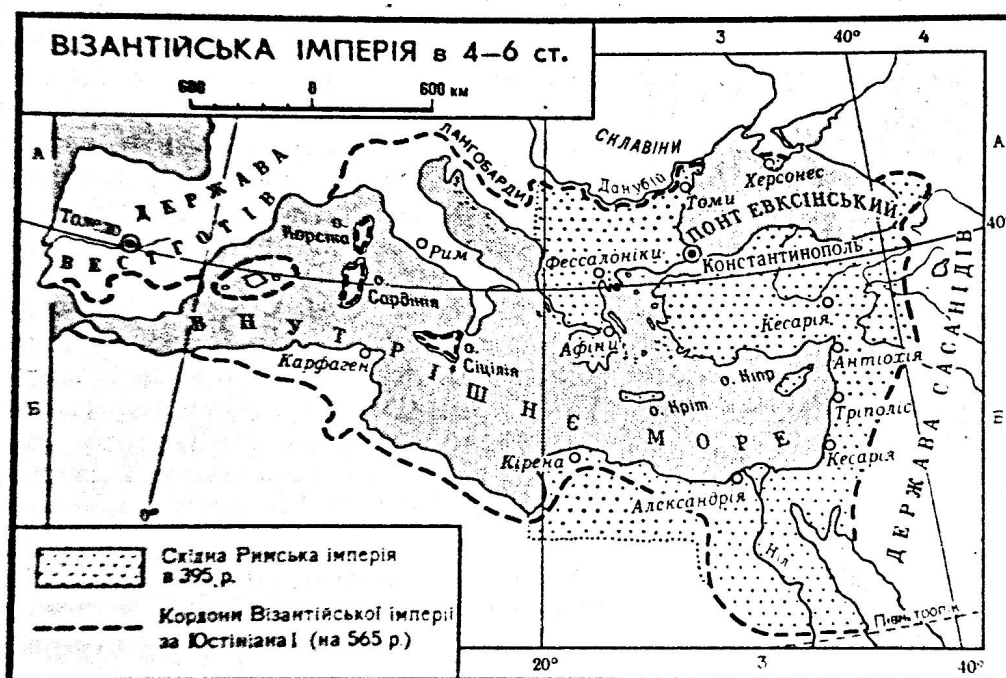
Видатні дати в історії Візантії:

- **313 рік** – імператор Костянтин I офіційно визнав християнство повноправною релігією;
- **382 рік** – християнство було проголошено державною релігією, що стало кінцем доби античності.

Назва держави походить від давньогрецького міста **Візантій**, заснованого близько 660 р. до н. е. на європейському узбережжі протоки Босфор. У 330 р. імператор Костянтин I зробив його столицею Східної імперії та назвав на свою честь **Константинополем**. У першій половині V ст. місто укріпили оборонними стінами, збудували дороги, мости та морську гавань, що сприяло його подальшому розвитку.

Утворення нової держави спричинило стрімкий **розквіт економіки,**

кул
Віза
Бал
Кри
узбе

Завдяки своєму географічному положенню між Сходом і Заходом Візантія поєднала в собі риси обох культур. Її державні устрої ґрунтувалися на римській правовій системі, проте імператори мали необмежену владу, як східні деспоти. Таке унікальне поєднання античних європейських традицій зі східними елементами було визначальною рисою візантійської держави та її культури.

Рис. 7.1. Карта Візантійської імперії у IV – VI ст.

Історію Візантійської імперії умовно поділяють на три основні періоди.

- **Ранньовізантійський** (330...685 рр.) – період розквіту імперії. У цей час відбуваються інтенсивне соціальне, культурне і духовне піднесення. Розвиток міст, ремесел, торгівлі та духовного життя випереджав держави Західної Європи. Державною мовою була латинська. Найвищого розквіту держава досягла за правління імператора **Юстиніана I** (527...565 рр.). У цей час руйнувалася рабовласницька система господарювання та відбувалося масштабне будівництво.

- **Середньовізантійський** (717...1185 рр.) – час внутрішніх конфліктів та зовнішніх війн. Це період численних повстань, заколотів і воєн майже з усіма сусідами: арабами, персами, болгарами, хрестоносцями та іншими. Попри втрату багатьох територій Візантія залишалася однією з найвпливовіших держав Середземномор'я. У містах активно засновували монастирі та будували **хрестово-купольні храми**. Велику роль відігравали торговельні та релігійні зв'язки з Київською Руссю. У **1054 році** відбувся остаточний розкол християнської церкви на **православну (східну)** та **католицьку (західну)** гілки.

- **Пізнєовізантійський** (1204...1453 рр.) – період занепаду. Характеризується феодальною роздробленістю, ослабленням центральної влади та втратою військової могутності. Будували переважно невеликі палацові та храмові будівлі. Внаслідок суперечностей між двома гілками християнської церкви у 1204 році хрестоносці захопили та пограбували **Константинополь**. Хоча місто було відвойоване візантійцями у 1261 р., імперія перетворилася на невелике феодальне князівство. У **1453 р.** Константинополь був захоплений **турками-османами** і перейменований на Стамбул, що стало кінцем Візантійської імперії.

7.2. Будівельна техніка

Архітектура Візантії – це **синтез** античної будівельної техніки та традицій народів Малої Азії. Основними об'єктами будівництва були такі:

- **оборонні споруди** – стіни, вежі та замки;
- **релігійні споруди** – храми та монастирі, що стали центрами духовного, громадського, освітнього та культурного життя. Релігія була єдиною ідеологічною силою, яка об'єднувала суспільство в умовах постійних воєн та міжусобиць, тому особливу увагу приділяли величі й внутрішньому оздобленню храмів;
- **світські будівлі** – палаци, житлові будинки, іподроми, арени, а також інженерні споруди (мости, дороги, водогони), більшість з яких, на жаль, не збереглася до наших днів.

Матеріали та технології. Візантійське будівництво розвивалося на основі техніки Римської імперії, проте з важливими відмінностями. Якщо римляни широко використовували **бетон**, то візантійці віддавали перевагу **цеглі** та **каменю**. Це було пов'язано з меншою кількістю рабів у Візантії, отже, меншими трудозатратами на мурування, хоча воно потребувало вищої кваліфікації. У східних регіонах імперії (Сирія, Південний Кавказ) активно використовували **тесаний природний камінь**, зокрема туф і вапняк. Цегляна кладка була основною. У IV...V ст. цеглу часто брали з розібраних язичницьких храмів, чого вимагала спеціальна постанова імператора Феодосія. Одночасно було налагоджено виробництво нової цегли – **плінфи**, яку випалювали у печах, влаштованих поблизу будівельних майданчиків. Це були квадратні керамічні пластини завтовшки близько 50 мм з розмірами у плані 350...370 x 350...370 мм. Плінфу формували з глини в дерев'яних формах, сушили та обпалювали. Якість плінфи ретельно контролювали.

Будівельний розчин. Використовували особливий **цем'янковий розчин**, що складався з подрібненої кераміки (цем'янки), гашеного вапна та піску. Товчену кераміку (здебільшого некондиційна цегла та черепиця) пропускали крізь сита з отворами 15 мм. Її додавали до вапна у співвідношенні 1 : 2, вона надавала розчину гідравлічних властивостей. Великого значення приділяли чистоті піску, в якому не повинно було бути домішок глини. Його зволожували і клали на біле рядно. Якщо на рядні не залишалося слідів, пісок визнавали придатним для використання в розчинах і бетоні. Цем'янковий розчин у муруванні досить швидко

тужавів, набираючи належну початкову міцність, а наявність цем'янки в розчині швів надавала стінам світло-рожевого забарвлення.

Мурування стін і пілонів у Візантії виконували горизонтальними рядами з товщиною шва від **25 до 30 мм**. Часто застосовували **змішаний метод мурування**: після укладання 3...5 рядів плінфи додавали один ряд тесаного каменю, вапняку або туфу. Зовнішні поверхні стін зазвичай не тинькували. На відміну від римських будівничих, візантійці не використовували **пуцолановий розчин**, оскільки природний цемент – пуцолан – видобували тільки на території Італії.

Головним внеском Візантії у світову архітектуру є розроблення **центричних структур храмів** з покриттям середньої частини куполом. Хоча куполи були відомі архітекторам античності та Сходу, саме у Візантії купол став основою цілої архітектурної системи. Якщо раніше купольні покриття застосовували переважно в будівлях типу **ротонд**, то візантійці навчилися зводити купол над **квадратною основою**, спираючи його на чотири опори. Це нововведення дало змогу розширювати будівлі на чотири боки, що відкрило нові можливості для архітектурного планування соборів.

Конструктивні елементи та інженерні рішення

На відміну від будівництва в Римській імперії всі **арки, склепіння** та аркові перемички прорізів виконували з **плінфи**, яку встановлювали сторч. Завдяки швидкому тужавленню **цем'янкового розчину** мурування можна було вести без складних підтримувальних риштовань та опалубок. Під час спорудження сферичних поверхонь куполів мурування велося кільцями з напуском цегли. Для сприйняття зусиль розтягу в арках і склепіннях, поки цем'янковий розчин не набрав достатньої міцності, встановлювали **дерев'яні** або **металеві затяжки**, які здебільшого залишалися в будівлях. Так само в основах куполів встановлювали металеві кільця, що сприймали розпір.

Несучі **дерев'яні конструкції покриттів** – стояки та балки – виготовляли з деревини дуба, кедра та кипариса. Для виготовлення дощок використовували модрину, яку вважали більш вогнетривкою. Покрівлі куполів і склепінь виконували з **черепиці**, а іноді з листів **свинцю**, які укладали по стяжках з цем'янкового розчину на мурованих поверхнях.

Аркади на колонах були основними вертикальними несучими конструкціями всередині базилік, запозиченими у римлян. Між колонами середнього нефа встановлювали муровані з каменю аркові перемички, на які спиралися стіни другого ярусу з вікнами. Найпоширенішим

світлопрозорим матеріалом для вікон була **слюда**. Таке конструктивне вирішення аркад на колонах давало змогу освітлювати приміщення середнього нефа, який для цього робили вищим за бічні.

У візантійській архітектурі римську конструкцію аркад на колонах було удосконалили: **прогін арок** суттєво збільшили; **переріз колон** найчастіше виконували круглим; **капітелі** втратили ознаки класичних ордерів, їх виконували у вигляді обернених півсфер із зрізаними боками та декоративним опорядженням.

В архітектурі візантійських храмів особливу увагу приділяли **інтер'єру**, адже його художнє оздоблення мало створювати враження «царства небесного на землі». Структура інтер'єру храму відображала ієрархічність візантійської держави. Візантійські архітектори розробили складну, але чітку структуру, де кожна частина інтер'єру мала своє визначене місце. Для створення цього ефекту використовували найдорожчі та найефектніші матеріали: білий та кольоровий мармур для покриття підлог, облицювання колон і нижньої частини стін; **золочення** та **різьблення** на стелях і стінах; **монументальні мозаїчні зображення** на стінах і склепіннях.

На відміну від Риму, де мозаїки здебільшого виготовляли з природного каменю, у Візантії для цього використовували кубики кольорового скла. Введення в скло прошарків золота створювало ефект **мерехтливого небесного сйва**. Особливо вражають мозаїки, виконані на криволінійних поверхнях, оскільки вони по-різному виблискують і переливаються залежно від кута огляду.

У римських мозаїках фон зазвичай був білим (з мармурових кубиків), тоді як у візантійському монументальному мистецтві фон робили **золотим**. Це надавало зображенням особливої урочистості, парадності та піднесення над реальним земним життям. Релігійні мозаїки ранньовізантійського періоду, на жаль, були знищені іконоборцями, але чудові зразки дійшли до нас у храмах італійського міста **Равенна**.

На менш відповідальних ділянках інтер'єру, а також у невеликих провінційних храмах, виконували **фрескові розписи**. Фреска (від італ. «*fresco*» – свіжий) – це живопис, виконаний мінеральними фарбами по сирій вапняній штукатурці. Фарби просочувалися вглиб тиньку (до 5 мм), що робило зображення надзвичайно довговічними: вони не боялися вологи та сонячних променів, руйнуючись лише разом зі штукатуркою.

Фресковий розпис потребував високої майстерності, оскільки виправлення були неможливими. Вапняна штукатурка швидко тужавіє на

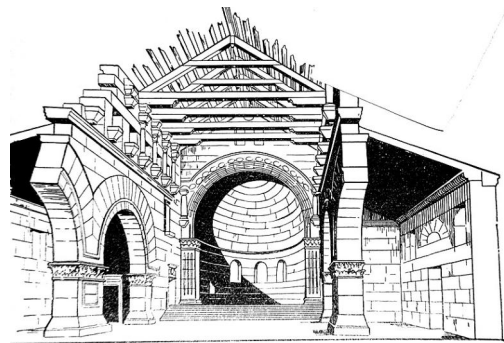
повітрі, фіксуючи пігмент, а на поверхні утворюється прозорий кристалічний шар кальцію, який захищає зображення. Через використання лише мінеральних фарб, візантійські фрески мають дещо тьмяні кольори, а через дорожнечу синіх та блакитних пігментів переважає **вохристо-червона гама**. Візантійські мозаїки та фрески є безцінним внеском у світове монументальне мистецтво.

7.3. Архітектура ранньовізантійського періоду (330...685 рр.)

Після офіційного визнання християнства державною релігією, наявні будівлі, зокрема римські **базиліки**, почали переобладнувати під християнські храми. Це було зумовлено тим, що внутрішній простір язичницьких храмів, де віряни збиралися на подвір'ї, був недостатнім для проведення християнських богослужінь. З V ст. почалося будівництво нових християнських храмів. Спочатку це були базиліки – видовжені в плані будівлі з широким і високим центральним нефом, відділеним від бічних нефів **аркадами на колонах**. Зон

стовпи мурували з оброблених блоків. Несучими елементами покриття середніх бокових – балки. покриття виконували

7.2 РИС. 7.2. Схема поперечного розрізу сирійської базиліки V ст.

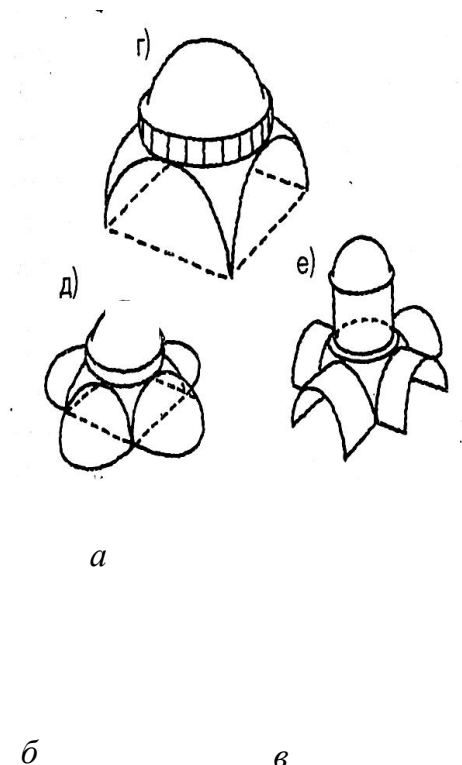
З початку VI ст. у східних частинах Візантійської імперії (Сирія, Мала Азія, Південний Кавказ) почали будувати **купольні храми**. Спочатку це були невеликі будівлі, такі як усипальниці та хрестильні. Пізніше почали зводити круглі або восьмикутні в плані церкви, де єдиний великий купол спирався на зовнішні стіни.

Починаючи з середини VI століття, на сході імперії почали зводити храми з **квадратним планом**. У цих будівлях купол, розміщений у центрі, спирався на чотири або вісім внутрішніх стін, а пізніше – на внутрішні колони (рис. 7.3). Перехід від квадратного плану до круглого барабана купола здійснювали за допомогою трикутних сферичних склепінь – **вітрил**, або **тромпів**, що виконували напуском цегли. Це дало

змогу поєднати планувально-просторову с храмами. Під впливом архітектури схід частині імперії також почали будувати куп середніми частинами та центричні куп захоплення цих територій турками-османа

Рис. 7.3. Типи візантійських куполів:

a – купол на вітрилах; *б* – купол на чотирьох півсферах і вітрилах;
в – хрестово-купольне покриття

У Константинополі збереглася **купольна базиліка – церква Святої Ірини**, збудована в 30-х роках VI ст., яка має унікальну систему покриття (рис. 7.4). Головний купол піднятий на високому барабані, тоді як другий (західний) купол зведений без барабана. Таке рішення зробило внутрішній простір храму високим і водночас компактним. Підкупольний хрест у церкві Святої Ірини має більшу висоту, ніж кутові комірки. Бічні нефи значно вужчі за центральний, із заходу прибуловоа низький наптекс,

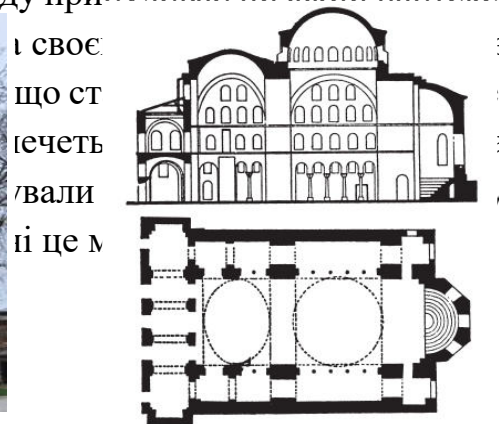

Рис. 7.4. Церква Св. Ірини в Константинополі ^{м.} Стамбул, Туреччина, 30-ті роки VI ст.: *a* – сучасний вигляд з боку ^аамсиди; *б* – розріз; *в* – план

a

в

Чудові зразки ранньовізантійської храмової та палацової архітектури збереглися в місті **Равенна** на півночі Італії. У першій половині VI ст. це місто було столицею держави остготів, яка мала тісні політичні та культурні зв'язки з Візантією. Хоча державною релігією тут було аріанство, яке панівна церква вважала єрессю, храми будували візантійські майстри, що робить їх важливою частиною візантійської спадщини. У 1996 р. вісім ранньохристиянських споруд Равенни були внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Одним з найкращих зразків ранньовізантійської архітектури є **Сант-Аполлінаре-ін-Класе**, який зберіг свій оригінальний вигляд позначений суворими лініями.

Рис. 7.5. Базилика Св. Аполлінарія, м. Равенна, Італія, 549 р.:
a – сучасний вигляд;
б – мозаїка «Торжество Богоматері»

б

Найбільш ранніми центричними будівлями в Равенні є хрестоподібний в плані **Мавзолей Галли Плацидії** (рис. 7.6, *a*) та восьмигранний **православний баптистерій** (рис. 7.6, *б*). В обох спорудах збереглися ранньохристиянські мозаїки.

отъ при
геон ма
и, що м
спираю
ір храм
стиянс

Д
Г,
.:
е
х

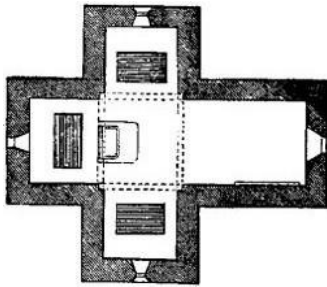
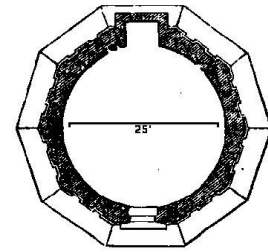

Рис. 7.6. Ранньохристиянські будівлі, м. Равенна, Італія, початок V ст., сучасний вигляд, план:
а – Мавзолей Галли Плацидії; *б* – Баптистерій

а

б

Найкращим зразком центричного купольного храму в Равенні є церква Сан-Вітале (рис. 7.7), будівництво якої розпочалося в 526 р. і завершилося в 547 р. Основний об'єм храму має восьмигранну форму. Над ним на восьмигранному барабані здіймається купол, що спирається на внутрішні пілони-стовпи. Пірамідальний ступінчастий вигляд будівлі зумовлений її конструктивною структурою.

Купол, що символізує небесну сферу, спирається на вісім складних за перетином стовпів, які утворюють внутрішню ротонду. Навколо ротонди розміщено обхід з хорами на другому поверсі. Покриття храму спирається на високі арки, що створює єдиний простір.

Інтер'єри церкви багато і цікаво оздоблені. Мозаїки, що нагадують килими, містять не лише релігійні сюжети, а й зображення імператора Юстиніана та імператриці Феодори, які фінансували будівництво. Колони, карнизи та пояски прикрашені різьбленням по каменю.

Церква Святих Сергія і Вакха в Константинополі, збудована у 527...529 рр., за типом схожа на церкву Сан-Вітале, але має принципову

відмінність (рис. 7.8). Її підкупольна ротонда, що спирається на вісім пілонів, вписана не у восьмигранник, а в **прямокутник**. Завдяки цьому її структура близька до купольної базиліки.

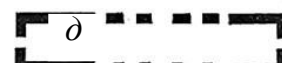
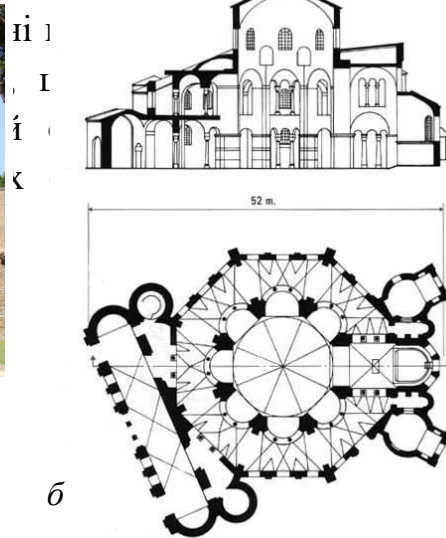
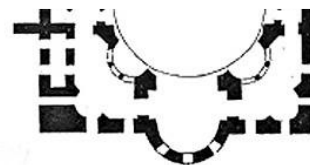

Рис. 7.7. Церква Св. Віталія, м. Равенна, Італія, 526...547 рр.:
а – сучасний вигляд; *б* – розріз; *в* – план; *г* – капітель колони;
д – мозаїка «Імператор Юстиніан з придворними, воїнами та духовенством»

а

б

Рис. 7.8. Церква Святих Сергія і Вакха у Константинополі, м. Стамбул, Туреччина, 527...529 рр.: *а* – сучасний вигляд; *б* – план

Собор Святої Софії Премудрості Божої – це найвище досягнення візантійської архітектури та одна з найвидатніших будівель світу. Нині він здіймається на центральній площі Стамбула (рис. 7.9).

Собор, зведений на замовлення імператора Юстиніана I у 532...537 рр. візантійськими **архітекторами Ісидором** із Мілета та **Анфемієм** з Тралл, є грандіозною спорудою, створеною в умовах підвищеної сейсмічності. Він пережив два руйнівні землетруси: перший – через 15 років після освячення, а другий – у 989 р., коли був пошкоджений купол, який відновив вірменський архітектор Трдат. Розміри собору в плані становлять 74,8 x 69,7 м, а головний купол, діаметром 31 м, здіймається на висоту 57 м від підлоги. Храм поєднує в собі риси тринавної базилики з центрально-купольною спорудою.

Після захоплення міста турками у XV ст. будівлю реконструювали, перетворивши на мечеть із чотирма мінаретами та різноманітними прибудовами. Християнські мозаїки та фрески на нижніх частинах стін були знищені, а на верхніх заштукатурені. У 1935 році, коли Туреччина стала світською державою, будівлю перетворили на музей.

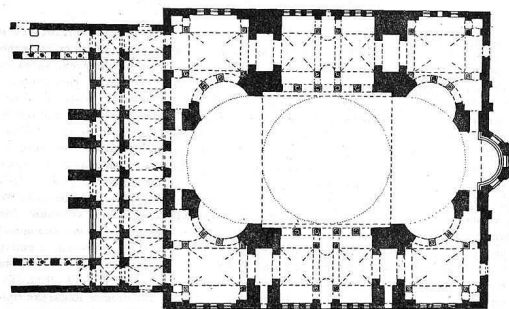
Архітектурні особливості та інженерні рішення

Видатним досягненням архітекторів є створення величезного простору центрального нефа, перекритого куполом та двома напівкуполами, що примикають до нього по поздовжній осі (рис. 7.9, *б*, *в*). Це конструктивне рішення дало змогу отримати велику площу головної зали храму – 1970 м², що вдвічі перевищує площу римського Пантеону, а також досягти підвищеної жорсткості споруди в поздовжньому напрямку. Вертикальні навантаження від купола сприймають чотири пілони заввишки 23 м з перетином 5,3 x 7,5 м, муровані з блоків вапняку на цем'янковому розчині зі свинцевими прошарками. Несучі пілони пов'язані між собою підпружними арками та пандативами (лат. *pendentivus*), українською вітрилами. **Вітрила** – це трикутні склепіння, влаштовані між нижньою частиною барабана купола і підпружними

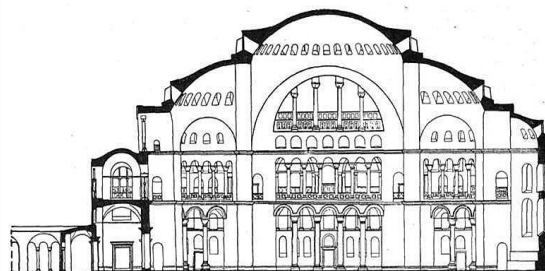
арками, муровані напуском цегли. Прогін підпружних арок становить 21,9 м у поздовжньому напрямку та 30,5 м – у поперечному.

Центральний сферичний купол діаметром 31 м, мурований із цегли, має товщину склепіння у верхній замковій частині 600 мм. Склепіння посилене 40 радіальними ребрами-нервюрами, перетин яких зменшується від 750 x 150 мм у нижній частині до 100 x 100 мм у верхній частині.

Рис. 7.9.
Собор Св. Софії в Константинополі, м. Стамбул, Туреччина, 537 р.:
 арх. Ісідоз Мілета і Анфімій з Тралл:
а – сучасний вигляд;
б – план; *в* – розріз

б

а

в

До головного купола в поздовжньому напрямку примикають два напівкупи радіусом близько 14 м. Розпір від напівкуполів сприймається напівкруглими нішами-екседрами, влаштованими між колонами. Бічні двоповерхові нави, значно вужчі, відділені від середнього нефа двоюрисними арками на колонах, що надають внутрішньому об'єму храму масштабності. Притвор, або нартекс, розділений перекриттями, примикає до основної зали собору із заходу. На другому поверсі розташовані хори, відкриті до зали. Перекриття бічних нефів і притвору виконані хрестовими склепіннями, які передають навантаження не на стіни, а на окремі опори.

Тому зовнішні стіни завтовшки лише 1100...1500 мм мають висоту близько 20 м і містять віконні прорізи в три яруси. Стіни муровані з плінфи (без додавання каменю) по товстих (25...50 мм) прошарках цем'янкового розчину. Глибина закладення фундаментів становить 3,6 м, а їхня ширина в 1,5 раза перевищує ширину конструкцій, що на них спираються. Розрахунок свідчить, що тиск на ґрунт під подошвами несучих пілонів не перевищує 2,9 кгс/см². Покрівля собору виконана зі свинцевих листів, покладених на шар розчину поверх мурованих склепінь.

Інтер'єр і символізм. У рукописі VI ст. розповідається, що після завершення будівництва імператор Юстиніан захоплено вигукнув: «Я переміг тебе, Соломоне!», маючи на увазі славетний храм, зведений царем Соломоном у Єрусалимі. Для візантійців зовнішній вигляд храмів мав другорядне значення; головним був внутрішній простір, який мав налаштувати на спілкування з Богом. Величезна центральна зала чудово освітлена вікнами у зовнішніх стінах середнього нефа та в нижніх

Рис. 7.10. Інтер'єр собору Св. Софії в Константинополі, м. Стамбул, Туреччина: *a* – вид на вівтарну частину інтер'єру; *б* – мозаїка X ст. «Богородиця на престолі»

a

б

Внутрішнє оздоблення храму виконано з максимальною пишністю. Імператор Юстиніан зробив усе можливе, щоб продемонструвати силу

своєї влади і велич християнства. Поверхні стін і стовпів облицьовані дорогоцінними породами різнобарвного мармуру. У бічних нефках встановлені колони з малахіту і порфіру, взяті зі зруйнованих античних язичницьких храмів. Поверхні карнизів, ділянки стін над аркадами та капітелі колон прикрашені тонким різьбленням по мармуру. Розкішне внутрішнє оздоблення протиставлялося суворому пірамідальному зовнішньому вигляду храму, який прикрашали лише аркові ніші. Нині зовнішній вигляд собору Святої Софії суттєво змінений мінаретами, прибудовами, а також контрфорсами, спорудженими в XIV столітті для посилення купола.

Візантійське мистецтво та іконоборство

Мозаїки в храмі були виконані в X ст., тоді як первісні були знищені в іконоборський період VIII–IX ст., коли беззастережно дотримувалися заповіді Біблії, згідно з якою не можна зображати те, що перебуває на землі, під землею і на небесах та поклонятися йому. Формальне дотримання цієї заповіді блокувало розвиток образотворчого мистецтва, як це й нині відбувається в іудеїв і мусульман.

Іконоборці вважали, що божество неможливо зобразити в людських подобах, тому знищували в храмах релігійні зображення й малювали на стінах картини райського саду – дерева, квіти, птахів. Лише у 842 році християни остаточно вирішили, що ікона є не предметом поклоніння, а засобом, що полегшує зв'язок людини з Богом. Однак навіть і тепер ікон немає не лише в храмах іудеїв і мусульман, а й у християнських храмах реформаторських конфесій.

Вулиці Константинополя сходилися до центральної площі, де були зведені головні будівлі візантійської столиці: **собор Святої Софії**, імператорський палац, іподром та підземні водосховища.

Оскільки в місті не було джерел води, її накопичували за допомогою інженерних споруд – водогонів, акведуків і підземних цистерн. Досі в Стамбулі знайдено понад 40 таких цистерн. Найбільшою з них є **Цистерна Базиліка**, будівництво якої розпочалося у 306 р., а завершилося у 532-му (рис. 7.11). Ця підземна споруда має довжину 145 м та ширину 65 м. Її склепінчасте покриття підтримують 336 мармурових колон заввишки 8 м, розміщених у дванадцяти рядах по 28 у кожному (відстані між колонами – 4,8 м). Більшість колон звозили з різних античних храмів, тому вони відрізняються сортом мармуру та видом опорядження. В основі двох колон можна побачити скульптурні зображення голови міфологічної Медузи Горгони. Невідомо, якому античному храму вони належали раніше. Стіни

резервуару завтовшки 4 м зведені з водотривкої цегли та покриті спеціальним водоізоляційним розчином.

Вода до Базиліки надходила водогоном і акведуками з джерела в Белградському лісі, що за 19 км від міста.

Після захоплення Константинополя турками на площі був збудований комплекс палацу султана, а на місці зруйнованого імператорського палацу – **Блакитну мечеть**, яку вважають найкращою будівлею міста османського періоду. З 1985 року історична частина центру Стамбула входить до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

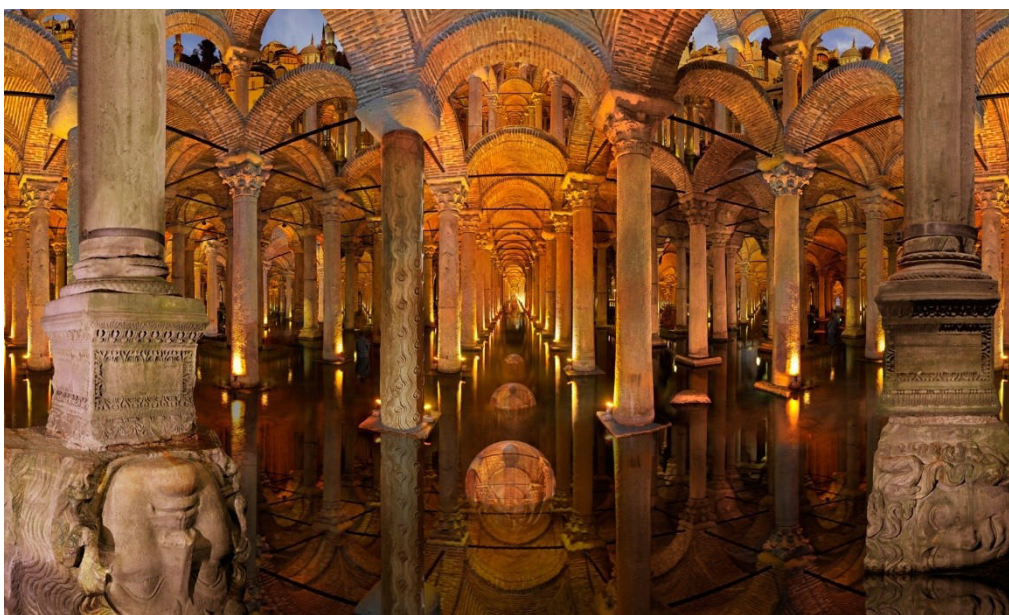

Рис. 7.11. Цистерна Базиліка в Константинополі, м. Стамбул, Туреччина, 306...532 рр.

7.5. Архітектура середньо- і пізньовізантійського періодів (717... 1453 рр.)

Середньо- і пізньовізантійський періоди (VIII–XV ст.) характеризуються занепадом архітектури, спричиненим зменшенням фінансових можливостей держави, послабленням політичної централізації та постійними війнами. До XV ст. Візантія перетворилася на рядове феодальне князівство.

Нові храми й палаци вже не будували величними та пишними. На зміну їхній монументальності прийшла невелика, але мальовнича архітектура. Обсяги будівництва суттєво зменшилися. В умовах децентралізації держави зводилися досить невеликі храми в містах, що розвивалися, а також у монастирях. Завдяки цьому виникли місцеві архітектурні школи.

Хрестово-купольні храми

З часом було розроблене оптимальне просторово-конструктивне рішення, яке давало змогу без надмірних зусиль споруджувати надійні універсальні храми. Такими стали **хрестово-купольні храми** – купольні базиліки невеликої довжини зі збільшеними прогонами несучих арок, план яких наближається до квадрата. У них поздовжні аркади на колонах трансформувалися в пілони з перехресними підпружними арками.

Несуча просторова структура цих храмів складається з кам'яної кладки стін, внутрішніх стовпів-пілонів, арок, вітрил і склепіння купола. Такі конструктивні рішення почали використовувати ще з VI ст., а остаточно хрестово-купольні храми утвердилися в провінційній візантійській архітектурі у другій половині IX ст. Згодом вони стали основними в храмовому будівництві Південного Кавказу, південних слов'ян і Київської Русі.

Структура, об'ємно-планувальні та конструктивні елементи хрестово-купольного храму.

Найпростіший традиційний **хрестово-купольний храм** у плані являє собою квадрат, оточений зовнішніми стінами (рис. 7.12). На цей квадрат накладається грецький рівнокінцевий хрест, на перетині гілок якого встановлені несучі стовпи – пілони, що розділяють храм на три поздовжні нефи. Несучі пілони з'єднуються в обох напрямках підпружними арками, які у плані утворюють квадрат – **середохрестя**. Так само арками з'єднуються пілони зі стінами. Підпружні арки з'єднуються між собою і низом барабана купола трикутними вигнутими поверхнями – **вітрилами**. Круглий (іноді овальний) у плані **барабан купола** спирається на паруси і підпружні арки. Барабан перекривається сферичним склепінням – куполом, а зовнішні обриси купола утворюють «баню». У стінах барабана купола виконують віконні прорізи для освітлення середини храму. Окрім головного купола, часто влаштовували два або чотири додаткові куполи над бічними планувальними осередками. Покриття нефів храму виконували у вигляді циліндричних склепінь, які мурували з плінфи, встановленої на ребро. Циліндричні склепіння покриття, що виходять на фасади, завершують стіни напівкруглими або кілеподібними арками – **закомарами**.

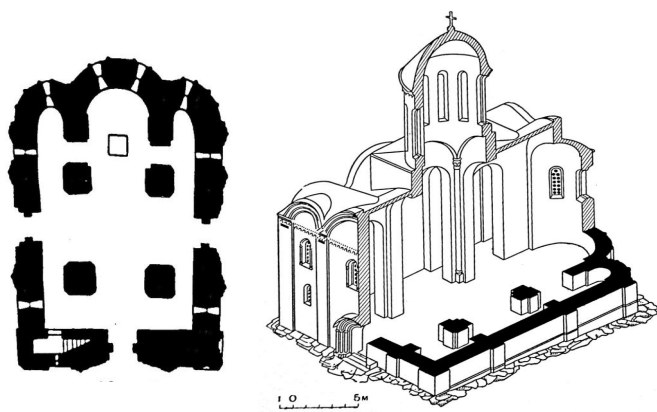

Рис. 7.12.
Хрестово-купольний храм:
a – план; *б* – аксонометричне
зображення просторово-
конструктивного рішення

^а Горизонтальні сили – ^б **розпір** від арок і склепінь – сприймаються масивними зовнішніми стінами з невеликими віконними прорізами. Стіни в місцях опори арок зміцнювали зовнішніми і внутрішніми пілястрами або напівколонами (рис. 12, *а*).

Трансепт – це поперечний неф храму під центральним куполом, який утворює поперечну гілку хреста в плані. Часто середній неф і трансепт були ширшими, а іноді й вищими за інші. У східній частині храму середній неф завершується **апсидою** – напівкруглою або багатогранною нішею. Вона покращує акустику та символізує печери, в яких народився і був похований Ісус Христос. Апсиди могли влаштовувати й у бічних нефіах. Їх перекривають склепіннями у формі півсфер, які називаються **конхами**. Згідно з традицією, вівтар храму орієнтують на схід, а головний вхід – на захід. Це найпростіший варіант хрестово-купольного храму. У великих храмах кількість поздовжніх і поперечних нефів могла бути збільшена.

Центрична структура хрестово-купольних храмів, де домінує один центральний купол, створювала особливе відчуття внутрішнього простору. Він розвивався від напівтемних бічних нефів до високого, добре освітленого простору **середохрестя** і далі до купола, що символізував небо. Це відображало релігійну ідею «вознесіння до неба».

Внутрішнє оздоблення храмів створювало враження «неба на землі». Саме таке відчуття виникло у послів київського князя Володимира, коли вони прибули до Константинополя у 987 р. для вибору віри.

Головний вхід до храму розташований через західний портал. Віряни спочатку потрапляли до **притвору** (нартекса), де перебували «оголошені» – люди, які бажали стати християнами, але ще не охрещені. Висота притвору зазвичай є меншою, ніж в інших частинах храму, оскільки над ним розміщувалися **хори**, де співали хористи. Сходи на хори влаштовували в окремії прибудові або в товщі стіни. У нартексі або поряд з ним часто була **хрестильня** – спеціальне приміщення для обряду хрещення. Місце проведення літургії – **вівтар** – розміщується у східній частині храму. Посередині вівтаря стоїть **престол**, над яким часто встановлювали пишно прикрашений балдахін, що називається **ківорієм**.

Просторова структура хрестово-купольних храмів також відображалася і в їхньому зовнішньому вигляді, який набував пірамідальної форми з центральним акцентом.

У IX–X ст. активно розвивалося храмове будівництво, особливо в **монастирях**, які набули значного соціального та релігійного впливу. За монастирськими мурами розташовувалися: **келії** – житлові приміщення для монахів; **господарські будівлі**; **храми** різного призначення. Зазвичай у монастирі був великий собор для прочан і менший храм для самих монахів. Комбінація кількох храмів із житловими будівлями та озелененням на подвір'ї створювала мальовничі **асиметричні композиції**.

У **пізньовізантійський період** більше уваги почали приділяти **зовнішньому вигляду** храмів. Їм надавали **пірамідальної форми**, а поверхні стін прикрашали **декоративними нішами** та невеликими вертикальними виступами – **лопатками**. Це додавало будівлям естетичної виразності та динамічності.

Собор Святого Марка у Венеції – один із найвідоміших **хрестово-купольних** храмів (рис. 7.13). Хоча він був побудований у XI ст., коли Північна Італія вже не належала Візантійській імперії, Венеція зберігала тісні культурні зв'язки з Візантією, оскільки була ключовим торговельним центром між Заходом і Сходом. Місто, розташоване на 118 насипних островах і захищене 150 каналами, жодного разу не було захоплене ворогами в часи середньовіччя.

Будівництво собору на головній площі Венеції почалося в 1073 р. після пожежі, що знищила попередню базиліку. Храм освятили у 1094 р., але будівельні роботи тривали аж до кінця XVI ст. У XIII ст., після захоплення та пограбування Константинополя хрестоносцями, фасад собору був оздоблений вивезеними візантійськими колонами. Також на притворі встановили античних бронзових коней. Сучасний фасад, що виходить на площу **Святого Марка** (*Piazza San Marco*), створений у XIV–XV ст., має елементи **готики** та **ренесансу** (рис. 7.13, а). Це повністю змінило первісний, суворий вигляд храму, характерний для візантійської архітектури, де зовнішні стіни традиційно були цегляними.

Планування та структура. Собор Святого Марка є кульмінацією розвитку візантійської **хрестово-купольної системи** (рис. 7.13, б, г). Його архітектурне рішення втілює форму **рівнокінечного грецького хреста**, що складається з п'ятох окремих хрестово-купольних структур. Ці структури взаємно проникають одна в одну: кожен кінець центральної частини одночасно є кінцем суміжної структури. Над кожним із п'ятох

середохрест'я розташовано **куполи**, причому центральний купол вищий

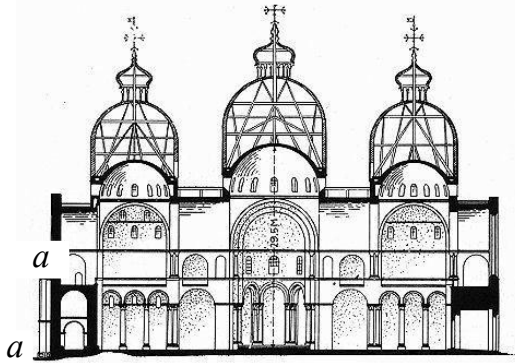
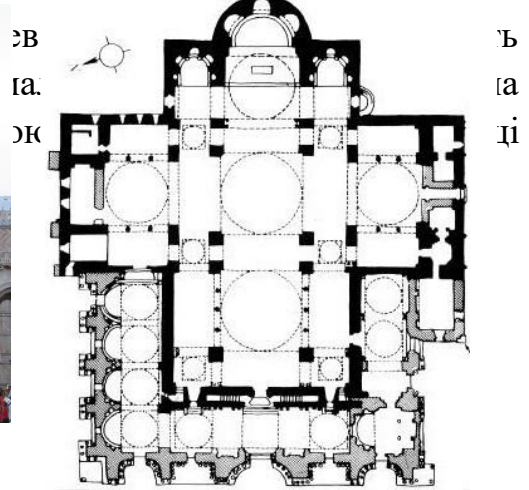

Рис. 7.13. Собор Св. Марка, м. Венеція, Італія, XIV – XV ст.:
а – сучасний вигляд головного фасаду з боку площі; *б* – план;
в – поперечний розріз; *г* – мозаїка трансепту «Тайна вечеря»

в

г

Планувально-просторове рішення собору є вершиною творчого розвитку візантійської системи, яка привертала увагу західноєвропейських архітекторів наступних епох. Цей пізньовізантійський храм, що поєднав елементи грецької та римської архітектури, став своєрідним мостом між античністю та архітектурою Західної Європи.

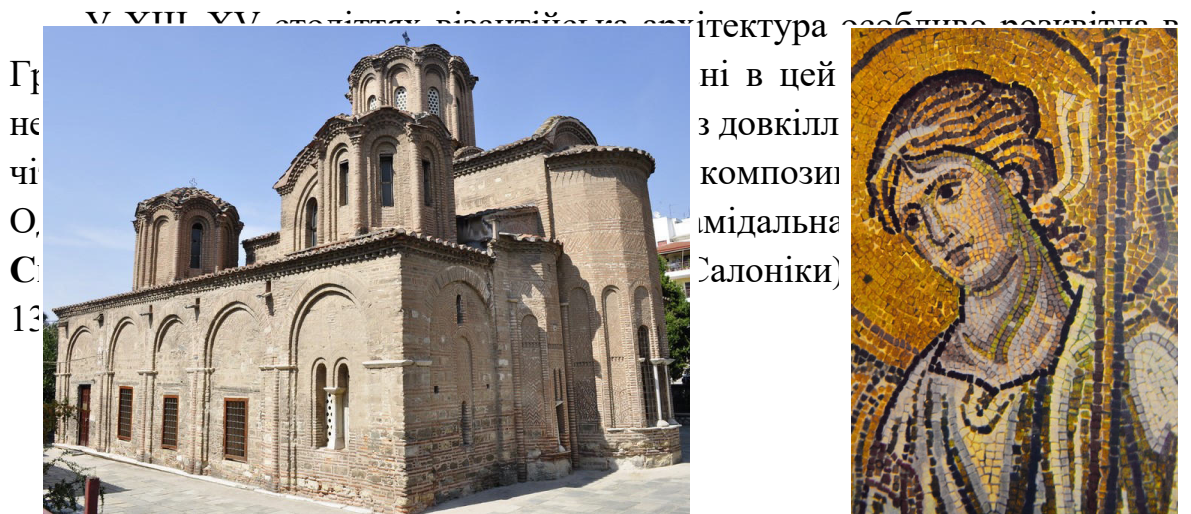
Інтер'єр і реліквії. Незважаючи на численні перебудови, інтер'єр собору Святого Марка зберіг характерні риси візантійської архітектури. Відчуття величного простору досягається завдяки тому, що в ньому немає хорів (других поверхів) у бічних нефах. Багате оздоблення рідкісними видами **кольорового мармуру** та мозаїки на золотому тлі, що покривають

усі внутрішні поверхні, перетворюють храм на коштовну скриньку. Тут зберігаються численні християнські **реліквії**, зокрема мощі євангеліста Марка. Венеціанці, які брали участь у хрестових походах, купували або навіть викрадали ці реліквії, деякі з яких виявилися фальшивими.

Особливості мозаїк. Мозаїки собору були створені в XI–XIII ст., що приблизно на 300 років пізніше за мозаїки Софії Константинопольської і на 130 років пізніше за київські. Вони відрізняються від своїх попередників: їм бракує одухотвореності константинопольських та монументальності київських. Тут переважають дрібні, ілюстративні композиції, що призвело до втрати канонічної цілісності в їхньому розміщенні. Зображені фігури мають жорсткі контури та неприродно експресивні жести (рис. 7.13, в). Вважають, що ці мозаїки були створені в період занепаду високого мистецтва монументальної візантійської мозаїки.

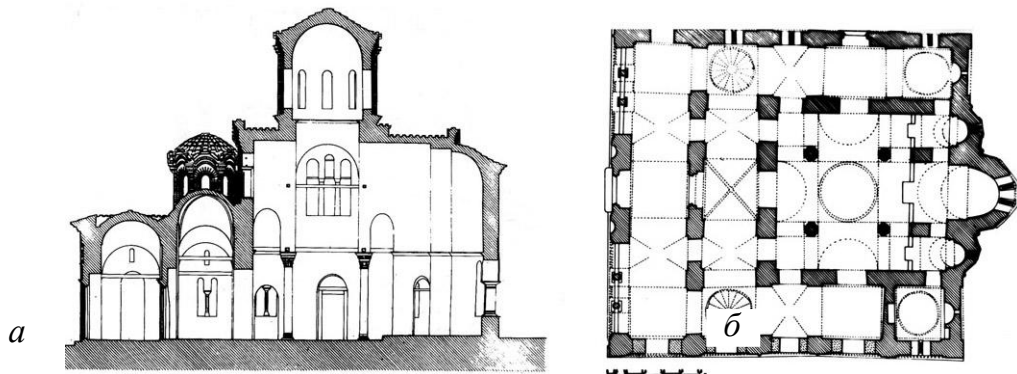
Регіональні архітектурні школи Візантії

На околицях Візантійської імперії та на територіях, пов'язаних з нею політично, релігійно та культурно (Греція, Сирія, Болгарія, Сербія, Грузія, Вірменія, Київська Русь), розвивалися місцеві архітектурні школи, що ґрунтувалися на візантійській традиції.

Гр
не
чі
О,
С
13

ні в цей
з довкілл
компози
імідальна
(Салоніки)

Архітектурні особливості церкви Святих апостолів

Церква має класичне **хрестово-купольне** планування. Над центральним приміщенням на високому барабані встановлено купол, який спирається на чотири арки та пілони (рис. 7.14, *в, з*). Чотири нижчі куполи зведені над бічними приміщеннями, відокремленими від середнього нефа стінами. Центральна частина храму має квадратну форму. У вівтарній частині облаштовано окремі приміщення для жертovníка і дияконника. Зовнішні стіни основного об'єму завершуються **півциркульними закомарами** і прикрашені багатим цегляним декором. Покрівля виконана з черепиці.

Мозаїки та їхній художній стиль. Незважаючи на те, що в XVI ст. храм був перетворений на мечеть, у ньому збереглися чудові мозаїки та фрески. Мозаїки грецьких храмів XI–XIV ст. значно відрізняються від константинопольських того самого періоду. Якщо в столичних храмах зображення були суворими та урочистими на суцільному золотому тлі, то тут фігури втілюють ідеали духовності. Для грецьких мозаїк характерні краса та одухотвореність персонажів, витончена гармонія, логічна композиція та чіткі графічні лінії (рис. 7.14, *б*). Золото використано лише на деяких ділянках зображень.

Храми такого типу будувалися також у Сербії та Болгарії. У 1988 році церква Святих апостолів у складі ранньохристиянських і візантійських пам'яток Салонік була внесена до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

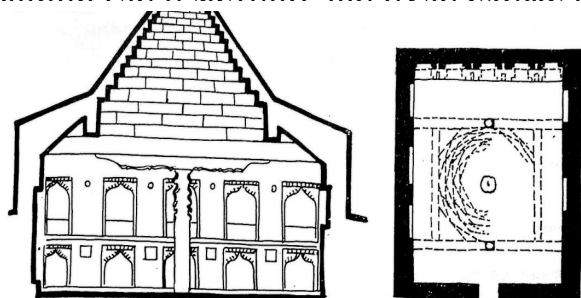
Архітектура Південного Кавказу візантійського періоду

Архітектура **Південного Кавказу** візантійського періоду ґрунтується на досягненнях сусіднього Іраку, але має свої унікальні особливості. Християнство стало державною релігією у Вірменії та Грузії на початку IV ст., що сприяло встановленню тривалих тісних зв'язків з Візантією. Архітектура цих країн має багато спільних рис, зумовлених їхнім розположенням, природними умовами, підвищеною сейсмічністю та

Рис. 7.14. Церква Святих апостолів, м. Салоніки, Греція, початок XIV ст.:
а – сучасний вигляд; *б* – мозаїка «Ангел» зі свічкою; *в* – розріз; *з* – план

туфу. Найвищого розквіту архітектура Вірменії та Грузії сягнула в VII–VIII ст., тоді вона значно вплинула на архітектуру всієї Візантійської імперії.

Монументальні християнські храми на Південному Кавказі зводили з **квадрів тесаного каменю.** З них мурували зовнішні та внутрішні поверхні стін, а простір між ними заповнювали дрібним, необробленим камінням. Для мурування використовували вапняний розчин з гідравлічними домішками. Склепіння робили з тесаного каменю з використанням цегли. Іноді для перекриттів брали кам'яні плити великої товщини (до 6 метрів) що було схоже на лавні **дольмени** Кавказу.

a

б

Південному Кавказі будували ри перейшли до зведення і

Рис. 7.15.

Народне грузинське житло «даргбазі»:

a – розріз; *б* – план

Народне житло «даргбазі» – це квадратні в плані будинки, які зводили з цегли-сирцю на глиняному розчині. Їх будували для оборони, тому вони не мали вікон, лише одні двері. Приміщення освітлювалося і вентильовалося крізь отвір у наметовому покритті, зроблений з дерев'яних брусів, крізь який виходив дим від відкритого вогнища.

Розвиток центральнокупольних храмів

У VI ст. – на початку VII ст. на Південному Кавказі почали будувати досконалі **центральнокупольні храми** з конструктивного та художнього погляду, які, ймовірно, стали прототипом для подібних споруд по всій Візантійській імперії. Подальший їхній розвиток припав на X–XIII ст., коли територія цього регіону звільнилася від арабських завойовників. Усі закавказькі центричні храми там мають чотири рівноцінні **ступінчасті фасади**: найнижчі на кутах, вищі на фронтонах і найвищі на куполі. У плані це відповідне хрестоподібному головному приміщенню та

чотирьом зниженим невеликим приміщенням у кутах будівлі. Завершуються храми **конічними** або **пірамідальними куполами** на високих циліндричних або багатогранних барабанах.

Початок зодчества Вірменії датується другою половиною IV ст., коли в країні утворилася централізована держава. На першому етапі будували однефні та тринефні **базиліки**. Пізніше, починаючи з VII ст., з'явилася тенденція зводити храми з великим єдиним внутрішнім про

соб
р.
хри
кул

ьного
. 7.16).
на пс
р дода

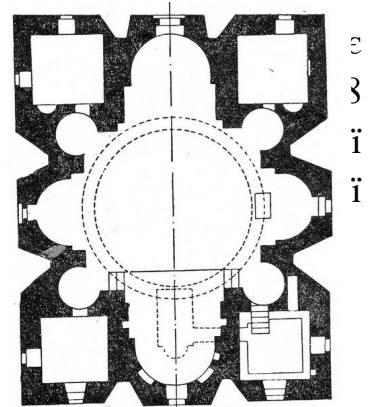

Рис. 7.16. Собор Рінсіме, м. Ечміадзін, Вірменія, 618 р.: *а* – південний фасад; *б* – схема плану; *в* – купол в інтер'єрі; *г* – кам'яна капітель колони

в

г

Архітектурно-конструктивні особливості собору Рінсіме

В основу плану покладено рівнокінцевий хрест із закругленими кінцями. Між гілками хреста влаштовані квадратні ніші, які разом із напівкруглими нішами сприймають розпір від покриття. Великий барабан

купола спирається через підпружні арки не на внутрішні стовпи, а на **пілястри стін** (рис. 7.16, б), що робить конструкцію більш стабільною.

Інтер'єр собору є просторим і цілісним. Вся планувальна структура вписана у квадрат, що зумовлює потужний зовнішній силует храму. На чотирьох зовнішніх стінах домінують **щипці** та високі аркові ніші. Згодом із західного боку була прибудована невелика дзвіниця.

Особливе місце у вірменському мистецтві належить **декоративному різьбленню по каменю**, яким прикрашали як інтер'єри, так і фасади храмів (рис. 7.16, г). Ще однією унікальною формою є **хачкари** – надмогильні стели з вишуканими зображеннями хрестів.

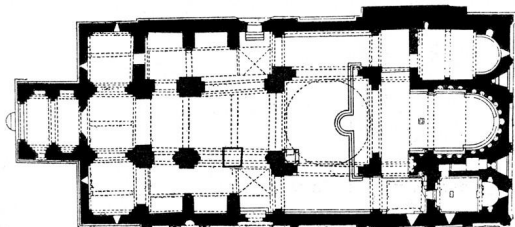
Після звільнення Вірменії від арабських завойовників у XII-XIII століттях почався розквіт монастирського будівництва. Саме тоді були споруджені відомі монастирі, такі як **Ахпат, Гегард і Санаїн**. Ці комплекси будівель були включені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО у 2000 р.

Архітектурний розквіт Грузії

Розквіт архітектури Грузії припав на XI ст., коли переважно будували великі **хрестово-купольні храми**. Найвідомішим з них є кафедральний собор **Свєтіцховелі** (Животворящого стовпа) в місті

Кл
Пс
Х
Рис. 7.17. Собор Свєтіцховелі, м. Мцхета, Грузія, арх. Арсуکیدзе, 1010...1029 рр.:
а – сучасний вигляд;
б – план;
в – поздовжній розріз

а

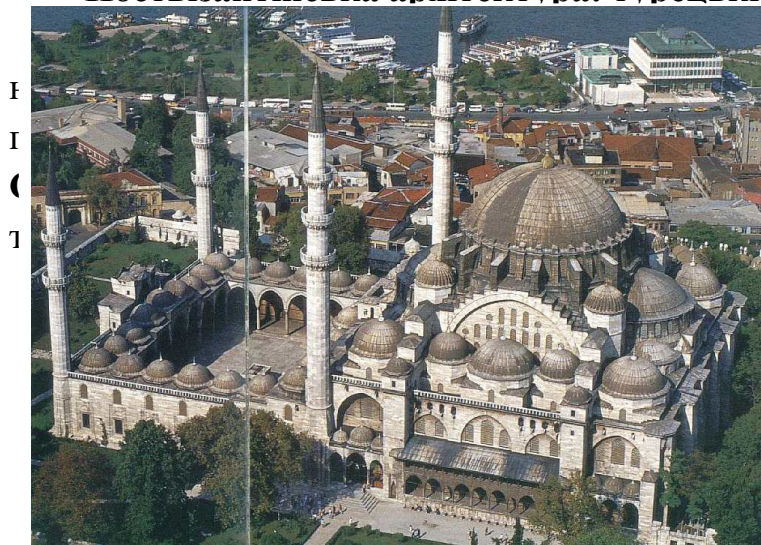
б

в

У 1994 р. собор Свєтїцховелї, а також храм Джварї в м. Мсхета, Баграта і будївлї Галатського монастиря XI – XII ст. у м. Кутаїсі були внесенї до списку Свїтової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Внесок Візантїї в культуру схїдних слов'ян, що долучив Київську Русь до передової на той час європейської художньої та духовної культури, є безцїнним. Докладний опис архїтектури Київської Русї буде поданий у окремому роздїлі пїдручника.

Поствізантїйська архїтектура: турецькї мечетї

Гі, 1
рис
іШЕ
..1
).

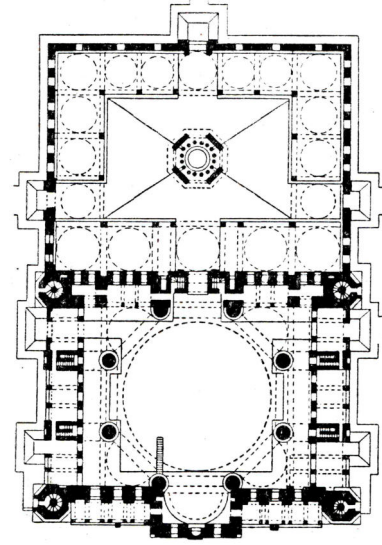

Рис. 7.18. Мечеть Сулейманїє, м. Стамбул, Туреччина, арх. Коджа Сїнан, 1568...1574 рр.: *а* – сучасний вигляд; *б* – план

а

б

Мечеть Сулейманїє має квадратну в планї молитовну залу, перекриту куполом діаметром 31 м. Купол спирається на вісім арок, масивні гранованї колони та невеликї напївкуполи в кутових частинах і над мїхрабом. Молитовна зала з трьох боків оточена арковими галереями, а по кутах фланкована чотирма мїнаретами. Подвїр'я з великим фонтаном у центрі також має традицїйні галереї. Вона відома своєю елегантною простотою і

гармонійним поєднанням з навколишнім ландшафтом. Мечеть Сулейманіє належить до комплексу будівель, що складаються з медресе (школи), лікарні, бібліотеки та мавзолею.

У центрі Стамбула, поряд із собором Святої Софії, у 1609...1617 рр. за проєктом архітектора **Седефкар Мехмед-аги** (учня Сінана) була збудована мечеть **Ахмедіє**. Цю мечеть зазвичай називають **Блакитною мечеттю** через тисячі синіх керамічних плиток, які прикрашають її інтер'єр. Вона унікальна тим, що має шість струнких мінаретів: чотири з них оточують молитовну залу, а два зведено по кутах подвір'я. Мечеть Ахмедіє стоїть навпроти собору Святої Софії, і метою її будівництва було перевершити його велич.

У 1985 році мечеті Сулейманіє та Ахмедіє були включені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, як частини великого об'єкта під назвою «Історичні райони Стамбула».

Таким чином, Візантія подовжила існування культури Стародавнього Риму на тисячу років, ставши мостом між античністю та новим європейським мистецтвом часів готики та доби Відродження. Собор Святої Софії в Константинополі є однією з найвидатніших пам'яток усіх часів. Гармонійне візантійське мистецтво підносило людський дух і свідомість над сірим і жорстоким життям.

Візантія створила **потужне мистецтво архітектури та монументального живопису**, що слугувало зразком для середньовічної Європи. Тут були розроблені принципово нові конструктивні системи храмових будівель, такі як **купольна базиліка** та її спрощений варіант – **хрестово-купольний храм**. Ці системи використовують і нині. Візантійські центричні купольні храми вплинули на становлення архітектури Відродження.

Особливістю візантійської культури була її здатність інтегрувати молоді народи, які з'являлися на історичній арені, та відкривати їм шляхи для подальшого самостійного розвитку. Це стосується передусім слов'янських народів і народів Кавказу. Для нас особливо цінним є те, що Візантія запліднила духовність Київської Русі.

На жаль, у XV ст. Візантія опинилася в Україні несприятливих політичних, економічних і військових умовах, що призвело до її поступового занепаду та остаточної загибелі.

Запитання для самоконтролю

1. Як географічне положення та історичний розвиток Візантійської імперії вплинули на формування її унікального архітектурного стилю, що поєднував східні та античні традиції?
2. Опишіть будівельні матеріали та технології, характерні для візантійської архітектури. Чим вони відрізняються від давньоримських, особливо у використанні бетону та цегли?
3. Яке важливе інженерне нововведення дало візантійським архітекторам змогу поєднувати купол з квадратною основою? Поясніть, що таке вітрила (пандативи) та їх функцію.
4. Чому у візантійських храмах більше уваги приділяли внутрішньому оздобленню, ніж зовнішньому вигляду? Які матеріали та техніки (наприклад, мозаїка, фреска) використовували для створення «царства небесного на землі»?
5. У чому полягає унікальність Собору Святої Софії в Константинополі? Опишіть його конструктивні особливості та інженерні рішення, що дали змогу створити величезний купол і просторий інтер'єр.
6. Як змінювався тип храмових споруд у Візантії від ранньовізантійського періоду до середньо- та пізньовізантійського? Поясніть перехід від базилік до хрестово-купольних храмів.
7. Опишіть просторову структуру та символіку хрестово-купольного храму. Яке значення мали його основні елементи (середохрестя, барабан, апсида)?
8. Як іконоборство вплинуло на монументальне мистецтво Візантії? Чому мозаїки та фрески IX-X ст. відрізняються від раніших зразків?
9. Назвіть приклади регіональних архітектурних шкіл, що розвивалися під впливом візантійських традицій (наприклад, у Грузії та Вірменії), та їхні характерні риси.
10. Яку роль відіграли візантійські архітектурні досягнення, такі як купольні конструкції та планування, у подальшому розвитку світової архітектури, зокрема в османській та ренесансній?
11. Чому мечеті Ахмедіє і Сулейманіє, збудовані в Константинополі у XVI-XVII ст., належать до поствізантійської архітектури?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Віроцький В. Д., Гетун Г. В. Історія будівництва і архітектури України: Навчальний посібник / Віроцький В. Д., Гетун Г. В. – К.: КНУБА, 2015. – 160 с.
2. Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Главн. редактор Баранов Н. В. – М.:, Издательство литературы по строительству, 1970...1977.
3. Гетун Г. В. Архітектура будівель та споруд. Книга 1. Основи проектування: Підручник для вищих навчальних закладів. – Видання друге, перероблене та доповнене / Гетун Г.В. – К.: Кондор-Видавництво. 2012 р. – 380 с.: іл.
4. Гетун Г. В. Конструкції будівель і споруд. Книга 2. Нежитлові будівлі: підруч. Г. В. Гетун, В. О. Плоский, П. М. Куліков та ін. – Кам'янець-Подільський: Ліра-К, Друкарня «Рута», 2023. – 900 с.
5. Гетун Г. В. Системи ізоляції будівельних конструкцій: навч. посіб. / Г. В. Гетун, Б. М. Румянцев, А. Д. Жуков. – Дніпро: Журфонд, 2016. – 676 с.
6. Гетун Г. В., Буравченко В. С., Скочко В. І. Одноквартирний житловий будинок: навчальний посібник. / Гетун Г. В., Буравченко В. С., Скочко В. І. – К.: КНУБА, 2023. – 180 с.
7. Гуляницький Н. Ф. Архитектура гражданских и промышленных зданий: Учебник для вузов. В 5-ти т. Т. 1. История архитектуры / Гуляницький Н. Ф. – М.: , Стройиздат, 1984. – 334 с., ил. 1986.
8. Плоский В. О., Гетун Г. В., Віроцький В. Д. та ін. Архітектура будівель та споруд. Історія архітектури. Тестовий контроль знань. – К.: – КНУБА, 2012. – 144 с.
9. Плоский В. О., Гетун Г. В. Архітектура будівель та споруд. Книга 2. Житлові будинки: Підручник для вищих навчальних закладів. – Видання друге, перероблене та доповнене / Плоский В. О., Гетун Г.В. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015 р. – 617 с.: іл.
10. Плоский В. О., Гетун Г. В., Віроцький В. Д. Архітектура будівель та споруд. Книга 3. Історія архітектури та будівництва: Підручник для

вищих навчальних закладів. – Видання друге, перероблене та доповнене / Плоский В. О., Гетун Г. В., Віроцький В. Д. – К.: Видавництво Ліра-К, 2016 р. – 816 с.: іл.

11. *Тимофієнко В. І.* Історія архітектури Стародавнього світу. Підручник для вузів. – К.: Наук. Думка, 2006. – 512 с. іл.

Навчально-методичне видання

Гетун Галина В'ячеславівна,
Плоский Віталій Олексійович

**ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ
АРХІТЕКТУРИ
ТА БУДІВНИЦТВА**
У чотирьох книгах
Книга 1
Підручник

Редагування та коректура *Г. В. Кобриної*
Комп'ютерне верстання *А. П. Селівестрової*

Підписано до друку 05.01. 2026. Формат 60 × 84 ^{1/8}.
Ум. друк. арк. 12,55. Обл.-вид. арк. 13,5.

Тираж 25 прим. Вид. № 4/І-26. Зам. № 4/1-26

Видавець і виготовлювач

Київський національний університет будівництва і архітектури

Повітрофлотський проспект, 31, Київ, Україна, 03037

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 808 від 13.02.2002